

Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΤΑΝΕΚΚΙΝΗΣΗ

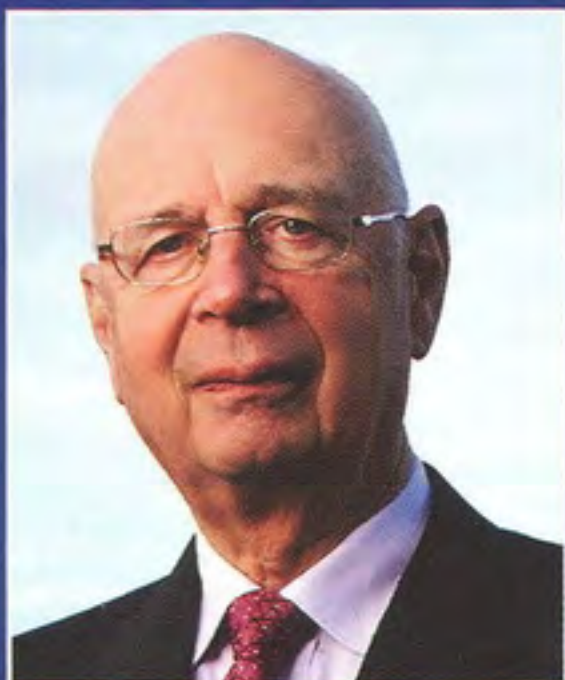
ΣΥΝΑΡΠΑΣΤΙΚΟ, ΠΡΟΦΗΤΙΚΟ,
ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΟ ΝΑ ΤΟ ΔΙΑΒΑΣΕΤΕ,
ΑΝ ΘΕΛΕΤΕ ΝΑ ΞΕΡΕΤΕ
ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΣΑΣ

ΚΛΑΥΣ ΣΧΒΑΒ
ΘΙΕΡΡΥ ΜΑΛΛΕΡΕΤ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ
ΟΙΚΟΣ

Α.Α.
ΛΙΒΑΝΗ

Ο καθηγητής Κλάους Σβαμπ γεννήθηκε το 1938 στο Ράβενσμπουργκ της Γερμανίας. Είναι ο ιδρυτής και ο εκτελεστικός πρόεδρος του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ. Το 1971 δημοσίευσε το έργο *Modern Enterprise Management in Mechanical Engineering*, στο οποίο υποστήριζε ότι μια εταιρεία δεν πρέπει να υπηρετεί μόνο τους μετόχους, αλλά όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη, προκειμένου να επιτύχει τη μακροπρόθεσμη οικονομική μεγέθυνση και ευημερία. Για να προωθήσει την έννοια του ενδιαφερόμενου μέρους, ο Σβαμπ ίδρυσε, το ίδιο έτος, το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ.

Ο καθηγητής Σβαμπ έχει διδακτορικό στα οικονομικά (Πανεπιστήμιο του Φρίμπουργκ) και στη μηχανική (Ελβετικό Ομοσπονδιακό Ινστιτούτο Τεχνολογίας) και μάστερ στη δημόσια διοίκηση από τη Σχολή Δημόσιας Διοίκησης Τζ. Φ. Κένεντι, του Πανεπιστημίου Χάρβαρντ. Το 1972, εκτός από τον ηγετικό ρόλο του στο Φόρουμ, άρχισε να διδάσκει ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης. Έκτοτε έχει λάβει πολλές διεθνείς και εθνικές διακρίσεις, συμπεριλαμβανομένων 17 τιμητικών διδακτορικών. Τα τελευταία του βιβλία είναι τα *The Fourth Industrial Revolution* (2016), ένα διεθνές μπεστ σέλερ που μεταφράστηκε σε τριάντα γλώσσες, και *Shaping the Future of the Fourth Industrial Revolution* (2018).

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΕΠΙΣΗΣ

Δρ. ΦΡΑΝΣΙΣ ΜΠΟΪΛ
Βιολογικός Πόλεμος

Δρ. ΤΖΟΥΝΤΙ ΜΑΪΚΟΒΙΤΣ,
ΚΕΝΤ ΧΕΚΕΝΛΑΪΒΛΙ

*Το Σύστημα –
Η Αλήθεια για τη Βιομηχανία των Φαρμάκων*

ΖΑΚ ΑΤΑΛΙ
Η Οικονομία της Ζωής

ΝΤΑΡΟΝ ΑΤΖΕΜΟΓΛΟΥ,
ΤΖΕΪΜΣ Α. ΡΟΜΠΙΝΣΟΝ
Ο Στενός Διάδρομος

Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΠΑΝΕΚΚΙΝΗΣΗ

ΚΛΑΟΥΣ ΣΒΑΜΠ - ΤΙΕΡΙ ΜΑΛΕΡΕ

Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΠΑΝΕΚΚΙΝΗΣΗ

Μετάφραση από τα αγγλικά
ΑΡΙΑΔΝΗ ΑΛΑΒΑΝΟΥ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΛΙΒΑΝΗ
ΑΘΗΝΑ

Σειρά: ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Τίτλος πρωτοτύπου: COVID-19: THE GREAT RESET

Συγγραφείς: KLAUS SCHWAB - THIERRY MALLERET

Γλωσσική επιμέλεια: ΑΡΙΑΔΝΗ ΑΛΑΒΑΝΟΥ

Copyright © 2021, World Economic Forum – All rights reserved.

Η πρωτότυπη έκδοση *COVID-19: The Great Reset* κυκλοφόρησε το 2020.

Η μετάφραση του *COVID-19: The Great Reset* εκδόθηκε κατόπιν συμφωνίας με το World Economic Forum, Cologne, Switzerland.

Copyright © 2021, για την ελληνική γλώσσα:

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΛΙΒΑΝΗ ΑΒΕ

Σόλωνος 98 – 106 80 Αθήνα. Τηλ.: 210 3661200, Fax: 210 3617791

<http://www.livanis.gr>

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη. Νόμος 2121/1993 και κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Παραγωγή: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη

ISBN 978-960-14-3639-5

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	11
1. Επανεκκίνηση σε μακρο-επίπεδο	21
1.1. Εννοιολογικό πλαίσιο – τρία προσδιοριστικά χαρακτηριστικά του σημερινού κόσμου	21
1.1.1. Αλληλεξάρτηση	22
1.1.2. Ταχύτητα	26
1.1.3. Πολυπλοκότητα.....	31
1.2. Οικονομική επανεκκίνηση	36
1.2.1. Τα οικονομικά της νόσου Covid-19.....	36
1.2.1.1. Αβεβαιότητα.....	40
1.2.1.2. Η οικονομική πλάνη περί θυσίας λίγων ζώων για να διασωθεί η οικονομική μεγέθυνση.....	43
1.2.2. Οικονομική μεγέθυνση και απασχόληση	47
1.2.2.1. Οικονομική μεγέθυνση	48
1.2.2.2. Απασχόληση.....	53
1.2.2.3. Με τι θα μπορούσε να μοιάζει η μελλοντική οικονομική μεγέθυνση.....	58
1.2.3. Δημοσιονομική και νομισματική πολιτική	67
1.2.3.1. Αποπληθωρισμός ή πληθωρισμός;.....	71

1.2.3.2. Η μοίρα του αμερικανικού δολαρίου	75
1.3. Κοινωνική επανεκκίνηση	79
1.3.1. Ανισότητες	83
1.3.2. Κοινωνική αναταραχή	88
1.3.3. Η επιστροφή της «μεγάλης» κυβέρνησης.....	93
1.3.4. Το κοινωνικό συμβόλαιο.....	100
1.4. Γεωπολιτική επανεκκίνηση	109
1.4.1. Παγκοσμιοποίηση και εθνικισμός.....	112
1.4.2. Παγκόσμια διακυβέρνηση	121
1.4.3. Η αυξανόμενη αντιπαλότητα μεταξύ της Κίνας και των ΗΠΑ	127
1.4.4. Εύθραυστα και αποτυχημένα κράτη	136
1.5. Περιβαλλοντική επανεκκίνηση	142
1.5.1. Κορονοϊός και περιβάλλον.....	146
1.5.1.1. Φύση και ζωνοσογόνες ασθένειες.....	146
1.5.1.2. Ατμοσφαιρική ρύπανση και κίνδυνος πανδημίας.....	149
1.5.1.3. Καραντίνα και εκπομπές άνθρακα	150
1.5.2. Ο αντίκτυπος της πανδημίας στην κλιματική αλλαγή και σε άλλες περιβαλλοντικές πολιτικές.....	153
1.6. Τεχνολογική επανεκκίνηση.....	162
1.6.1. Επιτάχυνση του ψηφιακού μετασχηματισμού....	164
1.6.1.1. Ο καταναλωτής	165
1.6.1.2. Οι ρυθμιστικές Αρχές	167
1.6.1.3. Η εταιρεία.....	168
1.6.2. Ανίχνευση επαφής, ιχνηλάτηση επαφής και παρακολούθηση.....	171

1.6.3. Ο κίνδυνος της δυστοπίας.....	179
2. Επανεκκίνηση σε μικρο-επίπεδο (κλάδων και επιχειρήσεων)	185
2.1. Μικρο-τάσεις	188
2.1.1. Επιτάχυνση της ψηφιοποίησης.....	189
2.1.2. Ανθεκτικές εφοδιαστικές αλυσίδες	194
2.1.3. Κυβερνήσεις και επιχειρήσεις	196
2.1.4. Ο καπιταλισμός των ενδιαφερομένων – περιβαλλοντικά, κοινωνικά και κριτήρια εταιρικής διακυβέρνησης	200
2.2. Επανεκκίνηση σε επίπεδο κλάδου	206
2.2.1. Κοινωνική αλληλεπίδραση και μείωση της πυκνότητας	207
2.2.2. Αλλαγές στη συμπεριφορά – μόνιμες έναντι παροδικών.....	213
2.2.3. Ανθεκτικότητα	221
3. Ατομική επανεκκίνηση	229
3.1. Επαναπροσδιορισμός της ανθρωπιάς μας	230
3.1.1. Οι καλύτεροι άγγελοι της φύσης μας... ή όχι	230
3.1.2. Ηθικές επιλογές	236
3.2. Ψυχική υγεία και ευεξία.....	243
3.3. Αλλαγή προτεραιοτήτων.....	251

3.3.1. Δημιουργικότητα.....	253
3.3.2. Χρόνος.....	256
3.3.3. Κατανάλωση.....	258
3.3.4. Φύση και καλή ψυχοσωματική κατάσταση.....	260
Συμπέρασμα	265
Ευχαριστίες.....	275
Σημειώσεις.....	277

Εισαγωγή

Στη σύγχρονη ιστορία, δεν υπάρχει φαινόμενο ανάλογο της παγκόσμιας κρίσης που προκλήθηκε από την πανδημία του κορονοϊού. Δεν πρέπει να κατηγορηθούμε ως υπερβολικοί λέγοντας ότι πλήττει τον κόσμο μας στην ολότητά του και καθέναν από εμάς προσωπικά, σε καιρούς με τις περισσότερες προκλήσεις από όσες έχουμε αντιμετωπίσει επί πολλές γενεές. Είναι η δική μας καθοριστική στιγμή – θα ασχοληθούμε με τις συνέπειές της επί χρόνια και πολλά πράγματα θα αλλάξουν διά παντός. Η κρίση τούτη φέρνει διακοπή της οικονομικής δραστηριότητας μνημειωδών διαστάσεων, οδηγεί σε μια επικίνδυνη και ευμετάβλητη περίοδο, σε πολλαπλά μέτωπα –πολιτικά, κοινωνικά, γεωπολιτικά–, δημιουργεί βαθιές ανησυχίες για το περιβάλλον και επεκτείνει, ταυτόχρονα, την εμβέλεια της τεχνολογίας (με τρόπους επιζήμιους ή μη) στη ζωή μας. Κανένας κλάδος ή επιχείρηση δεν θα μείνει ανέγγιχτη από τον αντίκτυπο αυτών των αλλαγών. Εκατομμύρια επιχειρήσεις κινδυνεύουν με εξαφάνιση και πολλοί κλάδοι αντιμετωπίζουν αβέβαιο μέλλον· ελάχιστοι θα ευημερήσουν. Σε ατομική βάση, για πολλούς ανθρώπους η ζωή όπως τη γνωρίζουν αποσυντίθεται με ανησυχητική ταχύτητα. Όμως, οι βαθιές, υπαρξιακές κρίσεις ευνοούν επίσης την ενδοσκόπηση και μπορούν να συσσωρεύσουν δυναμικό μετασχηματισμού. Τα ρήγματα του κόσμου – κυρίως οι κοινωνικές διαιρέσεις, η έλλειψη δικαιοσύνης, η απου-

σία συνεργασίας, η αποτυχία της παγκόσμιας διακυβέρνησης και ηγεσίας– βρίσκονται περισσότερο από ποτέ σε κοινή θέα και οι άνθρωποι κατανοούν ότι έχει έλθει ο καιρός της αναδημιουργίας. Θα αναδυθεί ένας καινούριος κόσμος και εναπόκειται σε εμάς να φανταστούμε και να σχεδιάσουμε το περίγραμμά του.

Όταν γραφόταν τούτο το βιβλίο (Ιούνιος 2020), η πανδημία επιδεινωνόταν σε όλο τον πλανήτη. Πολλοί από εμάς αναλογίζονται πότε τα πράγματα θα επιστρέψουν στην κανονική ροή τους. Μια σύντομη απάντηση είναι: ποτέ. Τίποτε δεν θα επιστρέψει στη «θρυμματισμένη» έννοια της κανονικότητας που επικρατούσε προ κρίσης, επειδή η πανδημία του κορονοϊού σηματοδοτεί ένα θεμελιώδες σημείο καμπής στην παγκόσμια τροχιά μας. Ορισμένοι αναλυτές το αποκαλούν μεγάλη διακλάδωση, άλλοι αναφέρονται σε μια βαθιά κρίση «βιβλικών» αναλογιών, αλλά η ουσία είναι η ίδια: ο κόσμος όπως τον ξέραμε τους πρώτους μήνες του 2020 δεν υπάρχει πια, έσβησε μέσα στην πανδημία. Ριζικές αλλαγές με τέτοιες συνέπειες δημιουργούν μια κατάσταση την οποία κάποιοι ειδικοί συχνά ονομάζουν «προ κορονοϊού» και «μετά τον κορονοϊό» εποχή. Θα συνεχίσουν να μας εκπλήσσουν τόσο η ταχύτητα όσο και ο απρόσμενος χαρακτήρας αυτών των αλλαγών – καθώς συγχωνεύονται, θα προκαλούν μια δεύτερη, τρίτη, τέταρτη και περισσότερες τάξεις συνεπειών, επικαλυπτόμενων επιδράσεων και απρόβλεπτων εκβάσεων. Και κατ' αυτόν τον τρόπο, θα διαμορφώσουν το «νέο κανονικό», ριζικά διαφορετικό από εκείνο που σταδιακά αφήνουμε πίσω μας. Στην πορεία, πολλές από τις πεποιθήσεις και τις εικασίες μας για τον κόσμο θα μπορούσαν ή θα έπρεπε να γκρεμιστούν.

Όμως, θα πρέπει να εκστομίζονται με μεγάλη επιφύλαξη γενικές και ριζοσπαστικές διακηρύξεις (όπως «όλα θα αλλάξουν»), το ίδιο ισχύει και για την ανάλυση του είδους «όλα ή τίποτα» ή «μαύρο άσπρο». Βεβαίως, η πραγματικότητα θα έχει πολλές απο-

χρώσεις. Η πανδημία, αφ' εαυτής, πιθανώς δεν θα μετασχηματίσει ολοσχερώς τον κόσμο, αλλά είναι πιθανό να επιταχύνει πολλές από τις αλλαγές που ήδη λάμβαναν χώρα πριν από το ξέσπασμά της, οι οποίες θα θέσουν, με τη σειρά τους, σε κίνηση άλλες αλλαγές. Η μοναδική βεβαιότητα: οι αλλαγές δεν θα είναι γραμμικές και θα κυριαρχήσουν έντονες ασυνέχειες. Το βιβλίο *Η Μεγάλη Επανεκκίνηση* είναι μια απόπειρα να αναγνωρίσουμε, να ριξουμε φως στις επικείμενες αλλαγές και να καταθέσουμε τη δική μας μετριοπαθή συμβολή στην περιγραφή της πιο επιθυμητής και βιώσιμης μορφής που θα μπορούσαν να λάβουν.

Ας ξεκινήσουμε δίνοντας την προοπτική των πραγμάτων: τα ανθρώπινα όντα υπάρχουν επί 200.000 χρόνια, τα παλαιότερα βακτήρια επί δισεκατομμύρια χρόνια και οι ιοί τουλάχιστον επί 300 εκατομμύρια χρόνια. Αυτό σημαίνει ότι, το πιθανότερο, πανδημίες υπήρχαν πάντα και αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα της ανθρώπινης ιστορίας από τότε που οι άνθρωποι άρχισαν να ταξιδεύουν· τα περασμένα 2.000 χρόνια μάλιστα, οι πανδημίες ήταν ο κανόνας και όχι η εξαίρεση. Λόγω του εγγενώς αποδιοργανωτικού χαρακτήρα τους, οι επιδημίες, καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας, απέδειξαν ότι ήταν μια δύναμη διαρκούς και ριζικής αλλαγής: έδιναν το έναυσμα για κοινωνικές ταραχές, προκαλούσαν συγκρούσεις μέσα στους πληθυσμούς και στρατιωτικές ήττες, επέφεραν όμως και καινοτομίες, οδηγούσαν σε επαναχάραξη εθνικών συνόρων και συχνά άνοιγαν τον δρόμο σε επαναστάσεις. Τα επιδημικά ξεσπάσματα ανάγκαζαν αυτοκρατορίες να αλλάζουν πορεία –όπως η Βυζαντινή, όταν πλήγηκε από την πανώλη του Ιουστινιανού στα 541-542–, ορισμένες δε εξαφανίστηκαν εντελώς – όπως αυτές των Αζτέκων και των Ίνκας, οι αυτοκράτορες των οποίων πέθαναν μαζί με τους περισσότερους υπηκόους τους προσβεβλημένοι από τα μικρόβια των Ευρωπαίων. Επίσης, αυταρχικά μέτρα για την αναχαίτιση των επιδημιών πάντα περιλαμβάνο-

νταν στο πολιτικό οπλοστάσιο. Έτσι, δεν υπάρχει κάτι καινοφανές στους περιορισμούς και τις καραντίνες που επιβλήθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου για να αντιμετωπιστεί η Covid-19. Αποτελούσαν κοινή πρακτική επί αιώνες. Οι πιο πρώιμες μορφές περιοριστικών μέτρων ήταν οι καραντίνες που επιβλήθηκαν σε μια προσπάθεια να αναχαιτιστεί ο Μαύρος Θάνατος [επιδημία πανώλης] που ανάμεσα στο 1347 και το 1351 σκότωσε το ένα τρίτο των κατοίκων της Ευρώπης. Η λέξη καραντίνα, που προέρχεται από τη λέξη *quaranta* (στα ιταλικά σημαίνει «σαράντα»), ήταν η ιδέα του περιορισμού των ανθρώπων επί σαράντα ημέρες: οι Αρχές πιθανώς δεν καταλάβαιναν πραγματικά τι ακριβώς ήθελαν να περιορίσουν, όμως τα μέτρα που έλαβαν ήταν μία από τις πρώτες μορφές «θεσμοποιημένης δημόσιας υγείας» που βοήθησε να νομιμοποιηθεί η «συσσώρευση εξουσίας» στο σύγχρονο κράτος.¹ Η περίοδος των σαράντα ημερών δεν βασιζόταν σε ιατρική γνώση: είχε επιλεγεί για συμβολικούς και θρησκευτικούς λόγους: τόσο η Παλαιά όσο και η Καινή Διαθήκη αναφέρονται συχνά στον αριθμό 40 στο πλαίσιο του εξαγνισμού – ιδίως στη Σαρακοστή, την περίοδο νηστείας μετά την Καθαρή Δευτέρα και μέχρι το Πάσχα και στις σαράντα ημέρες του κατακλυσμού του Νώε που περιγράφεται στη *Γένεση*.

Η εξάπλωση των μολυσματικών ασθενειών έχει τη μοναδική ικανότητα να τροφοδοτεί τον φόβο, την αγωνία και τη μαζική υστερία. Συνεπώς, όπως έχουμε δει, θέτει σε δοκιμασία την κοινωνική συνοχή μας και τη συλλογική ικανότητα διαχείρισης της κρίσης. Οι επιδημίες είναι εκ φύσεως διαιρετικές και τραυματικές καταστάσεις. Δίνουμε μάχη εναντίον κάποιου αόρατου εχθρού: μέλη της οικογένειάς μας, φίλοι και γείτονες μπορεί να είναι πηγές μόλυνσης: οι καθημερινές συνήθειές μας, όπως η συνάντηση με φίλους στην πλατεία, μπορεί να γίνουν μέσο μετάδοσης της ασθένειας: και οι Αρχές που προσπαθούν να μας κρατή-

σουν ασφαλείς, επιβάλλοντας μέτρα περιορισμού, συχνά εκλαμβάνονται ως παράγοντες καταπίεσης. Σε όλη την ιστορία, το πιο σημαντικό και επαναλαμβανόμενο πρότυπο ήταν η αναζήτηση των αποδιοπομπαίων τράγων και η απόδοση της ευθύνης μόνιμως σε ξένους. Στη μεσαιωνική Ευρώπη, οι Εβραίοι ήταν σχεδόν πάντα μεταξύ των θυμάτων των πλέον διαβόητων διωγμών που προκάλεσαν οι επιδημίες. Ένα τραγικό παράδειγμα αποτυπώνει πολύ χαρακτηριστικά αυτό το γεγονός: το 1349, δύο χρόνια μετά το ξέσπασμα του Μαύρου Θανάτου που αλώνιζε σε όλη την ήπειρο, την ημέρα του Αγίου Βαλεντίνου στο Στρασβούργο, ζητήθηκε από τους Εβραίους, που είχαν κατηγορηθεί ότι διέσπειραν την πανώλη μολύνοντας τα πηγάδια της πόλης, να αλλαξοπιστήσουν. Χίλιοι περίπου αρνήθηκαν και κάηκαν ζωντανοί. Το ίδιο έτος, οι εβραϊκές κοινότητες σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις διαλύθηκαν βιαίως, τα μέλη τους εξαναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν μαζικά στο ανατολικό τμήμα της Ευρώπης (στην Πολωνία και τη Ρωσία): τα γεγονότα αυτά οδήγησαν, στην πορεία, σε μια μόνιμη μεταβολή της δημογραφίας της ηπείρου. Ό,τι ισχύει για τον ευρωπαϊκό αντισημιτισμό ισχύει και για την άνοδο του απολυταρχικού κράτους, τη σταδιακή υποχώρηση της εκκλησίας και πολλά άλλα ιστορικά συμβάντα που μπορούν να αποδοθούν, σε όχι μικρότερο βαθμό, στις πανδημίες. Οι αλλαγές ήταν τόσο ποικίλες και ευρείες που οδήγησαν στο «τέλος μιας εποχής υποταγής», τερμάτισαν τη φεουδαρχία και τη δουλοπαροικία και εγκαινίασαν την εποχή του Διαφωτισμού. Με απλά λόγια: «Ο Μαύρος Θάνατος ίσως να ήταν η μη αναγνωρισμένη απαρχή του σύγχρονου ανθρώπου».² Εάν μια επιδημία στον μεσαιωνικό κόσμο προκάλεσε τόσο βαθιές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές, θα μπορούσε, άραγε, η πανδημία Covid-19 να σημάνει την ανάδειξη ενός παρόμοιου σημείου καμπής με μεγάλης διάρκειας και δραματικές συνέπειες για τον κόσμο μας, σήμερα; Σε αντίθεση με κάποιες

παρελθούσες επιδημίες, η Covid-19 δεν δημιουργεί μια νέα υπαρξιακή απειλή. Δεν θα έχει ως αποτέλεσμα απρόβλεπτους μεγάλους λιμούς ή συντριπτικές στρατιωτικές ήττες και αλλαγές καθεστώτων. Δεν θα εξολοθρευθούν ολόκληροι πληθυσμοί ούτε θα εκτοπιστούν λόγω αυτής της πανδημίας. Ωστόσο, όλα αυτά δεν συνιστούν μια καθησυχαστική ανάλυση. Στην πραγματικότητα, η πανδημία επιδεινώνει δραματικά προϋπάρχοντες κινδύνους τους οποίους αποτύχαμε να αντιμετωπίσουμε. Θα επιταχύνει επίσης τάσεις αποδιοργάνωσης που αναπτύσσονται επί μακρόν.

Για να αρχίσουμε να επεξεργαζόμαστε κάποια απάντηση που να έχει νόημα, χρειαζόμαστε ένα εννοιολογικό πλαίσιο (ή έναν απλό νοητικό χάρτη) που θα μας βοηθήσει να στοχαστούμε ό,τι έρχεται και θα μας οδηγήσει στην εξαγωγή του νοήματός του. Ιδιαίτερη βοήθεια μπορεί να δώσει η γνώση που προσφέρει η ιστορία. Γι' αυτό αναζητούμε τόσο συχνά μια καθησυχαστική «νοητική άγκυρα» που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως σημείο αναφοράς, όταν είμαστε αναγκασμένοι να θέτουμε δύσκολες ερωτήσεις στους εαυτούς μας σχετικά με το τι θα αλλάξουμε και σε ποιο βαθμό. Γι' αυτό αναζητούμε προηγούμενα, με ερωτήσεις του τύπου: είναι τούτη η πανδημία σαν την ισπανική γρίπη του 1918 (που σκότωσε, σύμφωνα με εκτιμήσεις, 50 εκατομμύρια ανθρώπους σε όλη τη γη, μέσα από τρία διαδοχικά κύματα); Υπάρχουν ομοιότητες με αυτό που συνέβη το 2003, με το SARS (σοβαρό οξύ αναπνευστικό σύνδρομο) και με την H1N1, το 2009 (αν και σε διαφορετική κλίμακα); Θα μπορούσε να επέλθει μια μεγάλη οικονομική κρίση όπως του 2008, ή και πολύ μεγαλύτερη; Η σωστή, αν και μη καλοδεχούμενη, απάντηση σε όλα αυτά είναι όχι! Τίποτε δεν ταιριάζει ως προς την εμβέλεια, το πρότυπο των ανθρώπινων βασάνων και της οικονομικής καταστροφής που προκαλείται από την τρέχουσα πανδημία. Ιδίως η οικονομική πτώση δεν έχει καμία ομοιότητα με οποιαδήποτε άλλη κρίση της σύγχρονης ιστορίας. Όπως

επισήμαναν πολλοί αρχηγοί κρατών και κυβερνήσεων εν μέσω της πανδημίας, είμαστε σε πόλεμο, μεταφορικά, με έναν εχθρό που είναι άορατος: «Εάν αυτό που περνάμε μπορεί όντως να αποκληθεί πόλεμος, δεν είναι το τυπικό είδος πολέμου. Ο σημερινός εχθρός, σε τελική ανάλυση, είναι κοινός για όλη την ανθρωπότητα».³

Ωστόσο, ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος θα μπορούσε να είναι μια από τις πιο συναφείς νοητικές άγκυρες στην προσπάθεια να αξιολογήσουμε τα επερχόμενα. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν η πεμπουσία του πολέμου που οδηγεί σε μετασχηματισμούς, εφόσον δεν προκάλεσε απλώς θεμελιώδεις αλλαγές στην παγκόσμια τάξη πραγμάτων και στην παγκόσμια οικονομία, αλλά και ριζικές μεταβολές στις κοινωνικές στάσεις και πεποιθήσεις, οι οποίες τελικά άνοιξαν τον δρόμο για ριζικά νέες πολιτικές και τις πρόνοιες του κοινωνικού συμβολαίου (όπως οι γυναίκες που εντάχθηκαν στο εργατικό δυναμικό πριν ακόμη αποκτήσουν δικαίωμα ψήφου). Προφανώς, υπάρχουν βασικές ανομοιοότητες ανάμεσα σε μια πανδημία και στον πόλεμο, αλλά το μέγεθος της μετασχηματιστικής δύναμής τους είναι συγκρίσιμο. Και τα δύο έχουν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν μια κρίση μετασχηματισμού, αδιανόητων, προηγούμενως, διαστάσεων. Ωστόσο, πρέπει να έχουμε επίγνωση των επιφανειακών αναλογιών. Ακόμη και στο χειρότερο σενάριο, η Covid-19 θα προκαλέσει τον θάνατο πολύ λιγότερων ανθρώπων από τις Μεγάλες Πανδημίες, συμπεριλαμβανομένων των Μαύρων Θανάτων, ή από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Επιπλέον, η σημερινή οικονομία δεν μοιάζει με την οικονομία των περασμένων αιώνων που βασιζόταν στη χειρωνακτική εργασία και τη γεωργία ή τη βαριά βιομηχανία. Στον σημερινό άκρως διασυνδεδεμένο και αλληλεξαρτώμενο κόσμο, όμως, ο αντίκτυπος της πανδημίας θα φτάσει πολύ πιο πέρα από τις (ήδη συγκλονιστικές) στατιστικές που σχετίζονται «απλά» με τον θάνατο, την ανεργία και τις χρεοκοπίες.

Το βιβλίο *Η Μεγάλη Επανεκκίνηση* γράφτηκε και κυκλοφόρησε εν μέσω μιας κρίσης οι συνέπειες της οποίας θα εκτυλίσσονται σε πολλά από τα επόμενα χρόνια. Έτσι δεν απορεί κανείς που όλοι αισθανόμαστε κάπως σαστισμένοι – ένα συναίσθημα απόλυτα κατανοητό όταν βιώνουμε ένα μεγάλο σοκ, που φέρνει μαζί του την ανησυχητική βεβαιότητα ότι τα αποτελέσματά του θα είναι απροσδόκητα και ασυνήθιστα. Αυτή την παραδοξότητα συλλαμβάνει πολύ καλά ο Αλμπέρ Καμί στο μυθιστόρημά του, του 1947, *Η Πανούκλα*: «Ωστόσο, όλες αυτές οι αλλαγές ήταν, με μια έννοια, τόσο υπερβολικές και τόσο καταιγιστικές που δεν ήταν εύκολο να θεωρήσουμε ότι πιθανώς θα είναι μόνιμες». ⁴ Τώρα, που ζούμε το αδιανόητο, τι θα συμβεί αμέσως μετά την πανδημία και στο προβλεπτό μέλλον;

Βεβαίως, είναι πολύ νωρίς για να πούμε με οποιαδήποτε λογική ακρίβεια τι συνεπάγεται η Covid-19 με όρους «μνημειωδών» αλλαγών, αλλά ο σκοπός τούτου του βιβλίου είναι να διατυπώσει ορισμένες συνεκτικές και εννοιολογικά στέρεες κατευθυντήριες γραμμές για όσα βρίσκονται μπροστά μας, με τον κατά το δυνατόν περιεκτικότερο τρόπο. Στόχος μας είναι να βοηθήσουμε τους αναγνώστες να συλλάβουν την πολυεπίπεδη διάσταση των επερχόμενων αλλαγών. Το λιγότερο που θα γίνει, όπως θα υποστηρίξουμε, είναι να επιταχύνει η πανδημία συστημικές αλλαγές που ήταν ήδη εμφανείς πριν από την κρίση: όπως η μερική υποχώρηση της παγκοσμιοποίησης, η αυξανόμενη αποσύνδεση μεταξύ των ΗΠΑ και της Κίνας, η αυτοματοποίηση, οι ανησυχίες για την όλο και πιο ευρεία παρακολούθηση των πολιτών, οι όλο και πιο έντονες εκκλήσεις για να εφαρμοστούν πολιτικές ευημερίας, η άνοδος του εθνικισμού και του συνακόλουθου φόβου για τη μετανάστευση, η αυξανόμενη δύναμη της τεχνολογίας, η αναγκαιότητα πιο ισχυρής διαδικτυακής παρουσίας των επιχειρήσεων κ.ά. Θα μπορούσαν βεβαίως τα πράγματα να προχωρήσουν πολύ πιο πέρα

από μια απλή επιτάχυνση της αλλαγής καταστάσεων που πριν φαίνονταν αμετάβλητες. Θα μπορούσε η πανδημία να προκαλέσει αλλαγές που θα φαίνονταν αδιανόητες πριν από αυτήν, όπως νέες μορφές νομισματικής πολιτικής, σαν το χρήμα από ελικόπτερο* (ήδη ένα δεδομένο), την επανεξέταση/αναπροσαρμογή των κοινωνικών προτεραιοτήτων και μια αυξημένη αναζήτηση του κοινού καλού ως τον αντικειμενικό σκοπό της πολιτικής, την πολιτική ισχυροποίηση της έννοιας του δικαίου, ριζοσπαστικά μέτρα κοινωνικής ευημερίας και φορολόγησης και σοβαρές γεωπολιτικές αναδιατάξεις.

Το γενικότερο ζήτημα είναι αυτό: καλώς ή κακώς, οι πιθανότητες για αλλαγή και για μια νέα τάξη πραγμάτων είναι πλέον απεριόριστες, μόνο η φαντασία μας μπορεί να βάλει φραγμό. Οι κοινωνίες θα μπορούσαν να γίνουν πιο εξισωτικές ή πιο αυταρχικές, να τείνουν προς τη μεγαλύτερη αλληλεγγύη ή τον μεγαλύτερο ατομικισμό, να ευνοήσουν τα συμφέροντα των λίγων ή τα συμφέροντα των πολλών· οι οικονομίες, όταν ανακάμψουν, θα μπορούσαν να ακολουθήσουν τον δρόμο που δεν θα αποκλείει κανέναν και να συντονιστούν με την ανάγκη προστασίας των παγκόσμιων κοινών πόρων [θαλασσών, ατμόσφαιρας, διαστήματος, πόλων κ.ά.] ή να επιστρέψουν στην προηγούμενη λειτουργία τους. Η ουσία είναι η εξής: πρέπει να αξιοποιήσουμε αυτή την πρωτοφανή ευκαιρία για να φανταστούμε εκ νέου τον κόσμο μας με στόχο να τον κάνουμε καλύτερο και πιο ανθεκτικό, καθώς θα αναδύεται στην άλλη πλευρά της παρούσας κρίσης.

Έχουμε επίγνωση ότι η προσπάθεια να καλύψουμε το εύρος και το βάθος όλων αυτών των θεμάτων με τα οποία καταπιάνεται

* Ενέσεις ρευστού σε μια οικονομία σαν τυχαίες ρίψεις από ελικόπτερο – τύπωμα χρήματος και διάθεσή του σε ιδιώτες για την τόνωση της οικονομίας, όταν βρίσκεται σε παγίδα ρευστότητας. δηλ. ο πληθωρισμός είναι μηδενικός και υπάρχει ύφεση (Σ.τ.Μ.)

το παρόν βιβλίο είναι ένα τεράστιο έργο που, πιθανώς, δεν είναι καν δυνατό. Το αντικείμενο και όλες οι αβεβαιότητες που το συνοδεύουν είναι τεραστίων διαστάσεων και θα μπορούσε να έχει γεμίσει τις σελίδες μιας έκδοσης πενταπλάσιας από την παρούσα. Αλλά ο σκοπός μας ήταν να γράψουμε ένα σχετικά συνοπτικό και απλό βιβλίο, για να βοηθήσουμε τον αναγνώστη να κατανοήσει τα επερχόμενα σε ένα πλήθος τομέων. Για να διακόπτεται η ροή του κειμένου κατά το δυνατόν λιγότερο, οι πληροφορίες των σημειώσεων εμφανίζονται στο τέλος του βιβλίου και οι αναφορές συγγραφέων και έργων έχουν ελαχιστοποιηθεί. Εφόσον το παρόν βιβλίο κυκλοφόρησε εν μέσω της κρίσης και ενώ αναμένονταν κι άλλα πανδημικά κύματα, θα εξελίσσεται συνεχώς, προκειμένου να εξετάζει τον μεταβαλλόμενο χαρακτήρα του θέματος. Οι μελλοντικές εκδόσεις θα ενημερώνονται με βάση τα νέα ευρήματα, την πιο πρόσφατη έρευνα, τα αναθεωρημένα μέτρα πολιτικής και τη συνεχή ανατροφοδότηση από τους αναγνώστες.

Ο παρών τόμος είναι ένα υβρίδιο ελαφρού ακαδημαϊκού βιβλίου και δοκιμίου. Περιλαμβάνει θεωρία και πρακτικά παραδείγματα, αλλά κυρίως είναι επεξηγηματικός, περιέχοντας πολλές υποθέσεις και ιδέες για το πώς θα μπορούσε, και ίσως θα έπρεπε, να είναι ο μετά την πανδημία κόσμος. Δεν προτείνει απλές γενικεύσεις ούτε συστάσεις για έναν κόσμο που κινείται προς τη νέα κανονικότητα, αλλά πιστεύουμε ότι θα είναι χρήσιμο.

Το κείμενο δομείται γύρω από τρία βασικά κεφάλαια, προσφέροντας μια πανοραμική σύνοψη του μελλοντικού τοπίου. Το πρώτο αποτιμά τον αντίκτυπο της πανδημίας σε πέντε βασικές μακρο-κατηγορίες: στο οικονομικό, κοινωνικό, γεωπολιτικό, περιβαλλοντικό και τεχνολογικό πεδίο. Το δεύτερο εξετάζει τις επιδράσεις σε μικρο-επίπεδο, σε συγκεκριμένους κλάδους και επιχειρήσεις. Το τρίτο διατυπώνει υποθέσεις για τον χαρακτήρα των πιθανών συνεπειών στα άτομα.

1. Επανεκκίνηση σε μακρο-επίπεδο

Στο πρώτο σκέλος του ταξιδιού μας, περιδιαβαίνουμε πέντε μακρο-κατηγορίες που προσφέρουν ένα συνεκτικό αναλυτικό πλαίσιο για να κατανοήσουμε όσα συμβαίνουν στον σημερινό κόσμο και πώς θα μπορούσαν να εξελιχθούν. Για να διευκολυνθεί η ανάγνωση, οδεύουμε θεματικά μέσω καθεμίας από αυτές ξεχωριστά. Στην πραγματικότητα, αλληλεξαρτώνται, και απ' αυτό ακριβώς ξεκινούμε: το μυαλό μας μας κάνει να σκεφτόμαστε με γραμμικούς όρους, αλλά ο κόσμος που μας περιβάλλει είναι μη γραμμικός, που σημαίνει ότι είναι πολύπλοκος, ευπροσάρμοστος, ταχύρρυθμος και αμφίσημος.

1.1. Εννοιολογικό πλαίσιο – τρία προσδιοριστικά χαρακτηριστικά του σημερινού κόσμου

Η επανεκκίνηση σε μακρο-επίπεδο θα λάβει χώρα στο πλαίσιο τριών κυρίαρχων υλικών δυνάμεων που διαμορφώνουν τον σημερινό κόσμο: της αλληλεξάρτησης, της ταχύτητας και της πολυπλοκότητας. Αυτή η τριάδα ασκεί τη δύναμή της, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, σε όλους μας, όποιοι και όπου κι αν είμαστε.

1.1.1. Αλληλεξάρτηση

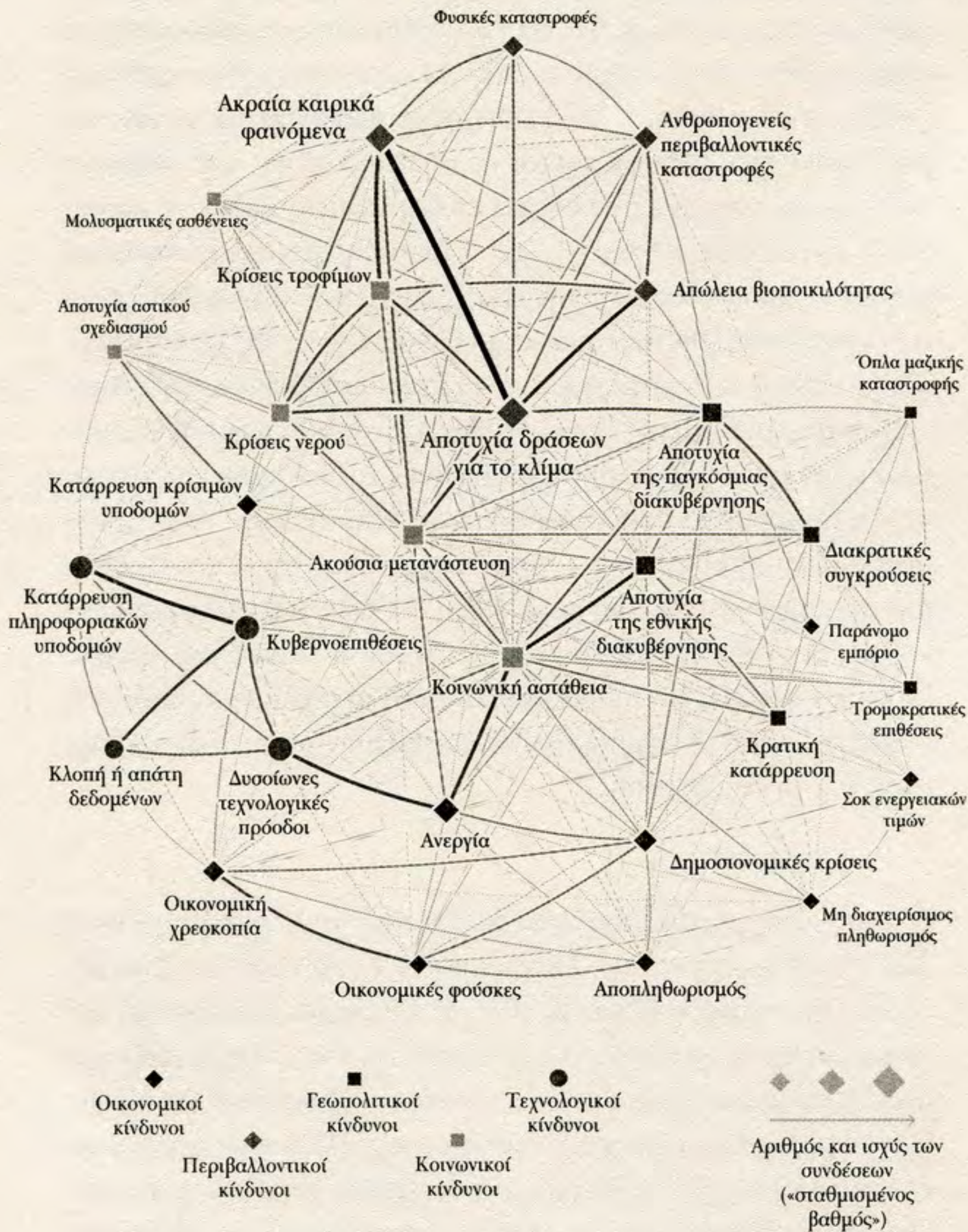
Εάν έπρεπε να χρησιμοποιήσουμε μόνο μία λέξη για να αποστήσουμε την ουσία του 21ου αιώνα, αυτή θα έπρεπε να είναι η «αλληλεξάρτηση». Υποπροϊόν της παγκοσμιοποίησης και της τεχνολογικής προόδου, μπορεί ουσιαστικά να οριστεί ως η δυναμική της αμοιβαίας εξάρτησης μεταξύ των στοιχείων που απαρτίζουν ένα σύστημα. Το γεγονός ότι η παγκοσμιοποίηση και η τεχνολογική πρόοδος προχώρησαν τόσο πολύ τις περασμένες δεκαετίες ώθησε ορισμένους σχολιαστές να διακηρύξουν ότι πλέον ο κόσμος είναι «υπερσυνδεδεμένος» – μια παραλλαγή της αλληλεξάρτησης των στεροειδών! Τι σημαίνει στην πράξη αυτή η αλληλεξάρτηση; Απλά, ότι ο κόσμος είναι «ενωμένος»: δεμένος. Στην αρχή της δεκαετίας του 2010, ο Κισόρ Μαχμπουμπάνι, ακαδημαϊκός και πρώην διπλωμάτης από τη Σιγκαπούρη, συνέλαβε αυτή την πραγματικότητα, μεταφορικά, ως πλοίο: «Τα 7 δισεκατομμύρια άνθρωποι που κατοικούν στον πλανήτη Γη δεν ζουν πια σε πάνω από εκατό πλοία [χώρες]. Ζουν, αντιθέτως, σε 193 καμπίνες του ίδιου πλοίου». Το 2020, προώθησε περαιτέρω αυτή τη μεταφορά στο πλαίσιο της πανδημίας, γράφοντας: «Εάν 7,5 δισεκατομμύρια άνθρωποι είναι τώρα καθηλωμένοι σε ένα μολυσμένο από τον ιό κρουαζιερόπλοιο, έχει κανένα νόημα να καθαρίσουμε και να τρίψουμε μόνο τις προσωπικές μας καμπίνες, αγνοώντας τους διαδρόμους και τους αεραγωγούς μέσω των οποίων ταξιδεύει ο ιός; Η απάντηση είναι σαφώς όχι. Ωστόσο, αυτό ακριβώς κάνουμε... Εφόσον τώρα είμαστε στο ίδιο πλοίο, η ανθρωπότητα οφείλει να φροντίζει το παγκόσμιο πλοίο ως όλον».⁵

Ένας αλληλεξαρτώμενος κόσμος είναι κόσμος της βαθιάς συστημικής συνδεσιμότητας, στην οποία όλοι οι κίνδυνοι αλληλοεπηρεάζονται μέσω ενός ιστού πολύπλοκων αλληλεπιδράσεων. Σ' αυτές τις συνθήκες, η υπόθεση ότι κάποια οικονομική διακινδύ-

νευση θα περιοριστεί στην οικονομική σφαίρα ή ότι κάποιος περιβαλλοντικός κίνδυνος δεν θα έχει επιπτώσεις σε διαφορετικού τύπου κινδύνους (οικονομικούς, γεωπολιτικούς και ούτω καθεξής) δεν είναι πλέον βάσιμη. Όλοι μπορούμε να φανταστούμε οικονομικά ρίσκα που μετατρέπονται σε πολιτικά (όπως μια απότομη αύξηση της ανεργίας που οδηγεί σε δημιουργία θυλάκων κοινωνικής αναταραχής) ή τεχνολογικά ρίσκα που μεταλλάσσονται σε κοινωνικά (όπως το θέμα της ιχνηλάτησης της πανδημίας μέσω των κινητών τηλεφώνων που προκάλεσε κοινωνική αντίδραση). Όταν εξετάζονται μεμονωμένα, οι ξεχωριστές διακινδυνεύσεις –είτε είναι οικονομικές, γεωπολιτικές, κοινωνικές ή περιβαλλοντικές ως προς τον χαρακτήρα τους– δίνουν τη λανθασμένη εντύπωση ότι μπορούν να αναχαιτιστούν ή να μετριαστούν· στην πραγματική ζωή, η συστημική συνδεσιμότητα δείχνει ότι αυτή είναι μια αβαθής εννοιολογική κατασκευή. Σε έναν αλληλεξαρτώμενο κόσμο, οι κίνδυνοι αλληλοενισχύονται και δι' αυτού του τρόπου έχουν καταιγιστικές επιδράσεις. Γι' αυτό ακριβώς η απομόνωση ή ο περιορισμός δεν μπορούν να ταιριάξουν με την αλληλεξάρτηση και τη διασύνδεση.

Ο παρακάτω χάρτης, που έχει εξαχθεί από την *Global Risks Report 2020*,⁶ (Έκθεση για τους Παγκόσμιους Κινδύνους) του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ, το καθιστά σαφές. Απεικονίζει τον διασυνδεδεμένο χαρακτήρα των κινδύνων που αντιμετωπίζουμε όλοι· κάθε μεμονωμένος κίνδυνος πάντα συγχωνεύεται με άλλους που ανήκουν στην ίδια μακρο-κατηγορία, αλλά και με μεμονωμένους κινδύνους από άλλες μακρο-κατηγορίες (οι οικονομικοί κίνδυνοι εμφανίζονται με μπλε, οι γεωπολιτικοί με πορτοκαλί, οι κοινωνικοί με κόκκινο, οι περιβαλλοντικοί με πράσινο και οι τεχνολογικοί με μοβ). Έτσι κάθε ξεχωριστός κίνδυνος εμπεριέχει τη

Σχήμα 1

Πηγή: World Economic Forum, *The Global Risks Report 2020*, Figure IV: The Global Risks Interconnections Map 2020, World Economic Forum Global Risks Perception Survey 2019-2020.

δυνατότητα να προκαλέσει διά του εξοστρακισμού άλλους κινδύνους. Όπως δείχνει σαφέστατα ο χάρτης, ο κίνδυνος μιας «μολυσματικής ασθένειας» μοιραία έχει άμεσες επιδράσεις προκαλώντας «αποτυχία της παγκόσμιας διακυβέρνησης», «κοινωνική αστάθεια», «ανεργία», «δημοσιονομικές κρίσεις» και «ακούσια μετανάστευση» (για να αναφέρουμε λίγες απ' αυτές). Με τη σειρά του, το καθένα απ' αυτά θα επηρεάσει άλλους μεμονωμένους κινδύνους, που σημαίνει ότι ο μεμονωμένος κίνδυνος από τον οποίο ξεκίνησε η αλυσίδα των γεγονότων (στην προκειμένη περίπτωση οι «μολυσματικές ασθένειες») καταλήγει στην επίταση πολλών άλλων κινδύνων όχι μόνο της δικής του μακρο-κατηγορίας (κοινωνικών κινδύνων), αλλά και των άλλων τεσσάρων μακρο-κατηγοριών. Πρόκειται για το φαινόμενο της μετάδοσης μέσω της συστημικής συνδεσιμότητας. Στα υποκεφάλαια που ακολουθούν, διερευνούμε ποιες θα μπορούσαν να είναι οι συνέπειες του κινδύνου πανδημίας από οικονομική, κοινωνική, γεωπολιτική, περιβαλλοντική και τεχνολογική άποψη.

Η αλληλεξάρτηση έχει ένα σημαντικό νοητικό αποτέλεσμα: ακυρώνει την «κατά μόνας σκέψη». Εφόσον εκείνα που εν τέλει έχουν σημασία είναι η συγχώνευση και η συνδεσιμότητα, η αντιμετώπιση ενός προβλήματος ή η αξιολόγηση ενός προβλήματος ή ενός κινδύνου σε απομόνωση από άλλους δεν έχουν νόημα και είναι μάταιες. Αυτού του τύπου η σκέψη, κατά μόνας, εξηγεί εν μέρει γιατί στο παρελθόν τόσο πολλοί οικονομολόγοι δεν μπόρεσαν να προβλέψουν την πιστωτική κρίση (το 2008) και γιατί τόσο λίγοι κοινωνικοί επιστήμονες διέβλεψαν την Αραβική Άνοιξη (το 2011). Σήμερα, υπάρχει το ίδιο πρόβλημα με την πανδημία. Επιδημιολόγοι, ειδικοί της δημόσιας υγείας, οικονομολόγοι, κοινωνικοί επιστήμονες και όλοι οι άλλοι επιστήμονες και ειδικοί, που έργο τους είναι να βοηθούν αυτούς που λαμβάνουν τις αποφάσεις να κατανοούν τι επέρχεται, δυσκολεύονται (και

ορισμένες φορές αδυνατούν) να διασχίσουν τα σύνορα της επιστήμης τους. Γι' αυτό ακριβώς η επίλυση πολύπλοκων αντιθετικών καταστάσεων, όπως η αναχαίτιση της πανδημίας και η επαναλειτουργία της οικονομίας, εμφανίζεται τόσο διαβολικά δύσκολη. Είναι κατανοητό, λοιπόν, το ότι οι περισσότεροι ειδικοί καταλήγουν να κλείνονται σε όλο και πιο στενά αντικείμενα. Χάνουν έτσι την ευρεία θέαση που είναι απαραίτητη για να συνδέσουν τις πολλές διαφορετικές τελείες που δημιουργούν την πιο πλήρη εικόνα την οποία έχουν μεγάλη ανάγκη εκείνοι που λαμβάνουν τις αποφάσεις.

1.1.2. Ταχύτητα

Τα παραπάνω μας δείχνουν σταθερά την τεχνολογική πρόοδο και την παγκοσμιοποίηση ως πρώτιστους «υπαίτιους» της μεγαλύτερης αλληλεξάρτησης. Επιπλέον, έχουν δημιουργήσει μια τέτοια κουλτούρα αμεσότητας που δεν είναι υπερβολικό να πούμε ότι, στον σημερινό κόσμο, όλα κινούνται πιο γρήγορα από ποτέ. Αν έπρεπε να αναφερθεί ένα μόνο πράγμα εξηγητικό αυτής της εκπληκτικής επιτάχυνσης, αυτό θα ήταν ασφαλώς το διαδίκτυο. Πάνω από το μισό (52%) του παγκόσμιου πληθυσμού συνδέεται στο διαδίκτυο, σε σύγκριση με το 8% πριν από είκοσι χρόνια· το 2019, πουλήθηκαν περισσότερα από 1,5 δισεκατομμύριο έξυπνα τηλέφωνα – σύμβολο και μέσο της ταχύτητας που μας επιτρέπει να φτάνουμε οπουδήποτε και ανά πάσα στιγμή– σε όλον τον κόσμο. Το Διαδίκτυο των Πραγμάτων (ΔτΠ) συνδέει σήμερα 22 δισεκατομμύρια συσκευές σε πραγματικό χρόνο, που κυμαίνονται από αυτοκίνητα, κρεβάτια νοσοκομείων, ηλεκτρικά δίκτυα και υδραγωγεία μέχρι φούρνους κουζίνας και αρδευτικά συστήματα. Ο αριθμός αυτός αναμένεται να φτάσει τα 50 δισεκατομμύρια ή και

παραπάνω, το 2030.* Άλλες εξηγήσεις για την αύξηση της ταχύτητας υποδεικνύουν το στοιχείο της «σπανιότητας»: καθώς οι κοινωνίες γίνονται πιο πλούσιες, ο χρόνος γίνεται πιο πολύτιμος και συνεπώς γίνεται αντιληπτός ως όλο και πιο σπάνιος. Έτσι πιθανώς εξηγούνται μελέτες που δείχνουν ότι οι άνθρωποι στις πλούσιες πόλεις περπατούν πάντα πιο γρήγορα από ό,τι οι άνθρωποι των φτωχών πόλεων – δεν έχουν χρόνο να χάσουν! Ανεξαρτήτως, όμως, της αιτιώδους εξήγησης, η κατακλείδα όλων αυτών είναι σαφής: ως καταναλωτές και παραγωγοί, σύζυγοι και γονείς, ηγέτες και οπαδοί, υποκειμέθα όλοι σε σταθερή, αν και ασυνεχή, ταχεία αλλαγή.

Μπορούμε να δούμε την ταχύτητα παντού· στην κρίση, την κοινωνική δυσαρέσκεια, τις τεχνολογικές αλλαγές και προσαρμογές, τις γεωπολιτικές αναταραχές, τις χρηματοπιστωτικές αγορές και, βεβαίως, στις μολυσματικές ασθένειες – όλα κινούνται πολύ γρήγορα. Με αποτέλεσμα να ζούμε σε μια κοινωνία πραγματικού χρόνου, με τη βασανιστική αίσθηση ότι ο ρυθμός της ζωής συνεχώς αυξάνεται. Αυτή η νέα κουλτούρα του άμεσου, με την εμμονή στην ταχύτητα, είναι πασιφανής σε όλες τις πλευρές της ζωής μας, από τις εφοδιαστικές αλυσίδες «έγκαιρης παράδοσης» μέχρι τις συναλλαγές «υψηλής συχνότητας», από την ταχύτητα του φλερτ μέχρι το γρήγορο φαγητό. Είναι δε τόσο διάχυτη ώστε ορισμένοι ειδικοί αποκαλούν αυτό το νέο φαινόμενο «δικτατορία του επείγοντος». Και μπορεί να πάρει ακραίες μορφές. Έρευνες που διεξάγονται από επιστήμονες της Microsoft δείχνουν ότι, π.χ., ένας ιστότοπος που είναι πιο αργός όχι παραπάνω από 250 μιλισεκόντ (ένα τέταρτο του δευτερολέπτου) χάνει επισκέψεις προς όφελος των «πιο γρήγορων» ανταγωνιστών του! Το συνολι-

* Το ΔτΠ είναι δίκτυο επικοινωνίας συσκευών και αντικειμένων που διαθέτουν λογισμικό, αισθητήρες και ικανότητα σύνδεσης, προκειμένου να πραγματοποιείται η μεταξύ τους ανταλλαγή δεδομένων. (Σ.τ.Μ.)

κό αποτέλεσμα είναι ότι η διάρκεια ζωής μιας πολιτικής, ενός προϊόντος ή μιας ιδέας και ο κύκλος ζωής ενός υπεύθυνου λήψης αποφάσεων ή ενός έργου συστέλλονται απότομα και συχνά απρόβλεπτα.

Τίποτε δεν το απεικονίζει αυτό πιο παραστατικά από την ιλιγγιώδη ταχύτητα με την οποία εξαπλώθηκε η Covid-19, τον Μάρτιο του 2020. Σε λιγότερο από έναν μήνα, φάνηκε να αναδύεται μια νέα εποχή από την ισχυρή δίνη που προκάλεσε η εκπληκτική ταχύτητα με την οποία κατέκλυσε η πανδημία όλον τον κόσμο. Θεωρείται ότι το αρχικό ξέσπασμα έλαβε χώρα στην Κίνα, λίγο νωρίτερα, αλλά η εκθετική παγκόσμια εξάπλωση της πανδημίας αιφνιδίασε πολλούς ιθύνοντες και την πλειονότητα του κοινού, επειδή γενικά δυσκολευόμαστε γνωσιακά να συλλάβουμε τη σημασία της εκθετικής αύξησης. Ας εξετάσουμε τα ακόλουθα με βάση τις «ημέρες διπλασιασμού»: εάν η πανδημία μεγαθύνεται κατά 30% σε μία ημέρα (όπως συνέβη με την Covid-19 περί τα μέσα Μαρτίου, σε ορισμένες από τις χώρες που επλήγησαν περισσότερο), τα καταγεγραμμένα κρούσματα (ή θάνατοι) θα διπλασιάζονται σε λίγο περισσότερο από δύο ημέρες. Εάν μεγαθύνεται κατά 20%, θα χρειαστούν τέσσερις με πέντε ημέρες για να γίνει ο διπλασιασμός των κρουσμάτων και εάν μεγαθύνεται κατά 10% θα χρειαστεί περισσότερο από μία εβδομάδα. Για να το εκφράσουμε διαφορετικά: σε παγκόσμιο επίπεδο, χρειάστηκαν τρεις μήνες για φτάσει η Covid-19 τα 100.000 κρούσματα, 12 ημέρες για να διπλασιαστούν αυτά σε 200.000, τέσσερις ημέρες για να φτάσει η ασθένεια στις 300.000 κρούσματα και στη συνέχεια δύο ημέρες για να φτάσει στις 400.000 και άλλες δύο στις 500.000 κρούσματα. Αυτοί οι αριθμοί μάς φέρνουν ζαλάδα – η ακραία ταχύτητα εν δράσει! Η εκθετική αύξηση είναι τόσο ακατανόητη για τις γνωστικές μας λειτουργίες που συχνά την αντιμετωπίζουμε αναπτύσσοντας εκθετική «μυωπία»,⁷ δηλαδή τη σκεφτόμαστε απλώς ως

κάτι «πολύ γρήγορο». Σε ένα πολύ γνωστό πείραμα που έγινε το 1975, δύο ψυχολόγοι βρήκαν πως όταν πρέπει να προβλέψουμε μια εκθετική διαδικασία, συχνά την υποδεκαπλασιάζουμε.⁸ Η κατανόηση αυτής της δυναμικής της μεγέθυνσης και της ισχύος της εκθετικής αύξησης αποσαφηνίζει το γιατί η ταχύτητα είναι αφ'εαυτής ένα θέμα και γιατί η ταχύτητα παρέμβασης για να καμφθεί η αυξητική καμπύλη είναι τόσο κρίσιμη. Ο Έρνεστ Χερνιγούι το είχε κατανοήσει. Στο έργο του *Ο Ήλιος Ανατέλλει Ξανά*, δύο χαρακτήρες έχουν την ακόλουθη συνομιλία: «Πώς πτώχευσε;» ρώτησε ο Μπιλ. «Σε δύο ημέρες», απάντησε ο Μάικ. «Σταδιακά, άρα ξαφνικά». Το ίδιο τείνει να συμβαίνει στις μεγάλες συστημικές μεταβολές και στις αναστατώσεις γενικά: τα πράγματα τείνουν να αλλάζουν σταδιακά, στην αρχή, και μετά αλλάζουν διαμιάς. Το ίδιο αναμένουμε και για την επανεκκίνηση σε μακροεπίπεδο.

Η ταχύτητα δεν λαμβάνει απλώς ακραίες μορφές, μπορεί ακόμη να δημιουργήσει αντίθετες επιδράσεις. Η «ανυπομονησία», παραδείγματος χάριν, είναι μία απ' αυτές και οι συνέπειές της μπορούν να ιδωθούν στη συμπεριφορά των συμμετεχόντων στις χρηματοπιστωτικές αγορές (νέες έρευνες δείχνουν ότι οι δυναμικές συναλλαγές, που βασίζονται στην ταχύτητα, οδηγούν στη μόνιμη απόκλιση των τιμών των μετοχών από τη θεμελιώδη αξία τους ή τη «σωστή» τιμή) όπως και σ' αυτή των ψηφοφόρων. Η τελευταία θα έχει μεγάλη σημασία στη μετά την πανδημία εποχή. Οι κυβερνήσεις, εξ ανάγκης, χρειάζονται κάποιο χρόνο για να λάβουν αποφάσεις και για να τις εφαρμόσουν: πρέπει να λάβουν υπ' όψιν τους πολλές διαφορετικές ομάδες ψηφοφόρων και ανταγωνιστικών συμφερόντων, να εξισορροπήσουν την εσωτερική με την εξωτερική πολιτική και να εξασφαλίσουν ότι οι αποφάσεις τους θα εγκριθούν από τα κοινοβούλια, πριν θέσουν σε κίνηση τον γραφειοκρατικό μηχανισμό της εφαρμογής τους. Αντιθέτως, οι ψη-

φοφόροι περιμένουν σχεδόν άμεσα αποτελέσματα και βελτιώσεις, που όταν δεν έρχονται αρκετά γρήγορα οδηγούν σχεδόν σε στιγμιαία απογοήτευση. Αυτή η έλλειψη συγχρονισμού ανάμεσα σε δύο διαφορετικές ομάδες (τους πολιτικούς και το κοινό) των οποίων ο χρονικός ορίζοντας διαφέρει σημαντικά θα είναι οξεία και δύσκολα διαχειρίσιμη στο πλαίσιο της πανδημίας. Η ταχύτητα του σοκ και (το βάθος) της οδύνης που προκάλεσε δεν θα αντισταθμιστεί, ούτε καν μπορεί, με ίση ταχύτητα εκ μέρους της πολιτικής.

Η ταχύτητα οδήγησε επίσης ορισμένους παρατηρητές να καθιερώσουν μια ψευδή ισοδυναμία συγκρίνοντας την εποχική γρίπη με την Covid-19. Η σύγκριση, που έγινε επανειλημμένα τους πρώτους μήνες της πανδημίας, ήταν παραπλανητική και εννοιολογικά εσφαλμένη. Ας πάρουμε το παράδειγμα των Ηνωμένων Πολιτειών για επεξεργαστούμε αυτό το ζήτημα και να συλλάβουμε καλύτερα τον ρόλο που έπαιξε στην όλη διαδικασία η ταχύτητα. Σύμφωνα με τα Κέντρα Ελέγχου και Πρόληψης των Ασθενειών (CDC), κατά τη διάρκεια της χειμερινής περιόδου 2019-2020, 39 έως 56 εκατομμύρια Αμερικανοί αρρώστησαν από γρίπη, με τους θανάτους να κυμαίνονται ανάμεσα στις 24 έως 62.000.⁹ Αντίθετα, σύμφωνα με το Πανεπιστήμιο Τζονς Χόπκινς, έως τις 24 Ιουνίου 2020, πάνω από 2,3 εκατομμύρια Αμερικανοί είχαν διαγνωστεί με Covid-19 και σχεδόν 121.000 εξ αυτών είχαν πεθάνει.¹⁰ Η σύγκριση όμως σταματά εδώ, διότι είναι άνευ νοήματος για δύο λόγους: 1) οι αριθμοί για τη γρίπη αντιστοιχούν στο εκτιμώμενο συνολικό φορτίο γρίπης, ενώ τα στοιχεία για την Covid-19 αφορούν επιβεβαιωμένα κρούσματα· και 2) η εποχική γρίπη επέρχεται με «ήπια» κύματα σε μια περίοδο (μέχρι) έξι μηνών, με ένα ομαλό πρότυπο, ενώ ο ιός της Covid-19 εξαπλώνεται σαν τσουνάμι με ένα πρότυπο μεγάλων εστιών (σε μια χούφτα πόλεων και περιοχών όπου συγκεντρώνεται) και έτσι μπορεί να καταλάβει και να

μπλοκάρει τις ικανότητες παροχής περίθαλψης, να μονοπωλήσει τα νοσοκομεία εις βάρος των ασθενών που δεν πάσχουν από Covid-19. Ο δεύτερος λόγος –η ταχύτητα με την οποία εκτινάσσεται η πανδημία και το αιφνίδιο της εμφάνισης των συγκεντρώσεων της– δημιουργεί όλη τη διαφορά και καθιστά παντελώς άσχετη τη σύγκριση με την εποχική γρίπη.

Η ταχύτητα βρίσκεται στη ρίζα και του πρώτου και του δεύτερου λόγου: στην τεράστια πλειονότητα των χωρών, η ταχύτητα με την οποία εξαπλώθηκε η επιδημία κατέστησε αδύνατη την απόκτηση επαρκών διαγνωστικών τεστ και κατέκλυσε πολλά εθνικά συστήματα υγείας που είναι εξοπλισμένα να αντιμετωπίζουν την προβλέψιμη, επαναλαμβανόμενη και μάλλον βραδείας εξάπλωσης εποχική γρίπη και όχι μια «υπερταχεία» πανδημία.

Μία ακόμη σημαντική και εκτεταμένη συνέπεια της ταχύτητας είναι ότι οι λαμβάνοντες τις αποφάσεις έχουν περισσότερες πληροφορίες και αναλύσεις από ποτέ, αλλά λιγότερο χρόνο για να αποφασίσουν. Για τους πολιτικούς και τους επιχειρηματίες, η ανάγκη να διαμορφώσουν στρατηγική αντίληψη συγκρούεται ακόμη πιο συχνά με τις καθημερινές πιέσεις για λήψη άμεσων αποφάσεων, που είναι ιδιαίτερα εμφανείς στο πλαίσιο της πανδημίας και που ενισχύονται από την πολυπλοκότητα, όπως θα δούμε στο επόμενο τμήμα.

1.1.3. Πολυπλοκότητα

Στην απλούστερη μορφή της, η πολυπλοκότητα μπορεί να οριστεί ως αυτό που δεν καταλαβαίνουμε ή δυσκολευόμαστε να καταλάβουμε. Ο ψυχολόγος Χέρμπερτ Σάιμον όρισε ως πολύπλοκο σύστημα εκείνο «που αποτελείται από μεγάλο αριθμό μερών που αλληλεπιδρούν με μη απλό τρόπο».¹¹ Τα πολύπλοκα συστήματα συ-

χνά χαρακτηρίζονται από την απουσία ορατών αιτιακών δεσμών μεταξύ των στοιχείων τους, κάτι που καθιστά σχεδόν αδύνατη τη διαδικασία πρόβλεψής τους. Βαθιά μέσα μας, αντιλαμβανόμαστε ότι όσο πιο πολύπλοκο είναι ένα σύστημα, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα να πάει κάτι στραβά και ότι θα μπορούσε κάλλιστα να συμβεί και να αναπαραχθεί κάποιο λάθος ή μια εκτροπή.

Η πολυπλοκότητα μπορεί να μετρηθεί χονδρικά με τρεις συντελεστές: «1) με την ποσότητα των πληροφοριών ή τον αριθμό των δομικών στοιχείων ενός συστήματος· 2) με τη διασύνδεση, οριζόμενη ως δυναμική της αμοιβαίας ανταπόκρισης, μεταξύ αυτών· και 3) με το φαινόμενο της μη γραμμικότητας (τα μη γραμμικά στοιχεία συχνά αποκαλούνται “σημεία αιχμής”). Η μη γραμμικότητα είναι βασικό χαρακτηριστικό της πολυπλοκότητας, επειδή σημαίνει ότι μια αλλαγή σε ένα μόνο συστατικό ενός συστήματος μπορεί να οδηγήσει σε μια απροσδόκητη και δυσανάλογη επίδραση κάπου αλλού».¹² Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, τα μοντέλα της πανδημίας έχουν ευρύ φάσμα εκβάσεων: μια διαφορά εικασιών μόνο για ένα συστατικό στοιχείο του μοντέλου μπορεί να επηρεάσει τα μέγιστα το τελικό αποτέλεσμα. Όταν ακούμε για «μαύρους κύκνους», για «γνωστά άγνωστα» ή για «φαινόμενα πεταλούδας», πάντα υπάρχει μια μη γραμμική κατάσταση· συνεπώς, δεν μας εκπλήσσει το ότι συχνά συνδέουμε την πολυπλοκότητα του κόσμου με το «απρόσμενο», με «αναταραχή» και «αβεβαιότητα». Επί παραδείγματι, το 2008, πόσοι «ειδικοί» είχαν προβλέψει ότι τα χρεόγραφα που είχαν ως εγγυήσεις υποθήκες και προέρχονταν από τις Ηνωμένες Πολιτείες θα σακάτευαν τράπεζες σε όλο τον κόσμο και τελικά θα έφερναν το χρηματοπιστωτικό σύστημα στο χείλος της κατάρρευσης; Και στις πρώτες εβδομάδες του 2020, πόσοι πολιτικοί προέβλεψαν τον βαθμό στον οποίο μια πιθανή πανδημία θα έσπερνε το χάος στα πιο προηγμένα συστήματα υγείας του κόσμου και θα προκαλούσε τόσο μεγάλη ζημιά στην παγκόσμια οικονομία;

Μια πανδημία είναι ένα πολύπλοκο ευπροσάρμοστο σύστημα που αποτελείται από πολλά και διάφορα συστατικά στοιχεία ή πληροφορίες (τόσο ποικίλα όσο η βιολογία ή η ψυχολογία), η συμπεριφορά των οποίων επηρεάζεται από μεταβλητές όπως ο ρόλος των εταιρειών, η οικονομική πολιτική, η παρέμβαση της κυβέρνησης, η πολιτική υγείας ή οι εθνικές δομές διοίκησης. Γι' αυτόν τον λόγο, μπορεί και πρέπει να θεωρηθεί «ζων δίκτυο» που προσαρμόζεται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες – όχι κάτι χαραγμένο στην πέτρα, αλλά ένα σύστημα αλληλεπιδράσεων που είναι ταυτόχρονα πολύπλοκο και ευπροσάρμοστο. Είναι πολύπλοκο επειδή είναι κάτι σαν το «παιχνίδι με σπάγκο»* της αλληλεξάρτησης και των διασυνδέσεων από τις οποίες απορρέει, και ευπροσάρμοστο υπό την έννοια ότι η «συμπεριφορά» του οδηγείται από κόμβους (οργανισμούς, ανθρώπους – εμάς!) οι οποίοι μπορεί να διακατέχονται από σύγχυση και να είναι «απείθαρχοι» σε καιρούς έντασης (θα προσαρμοστούμε στους κανόνες του περιορισμού; Θα ανεχθεί η πλειονότητά μας –ή δεν θα ανεχθεί– αυτούς τους κανόνες; Και ούτω καθεξής).

Η διαχείριση (στην προκειμένη περίπτωση, ο περιορισμός) ενός σύνθετου ευπροσάρμοστου συστήματος απαιτεί συνεχή συνεργασία σε πραγματικό χρόνο, αλλά πάντα μεταβαλλόμενη συνεργασία ανάμεσα σε ένα τεράστιο φάσμα επιστημών και ανάμεσα σε διαφορετικά πεδία μέσα σ' αυτές τις επιστήμες. Για να αναφέρουμε ένα γενικό και υπεραπλουστευμένο παράδειγμα: ο περιορισμός της πανδημίας του κορονοϊού θα επιβάλει την ανάγκη ενός δικτύου παγκόσμιας παρακολούθησης ικανού να εντοπίζει νέα ξεσπάσματα μόλις εμφανίζονται, με εργαστήρια σε πολλά μέρη σε όλο τον κόσμο που θα μπορούν γρήγορα να αναλύουν τα

* Παιδικό παιχνίδι με σπάγκο ή κλωστή που τυλίγεται στα δάκτυλα και δημιουργεί διάφορα σχήματα. (Σ.τ.Μ.)

νέα στελέχη του ιού και να αναπτύσσουν αποτελεσματικές θεραπείες, με μεγάλες δομές πληροφοριακής τεχνολογίας, έτσι ώστε οι κοινότητες να μπορούν να προετοιμάζονται και να αντιδρούν αποτελεσματικά, με κατάλληλους και συντονισμένους μηχανισμούς για την αποτελεσματική εφαρμογή των αποφάσεων που λαμβάνονται κ.ο.κ. Το σημαντικό είναι: κάθε ξεχωριστή δραστηριότητα είναι αφ' εαυτής αναγκαία για να αντιμετωπιστεί η πανδημία, αλλά μη επαρκής, εάν δεν ιδωθεί σε συνδυασμό με τις άλλες. Άρα αυτό το πολύπλοκο ευπροσάρμοστο σύστημα είναι μεγαλύτερο από το άθροισμα των μερών του. Η αποτελεσματικότητά του εξαρτάται από το πόσο καλά λειτουργεί ως όλον και είναι τόσο ισχυρό όσο ο πιο αδύναμος κρίκος του.

Πολλοί ειδικοί έχουν χαρακτηρίσει λανθασμένα την πανδημία της Covid-19 ως ένα συμβάν μαύρου κύκνου,* απλώς επειδή επιδεικνύει όλα τα χαρακτηριστικά ενός σύνθετου, ευπροσάρμοστου συστήματος. Στην πραγματικότητα είναι ένα συμβάν λευκού κύκνου, κάτι που παρουσιάζεται σαφώς ως τέτοιο από τον Νασίμ Τάλεμπ, στο βιβλίο του *The Black Swan* (Ο Μαύρος Κύκνος) που εκδόθηκε το 2007: δηλαδή, ως κάτι που τελικά θα συμβεί με πάσα βεβαιότητα.¹³ Πράγματι! Επί χρόνια, διεθνείς οργανισμοί όπως ο ΠΟΕ (Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας), θεσμοί όπως το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ και ο Συνασπισμός για Καινοτομίες Επιδημιολογικής Προετοιμασίας (CEPI, που εγκαινιάστηκε στην ετήσια συνάντηση του 2017 στο Νταβός) και άτομα όπως ο Μπιλ Γκέιτς μας προειδοποιούσαν για τον επόμενο κίνδυνο πανδημίας, ακόμη και με συγκεκριμένο τρόπο: 1) ότι θα εμφανιζόταν σε έναν τόπο πυκνοκατοικημένο, όπου η οικονομική ανάπτυ-

* Συμβάν μαύρου κύκνου: ο ακραίος αντίκτυπος ενός σπάνιου και απρόβλεπτου καταστροφικού γεγονότος, τόσο σπάνιου όσο ο μαύρος κύκνος. Οι πανδημίες, ως γεγονότα επαναλαμβανόμενα στην ανθρώπινη ιστορία και άρα προβλέψιμα, θεωρούνται «λευκοί κύκνοι». (Σ.τ.Μ.)

ξη αναγκάζει ανθρώπους και άγρια ζώα να ζουν μαζί· 2) ότι θα μπορούσε να εξαπλωθεί ταχύτατα και σιωπηλά μέσω των δικτύων ταξιδίων και εμπορίου· και ότι θα έφτανε σε πολλές χώρες, χωρίς να αναχαιτιστεί. Όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, είναι ζωτικό να χαρακτηρίσουμε με σωστό τρόπο την πανδημία και να κατανοήσουμε τα χαρακτηριστικά της, επειδή αποτελούν τη βάση των διαφορών ως προς την προετοιμασία. Πολλές ασιατικές χώρες αντέδρασαν γρήγορα, επειδή ήταν προετοιμασμένες από την άποψη του εφοδιασμού και της οργάνωσης (λόγω του προηγούμενου με το SARS – οξύ αναπνευστικό σύνδρομο προκαλούμενο από ιό) και έτσι ήταν σε θέση να μειώσουν τον κίνδυνο της πανδημίας. Αντίθετα, πολλές δυτικές χώρες βρέθηκαν απροετοίμαστες και η πανδημία τις ρήμαξε – δεν είναι σύμπτωση ότι είναι εκείνες οι χώρες όπου κυκλοφόρησε ευρύτερα η εσφαλμένη αντίληψη περί συμβάντος μαύρου κύκνου. Ωστόσο, μπορούμε μετά βεβαιότητας να υποθέσουμε ότι η πανδημία (ένα με μεγάλη πιθανότητα και μεγάλες συνέπειες γεγονός λευκού κύκνου) θα προκαλέσει πολλά συμβάντα μαύρου κύκνου, μέσω δευτερευουσών, τριτευουσών και περισσότερων επιδράσεων. Είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να προβλέψουμε τι θα μπορούσε να συμβεί στο τέλος αυτής της αλυσίδας, όταν θα έχουν λάβει χώρα τα πολλαπλών τάξεων αποτελέσματα και οι επακόλουθοι καταιγισμοί των συνεπειών τους – μετά από κορυφώσεις της ανεργίας, χρεοκοπίες επιχειρήσεων και ενώ ορισμένες χώρες θα παραπαίουν στο χείλος της κατάρρευσης. Τίποτε από όλα αυτά δεν είναι αφ' εαυτού απρόβλεπτο, αλλά εκείνο που μας αιφνιδιάζει είναι η ροπή τους να δημιουργούν τέλειες καταιγίδες, όταν συγχωνεύονται με άλλους κινδύνους. Για να συνοψίσουμε: η πανδημία δεν είναι συμβάν μαύρου κύκνου, αλλά κάποιες από τις συνέπειές της θα είναι.

Το θεμελιώδες ζήτημα στα συμφραζόμενά μας εδώ είναι: η πολυπλοκότητα θέτει όρια στη γνώση και την κατανόησή μας· συ-

νεπώς, θα μπορούσε η αυξανόμενη πολυπλοκότητα της εποχής μας να υπερκερνά τις ικανότητες των πολιτικών ιδίως –και εκείνων που αποφασίζουν, γενικότερα– να λάβουν αποφάσεις έχοντας πλήρη ενημέρωση για τα πράγματα. Ένας θεωρητικός φυσικός που έγινε αρχηγός κράτους (ο πρόεδρος Άρμεν Σαρκισιάν της Αρμενίας) επισήμανε αυτό το πρόβλημα, όταν επινόησε τον όρο «κβαντική πολιτική», υπογραμμίζοντας πώς ο κλασικός κόσμος της μετανευτώνειας φυσικής –γραμμικός, προβλέψιμος και σε κάποιον βαθμό αιτιοκρατικός– έδωσε τη θέση του στον κβαντικό κόσμο: έντονα αλληλένδετο και αβέβαιο, απίστευτα σύνθετο και μεταβαλλόμενο ανάλογα με τη θέση του παρατηρητή. Αυτή η έκφραση φέρνει στον νου την κβαντική φυσική, η οποία εξηγεί πώς λειτουργεί το καθετί και είναι η «καλύτερη περιγραφή που έχουμε για τη φύση των σωματιδίων που αποτελούν την ύλη και των δυνάμεων με τις οποίες αλληλεπιδρούν».¹⁴ Η πανδημία Covid-19 αποκάλυψε αυτόν τον κβαντικό κόσμο.

1.2. Οικονομική επανεκκίνηση

1.2.1. Τα οικονομικά της νόσου Covid-19

Η σημερινή οικονομία διαφέρει ριζικά από την οικονομία των προηγούμενων αιώνων. Συγκρινόμενη με το παρελθόν, είναι πολύ περισσότερο διασυνδεδεμένη, περιπεπλεγμένη και πολύπλοκη. Χαρακτηρίζεται από έναν παγκόσμιο πληθυσμό που αυξάνεται εκθετικά, από αεροσκάφη που συνδέουν οποιοδήποτε σημείο του κόσμου με κάθε άλλο μέσα σε λίγες ώρες, με αποτέλεσμα πάνω από ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι να διασχίζουν σύνορα ετη-

σίως, από ανθρώπους που εισβάλλουν στη φύση και στους οικότοπους της άγριας ζωής, από τις πανταχού παρούσες και επεκτεινόμενες μεγαλουπόλεις στις οποίες ζουν εκατομμύρια άνθρωποι ο ένας πάνω στον άλλον (συχνά χωρίς εγκαταστάσεις υγιεινής και ιατρική περίθαλψη). Με κριτήριο το τοπίο που υπήρχε πριν λίγες δεκαετίες, για να μην αναφερθούμε σε αιώνες, η σημερινή οικονομία είναι απλώς αγνώριστη.

Εντούτοις, ορισμένα οικονομικά διδάγματα που μπορούν να σταχυολογηθούν από τις ιστορικές πανδημίες είναι ακόμη έγκυρα και βοηθούν να συλλάβουμε τι επίκειται. Η παγκόσμια οικονομική καταστροφή την οποία αντιμετωπίζουμε τώρα είναι βαθύτερη από εκείνη του 1945· βάσει της ταχύτητάς της και μόνο, δεν έχει προηγούμενο στην ιστορία. Παρόλο που δεν μπορεί να συγκριθεί με τις καταστροφές και την απόλυτη οικονομική απελπισία που βίωσαν οι κοινωνίες στο παρελθόν, υπάρχουν ορισμένα εντυπωσιακά χαρακτηριστικά που έχουν έντονη ομοιότητα. Όταν το 1665, σε διάρκεια 18 μηνών, η τελευταία επιδημία βουβωνικής πανώλης εξολόθρευσε το ένα τέταρτο του πληθυσμού του Λονδίνου, ο Ντάνιελ Ντεφόου έγραψε, στο βιβλίο του *Η Πανούκλα στο Λονδίνο*¹⁵ (που εκδόθηκε το 1722), τα εξής: «...αφού σταμάτησαν όλες οι επαγγελματικές εργασίες, έλειψε και η δουλειά, και μαζί μ' αυτήν και το ψωμί για το φτωχόκοσμο. Στην αρχή, οι επικλήσεις των φτωχών ήταν κάτι το φοβερά λυπηρό... χιλιάδες έμειναν στο Λονδίνο ώσπου η απελπισία τους τους έσπρωξε στο δρόμο της φυγής. Εκεί όμως τους πρόφτανε ο θάνατος και δεν υπηρετούσαν πλέον παρά ως αγγελιοφόροι του θανάτου».* Το βιβλίο του Ντεφόου είναι γεμάτο με ιστορίες που θυμίζουν τη σημερινή κατάσταση, λέγοντας πώς οι πλούσιοι δραπέτευαν στην εξοχή,

* Το απόσπασμα από την ελληνική μτφρ. του Τάσσου Συμεωνίδη, Εκδόσεις Κριτική, σελ. 117. (Σ.τ.Μ.)

«παίρνοντας μαζί τους τον θάνατο», παρατηρώντας πώς οι φτωχοί ήταν πιο εκτεθειμένοι στην πανδημία ή περιγράφοντας πώς «κομπογιαννίτες και τσαρλατάνοι» πουλούσαν ψευδοθεραπείες.¹⁶

Εκείνο που έχει δείξει επανειλημμένα η ιστορία των προηγούμενων πανδημιών είναι ότι εξαπλώνονται μέσω των εμπορικών διαδρομών και ότι ευνοούνται από τη σύγκρουση ανάμεσα στα συμφέροντα της δημόσιας υγείας και των οικονομικών (κάτι που συνιστά οικονομική «εκτροπή», όπως θα δούμε στις αμέσως παρακάτω σελίδες). Όπως περιγράφει ο ιστορικός Σάιμον Σάμα:

Εν μέσω της καταστροφής, τα οικονομικά βρίσκονταν πάντα σε σύγκρουση με την προαγωγή της δημόσιας υγείας. Ακόμη κι όταν, μέχρι να κατανοηθεί ότι οι ασθένειες προέρχονταν από μικρόβια, η επιδημία αποδιδόταν στον «αρρωστημένο αέρα» και στις δηλητηριώδεις αναθυμιάσεις που εκπέμπονταν από στάσιμα νερά ή μολυσμένα έλη, υπήρχε η αντίληψη ότι οι εμπορικές αρτηρίες που δημιουργούσαν ευημερία μεταμορφώνονταν σε φορείς της μόλυνσης. Όταν όμως προτεινόταν ή επιβάλλονταν καραντίνες (...), εκείνοι που επρόκειτο να χάσουν περισσότερα από το κλείσιμο των αγορών, το σταμάτημα των πανηγυριών και του εμπορίου, έμποροι και σε μερικά μέρη βιοτέχνες και εργάτες, προέβαλλαν σθεναρή αντίσταση. Πρέπει να πεθάνει η οικονομία, ώστε να αναγεννηθεί ακμαία, με καλή υγεία; Ναι, έλεγαν οι φρουροί της δημόσιας υγείας, που έγιναν μέρος της ζωής των πόλεων στην Ευρώπη, από τον 15ο αιώνα και εξής.¹⁷

Η ιστορία δείχνει ότι οι επιδημίες ήταν ισχυρές δυνάμεις επανεκκίνησης της οικονομίας και ρύθμισης της κοινωνίας. Γιατί θα έπρεπε να διαφέρει η Covid-19; Μια γόνιμη εργασία για τις μακροπρόθεσμες συνέπειες μεγάλων επιδημιών στη διάρκεια της ιστορίας δείχνει ότι τα σημαντικά μακροοικονομικά επακόλουθα

μπορούν να διαρκέσουν μέχρι και 40 χρόνια, συμπιέζοντας ουσιαστικά τα πραγματικά ποσοστά απόδοσης.¹⁸ Σε έντονη αντίθεση με τους πολέμους που έχουν το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα: οι πόλεμοι καταστρέφουν κεφάλαιο, ενώ οι πανδημίες δεν το καταστρέφουν, οι πόλεμοι προκαλούν υψηλότερα πραγματικά επιτόκια, επειδή συνεπάγονται μεγαλύτερη οικονομική δραστηριότητα, ενώ οι πανδημίες προκαλούν χαμηλότερα πραγματικά επιτόκια, επειδή επιβραδύνουν την οικονομική δραστηριότητα. Επίσης, οι καταναλωτές τείνουν να αντιδρούν στο επιδημιολογικό σοκ αυξάνοντας τις αποταμιεύσεις τους, είτε προληπτικά είτε, απλώς, για να αναπληρώσουν τον πλούτο που χάθηκε στην περίοδο της επιδημίας. Οι εργαζόμενοι, από την άλλη, θα αποκομίσουν οφέλη εις βάρος του κεφαλαίου, εφόσον μετά από τις επιδημίες υπάρξει τάση ανόδου των πραγματικών μισθών. Από την εποχή, ακόμη, του Μαύρου Θανάτου που ρήμαξε την Ευρώπη ανάμεσα στο 1347 και το 1351 (και μείωσε τον ευρωπαϊκό πληθυσμό κατά 40% μέσα σε λίγα χρόνια), οι εργαζόμενοι ανακάλυψαν ότι, για πρώτη φορά στη ζωή τους, είχαν τη δύναμη να αλλάξουν τα πράγματα. Έναν χρόνο περίπου μετά την υποχώρηση της επιδημίας, οι υφαντουργοί του Σεντ-Ομέρ (μιας μικρής πόλης στη βόρεια Γαλλία) απαίτησαν και πήραν διαδοχικές μισθολογικές αυξήσεις. Δύο χρόνια αργότερα, πολλές συντεχνίες εργατών διαπραγματεύτηκαν τη μείωση των ωρών εργασίας και υψηλότερες αμοιβές, που σε ορισμένες περιπτώσεις αντιστοιχούσαν στο ένα τρίτο, ή και περισσότερο, του προ της πανδημίας μισθολογικού επιπέδου. Παρόμοια, αλλά λιγότερα ακραία παραδείγματα άλλων πανδημιών υποδεικνύουν την ίδια κατάληξη: εργατικά οφέλη εις βάρος του κεφαλαίου.

Στις ημέρες μας, αυτό το φαινόμενο μπορεί να επιταθεί λόγω της γήρανσης του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού σε όλον τον κόσμο (με την Αφρική και την Ινδία να αποτελούν αξιοσημεί-

ωτες εξαιρέσεις), αλλά ένα τέτοιο σενάριο [εργατικών οφελών εις βάρος του κεφαλαίου] μπορεί να αλλάξει ριζικά με την ευρεία εφαρμογή της αυτοματοποίησης, θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε στο τμήμα 1.6. Σε αντίθεση με προηγούμενες πανδημίες, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η κρίση της Covid-19 θα γείρει την πλάστιγγα προς όφελος των εργαζομένων και κατά του κεφαλαίου. Θα μπορούσε να γίνει, για πολιτικούς και κοινωνικούς λόγους – όμως η τεχνολογία αλλάζει το μείγμα.

1.2.1.1. Αβεβαιότητα

Ο υψηλός βαθμός αβεβαιότητας που περιβάλλει την Covid-19 καθιστά απίστευτα δύσκολο τον ακριβή υπολογισμό των κινδύνων που δημιουργεί. Όπως όλοι οι νέοι κίνδυνοι αποτελούν παράγοντες φόβου, έτσι και τούτος εδώ δημιουργεί μεγάλο κοινωνικό άγχος, το οποίο επηρεάζει την οικονομική συμπεριφορά. Η παγκόσμια επιστημονική κοινότητα συναινεί, σε συντριπτικό βαθμό, ότι είχε δίκιο ο Τζιν Κι (ένας από τους κορυφαίους επιστήμονες της Κίνας) όταν είπε τον Απρίλιο του 2020: «Είναι πολύ πιθανό μια επιδημία να συνυπάρχει με τους ανθρώπους επί πολύ χρόνο, να γίνεται εποχική και να διατηρείται μέσα στα ανθρώπινα σώματα».¹⁹

Από την αρχή ακόμη της πανδημίας, βομβαρδιζόμαστε καθημερινά με μια αδιάκοπη ροή δεδομένων, αλλά, τον Ιούνιο του 2020, μισό χρόνο πάνω κάτω από την έναρξή της, η γνώση μας εξακολουθεί να είναι αποσπασματική και έτσι δεν γνωρίζουμε ακόμη πραγματικά πόσο επικίνδυνη είναι η Covid-19. Παρά τον κατακλυσμό επιστημονικών δημοσιεύσεων για τον κορονοϊό, τα ποσοστά θνητότητας που προκαλεί (δηλ. ο αριθμός των κρουσμάτων, μετρημένων ή μη, που καταλήγουν σε θάνατο), παραμένουν θέμα συζήτησης (περί το 0,4%-0,5% και πιθανώς μέχρι 1%). Η αναλογία των μη εξακριβωμένων έναντι των επιβεβαιωμένων

κρουσμάτων, ο ρυθμός μετάδοσης από τα ασυμπτωματικά άτομα, η εποχικότητα, το μήκος της περιόδου επώασης, τα ποσοστά μόλυνσης ανά χώρα – στο καθένα από αυτά ξεχωριστά έχει σημειωθεί πρόοδος, αλλά τόσο αυτά όσο και άλλα στοιχεία παραμένουν «γνωστά άγνωστα» σε μεγάλο βαθμό. Για τους πολιτικούς και τους δημόσιους αξιωματούχους, το επίπεδο αβεβαιότητας που κυριαρχεί δυσκολεύει την επινόηση μιας ορθής στρατηγικής ως προς τη δημόσια υγεία και της συνακόλουθης οικονομικής στρατηγικής.

Δεν θα έπρεπε να μας εκπλήσσει το γεγονός. Η Αν Ριμόιν, καθηγήτρια επιδημιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Λος Άντζελες, ομολογεί: «Πρόκειται για έναν νέο ιό, κάτι καινούριο για την ανθρωπότητα, και ουδείς γνωρίζει τι θα συμβεί».²⁰ Οι περιστάσεις λοιπόν απαιτούν μεγάλη δόση ταπεινότητας, επειδή, με τα λόγια του Πίτερ Πάιστ (ενός από τους κορυφαίους βιολόγους παγκόσμια): «Όσο περισσότερα μαθαίνουμε για τον κορονοϊό, τόσο πιο πολλά ερωτήματα προκύπτουν».²¹ Η Covid-19 διακρίνεται για την ικανότητα παράλλαξης που εκδηλώνεται με πρωτεϊκά συμπτώματα, δημιουργώντας σύγχυση στους γιατρούς. Είναι πρωτίστως και κυρίως μια νόσος του αναπνευστικού, αλλά, για μικρό πλην όμως μη αμελητέο αριθμό ασθενών, τα συμπτώματα κυμαίνονται από την καρδιακή φλεγμονή και τα προβλήματα του πεπτικού συστήματος μέχρι τη νεφρίτιδα, τη θρόμβωση του αίματος και τη μηνιγγίτιδα. Επιπροσθέτως, σε πολλούς αναρρώσαντες μένουν χρόνια νεφρικά και καρδιακά προβλήματα, καθώς και μεγάλης διάρκειας επιδράσεις στο νευρικό σύστημα.

Μπροστά σ' αυτή την αβεβαιότητα, έχει νόημα η δημιουργία σεναρίων, έτσι ώστε να αποκτήσουμε καλύτερη αντίληψη αυτών που επίκεινται. Είναι πλήρως κατανοητό ότι η πανδημία καθιστά δυνατό ένα ευρύ φάσμα δυνητικών εκβάσεων, που υπόκεινται σε απρόβλεπτα γεγονότα και τυχαία περιστατικά, παρ' όλα αυτά,

όμως, ξεχωρίζουν τρία αληθοφανή σενάρια. Το καθένα από αυτά βοηθά να προσδιορίσουμε τα περιγράμματα των πιθανών εξελίξεων για τα δύο επόμενα χρόνια.

Αυτά τα τρία αληθοφανή σενάρια²² βασίζονται στη σημαντική υπόθεση ότι η πανδημία θα μπορούσε να μας επηρεάζει μέχρι το 2022· συνεπώς, μας βοηθούν να στοχαστούμε τι βρίσκεται μπροστά μας. Στο πρώτο σενάριο, το πρώτο κύμα που άρχισε τον Μάρτιο του 2020 ακολουθείται από μια σειρά μικρότερων κυμάτων που συμβαίνουν στα μέσα του 2020 και στη συνέχεια σε μια περίοδο ενός ή δύο χρόνων, μειούμενα σταδιακά από το 2021, σαν «κορυφές και κοιλάδες». Η εμφάνιση και το εύρος αυτών των κορυφών και των κοιλάδων ποικίλλουν γεωγραφικά και εξαρτώνται από τα ειδικά μέτρα άμβλυσης που εφαρμόζονται. Στο δεύτερο σενάριο, το πρώτο κύμα της πανδημίας ακολουθείται από ένα μεγαλύτερο κύμα που λαμβάνει χώρα το τέταρτο τρίμηνο του 2020 και από ένα ή αρκετά μικρότερα διαδοχικά κύματα το 2021 (όπως στην πανδημία της ισπανικής γρίπης του 1918-1919). Το σενάριο αυτό απαιτεί την επανάληψη των μέτρων περιορισμού κατά το τέταρτο τρίμηνο του 2020 για να ανακοπεί η εξάπλωση της μόλυνσης και να αποτραπεί η υπερφόρτωση των συστημάτων υγείας. Στο τρίτο σενάριο, που δεν έχει προηγούμενο στις παρελθούσες πανδημίες γρίπης, αλλά είναι πιθανό για την Covid-19, το πρώτο κύμα του 2020 το ακολουθεί μια εξελισσόμενη μετάδοση «βραδείας καύσης» και εμφάνιση κρουσμάτων, με μικρές μόνο εξάρσεις και υφέσεις, αλλά χωρίς σαφές πρότυπο κύματος. Όπως και στα άλλα σενάρια, και το πρότυπο αυτό ποικίλλει γεωγραφικά και καθορίζεται, σε κάποιον βαθμό, από τον χαρακτήρα των προηγούμενων μέτρων άμβλυσης που εφάρμοσε κάθε συγκεκριμένη χώρα ή περιοχή. Κρούσματα και θάνατοι εξακολουθούν να συμβαίνουν, αλλά δεν απαιτούν την εφαρμογή μέτρων περιορισμού.

Μεγάλος αριθμός επιστημόνων συμφωνεί, καθώς φαίνεται, με

το πλαίσιο που θέτουν αυτά τα τρία σενάρια. Όποιο κι αν ακολουθήσει η πανδημία, σημαίνει, όπως σαφώς δηλώνουν οι δημιουργοί τους, ότι οι πολιτικοί πρέπει να προετοιμάζονται για «τουλάχιστον 18 έως 24 μήνες σημαντικής παρουσίας της Covid-19, με εστίες οι οποίες θα μεταπηδούν περιοδικά σε διάφορες γεωγραφικές περιοχές». Όπως θα υποστηρίξουμε παρακάτω, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μια μεγάλης έκτασης οικονομική ανάκαμψη αν δεν ηττηθεί ή αφεθεί πίσω μας ο ιός.

1.2.1.2. Η οικονομική πλάνη περί θυσίας λίγων ζωών για να διασωθεί η οικονομική μεγέθυνση

Στη διάρκεια της πανδημίας, δεν σταμάτησε να διεξάγεται η δημόσια συζήτηση σχετικά με τη «σωτηρία ανθρώπινων ζωών έναντι της σωτηρίας της οικονομίας» – ζωή έναντι μέσων επιβίωσης. Πρόκειται για ψευδές αντιστάθμισμα. Από οικονομικής απόψεως, ο μύθος ότι πρέπει να επιλέξει κανείς ή την υπεράσπιση της δημόσιας υγείας ή ένα πλήγμα στην αύξηση του ΑΕΠ μπορεί να καταρριφθεί εύκολα. Αφήνοντας στην άκρη το (μη ασήμαντο) ηθικό ζήτημα –ότι το να θυσιάζει κανείς ανθρώπινες ζωές για να σωθεί η οικονομία αποτελεί (ή μη) μια θέση κοινωνικού δαρβινισμού–, η απόφαση να μη σωθούν ανθρώπινες ζωές δεν θα βελτιώσει την οικονομική ευημερία.

Ο λόγος είναι διπλός:

1. Στην πλευρά της προσφοράς, εάν χαλάρωναν πρόωρα οι διάφοροι περιορισμοί και οι κανόνες των κοινωνικών αποστάσεων, το αποτέλεσμα θα ήταν η επιτάχυνση της μόλυνσης (κάτι που όλοι οι επιστήμονες πιστεύουν ότι θα συμβεί), άρα περισσότεροι υπάλληλοι και εργάτες θα μολύνονταν και περισσότερες επιχειρήσεις θα σταματούσαν να λειτουργούν. Μετά από την έναρξη

της πανδημίας το 2020, η εγκυρότητα του επιχειρήματος έχει αποδειχθεί σε αρκετές περιπτώσεις. Όπως στην περίπτωση των εργοστασίων που έπρεπε να κλείσουν επειδή πολλοί εργάτες τους είχαν αρρωστήσει (πρωτίστως λόγω του εργασιακού περιβάλλοντος ορισμένων εργοστασίων που αναγκάζει τους εργαζόμενους να βρίσκονται σε φυσική εγγύτητα, π.χ. στα εργοστάσια κατεργασίας κρέατος) μέχρι τις περιπτώσεις πλοίων του πολεμικού ναυτικού που αγκυροβόλησαν, διότι πολλά μέλη του πληρώματός τους είχαν μολυνθεί και τα καράβια δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν κανονικά. Ένας επιπλέον παράγοντας που επηρεάζει αρνητικά την προσφορά εργασίας είναι ότι, σε όλον τον κόσμο, υπήρξαν, επανειλημμένως, παραδείγματα εργαζόμενων που αρνήθηκαν να επιστρέψουν στις θέσεις εργασίας τους φοβούμενοι ότι θα μολυνθούν. Σε πολλές μεγάλες εταιρείες, οι υπάλληλοι που ένιωθαν ευάλωτοι στην ασθένεια δραστηριοποιήθηκαν συνδικαλιστικά, οργάνωσαν διάφορες δράσεις συμπεριλαμβανομένων των στάσεων εργασίας.

2. Στην πλευρά της ζήτησης, το επιχείρημα συνοψίζεται στον πιο βασικό και θεμελιώδη καθοριστικό παράγοντα της οικονομικής δραστηριότητας: τις διαθέσεις. Επειδή οι διαθέσεις των καταναλωτών αποτελούν τον πραγματικό οδηγό των οικονομιών, η επιστροφή σε οποιοδήποτε είδος «κανονικού» θα συμβεί μόνο όταν επιστρέψει η εμπιστοσύνη και όχι πριν. Τις αποφάσεις των καταναλωτών όσο και αυτές των επιχειρήσεων τις οδηγούν οι αντιλήψεις των ατόμων περί ασφάλειας, πράγμα που σημαίνει ότι η σταθερή οικονομική βελτίωση συναρτάται με τα εξής: πρώτον, με την πεποίθηση ότι αφήσαμε πίσω μας την πανδημία –εν απουσία αυτής της πεποίθησης οι άνθρωποι ούτε θα καταναλώνουν ούτε θα επενδύουν– και, δεύτερον, με την απόδειξη ότι ο ιός έχει κατατροπωθεί παγκοσμίως – χωρίς την οποία οι άνθρωποι δεν θα αισθάνονται ασφαλείς ούτε στον τόπο τους ούτε μακριά απ' αυτόν.

Το λογικό συμπέρασμα αυτών των δύο σημείων είναι το εξής: οι κυβερνήσεις οφείλουν να κάνουν ό,τι χρειάζεται και να ξοδέψουν όσα χρειάζονται για την υγεία μας και τον συλλογικό μας πλούτο, προκειμένου να ανακάμψει με βιώσιμο τρόπο η οικονομία. Όπως το έθεσαν ένας οικονομολόγος και ένας ειδικός στη δημόσια υγεία: «Μόνο σώζοντας ζωές θα σώσουμε και τα προς το ζην»,²³ καθιστώντας σαφές ότι μόνο η πολιτική που θέτει στον πυρήνα της την υγεία των ανθρώπων θα καταστήσει δυνατή την οικονομική ανάκαμψη, πρόσθεσαν μάλιστα: «Εάν οι κυβερνήσεις αποτύχουν να σώσουν ανθρώπινες ζωές, ο κόσμος που φοβάται τον ιό δεν θα ξαναψωνίσει, δεν θα ξαναταξιδέψει ούτε θα πάει να φάει στα εστιατόρια. Και αυτό θα επιβραδύνει την οικονομία με ή χωρίς λοκντάουν».

Μόνο τα μελλοντικά δεδομένα και η μεταγενέστερη ανάλυση θα παράσχουν αδιάσειστα τεκμήρια ότι δεν υπάρχει αντιστάθμισμα ανάμεσα στην υγεία και την οικονομία. Ως προς αυτό, ορισμένα δεδομένα που συλλέχθηκαν στις ΗΠΑ, κατά τις πρώτες φάσεις του ανοίγματος της οικονομίας σε κάποιες Πολιτείες μετά την καραντίνα, έδειξαν μια πτώση στις δαπάνες και στην εργασία ακόμη και στην προ καραντίνας περίοδο.²⁴ Από τη στιγμή που ο κόσμος άρχισε να ανησυχεί για την πανδημία, ουσιαστικά άρχισε να «κλείνει» την οικονομία, πριν ακόμη του το ζητήσει η κυβέρνηση. Παρόμοιο φαινόμενο έλαβε χώρα αφότου αποφάσισαν ορισμένες αμερικανικές Πολιτείες να ανοίξουν (εν μέρει) και πάλι: η κατανάλωση εξακολούθησε να είναι μειωμένη. Αποδεικνύεται λοιπόν ότι η οικονομική ζωή δεν μπορεί να ενεργοποιηθεί με διατάγματα, είναι επίσης κι ένα παράδειγμα της δύσκολης κατάστασης στην οποία βρέθηκαν οι ιθύνοντες όταν έπρεπε να αποφασίσουν εάν θα επαναληφθούν οι οικονομικές δραστηριότητες ή όχι. Η οικονομική και κοινωνική ζημία μιας γενικής καραντίνας και εγκλεισμού είναι πασιφανής σε όλους, ενώ η αναχαίτιση

της πανδημίας και η αποτροπή των θανάτων –προαπαιτούμενα για να επιτύχει η επαναλειτουργία της οικονομίας– είναι λίγο πολύ μη ορατές. Δεν υπάρχει δημόσιος εγκωμιασμός όταν δεν καταγράφεται κρούσμα ή θάνατος από τον κορονοϊό, κάτι που οδηγεί στο παράδοξο της πολιτικής της δημόσιας υγείας: «Όταν το κάνεις σωστά, τίποτε δεν συμβαίνει». Γι' αυτό ακριβώς, η καθυστέρηση της επιβολής του εγκλεισμού ή η πολύ πρόωμη επανάληψη της οικονομικής δραστηριότητας πάντα αποτελούσαν μεγάλο πολιτικό πειρασμό. Ωστόσο, αρκετές μελέτες έχουν δείξει έκτοτε ότι ο πειρασμός αυτός εγκυμονεί σημαντικούς κινδύνους. Δύο μελέτες, ιδίως, καταλήγουν σε παρόμοια συμπεράσματα με διαφορετική μεθοδολογία, δημιουργώντας μοντέλα για το τι θα μπορούσε να είχε συμβεί, εάν δεν εφαρμόζονταν τα μέτρα περιορισμού. Σύμφωνα με τη μία, του Imperial College στο Λονδίνο, οι εκτεταμένοι και αυστηροί εγκλεισμοί (λοκντάουν) που επιβλήθηκαν τον Μάρτιο του 2020 απέτρεψαν 3,1 εκατομμύρια θανάτους σε 11 ευρωπαϊκές χώρες (συμπεριλαμβανομένων του Ηνωμένου Βασιλείου, της Ισπανίας, της Ιταλίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας).²⁵ Η άλλη, που έγινε υπό την ηγεσία του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας, στο Μπέρκλεϊ, συμπέρανε ότι αποτράπηκαν 530 εκατομμύρια ολικές μολύνσεις, που αντιστοιχούν σε 62 εκατομμύρια επιβεβαιωμένα κρούσματα σε έξι χώρες (Κίνα, Νότια Κορέα, Ιταλία, Ιράν, Γαλλία και ΗΠΑ), με τα μέτρα περιορισμού που έλαβε καθεμία από αυτές.²⁶ Το συμπέρασμα είναι απλό: σε χώρες με επιβεβαιωμένα κρούσματα της Covid-19 τα οποία, στην κορύφωση της πανδημίας, διπλασιάζονταν, χονδρικά, κάθε δύο ημέρες, οι κυβερνήσεις δεν είχαν λογική εναλλακτική λύση πλην της επιβολής αυστηρού λοκντάουν. Το να υποκρίνεται κανείς ότι η κατάσταση ήταν διαφορετική αποτελεί πράξη αγνόησης της ισχύος που έχει η εκθετική αύξηση των κρουσμάτων και της σημαντικής ζημίας που μπορεί να προκληθεί με την πανδημία. Λό-

γω της μεγάλης ταχύτητας εξάπλωσης της Covid-19, ουσιώδη ρόλο έπαιζαν ο χρόνος και ο δυναμισμός της παρέμβασης.

1.2.2. Οικονομική μεγέθυνση και απασχόληση

Πριν από τον Μάρτιο του 2020, η παγκόσμια οικονομία ουδέποτε είχε βιώσει τόσο απότομη και βίαιη στάση· ουδέποτε είχε βιώσει οποιοσδήποτε ζων μια οικονομική κατάρρευση τόσο δραματική και δραστική τόσο ως προς τη φύση όσο και ως προς τον ρυθμό της.

Το σοκ που προκάλεσε η πανδημία στην παγκόσμια οικονομία ήταν πιο σοβαρό και συνέβη πολύ πιο γρήγορα από οποιαδήποτε άλλη κρίση που καταγράφεται στην οικονομική ιστορία. Ακόμη και στη Μεγάλη Ύφεση, στην αρχή της δεκαετίας του 1930, και στην παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, χρειάστηκαν αρκετά χρόνια για να συρρικνωθεί το ΑΕΠ κατά 10% ή και περισσότερο και για να αυξηθεί η ανεργία πάνω από το 10%. Με την πανδημία, καταστροφικού τύπου μακροοικονομικές εκβάσεις –ιδίως η εκρηκτική αύξηση της ανεργίας και ο καταπονητισμός του ρυθμού μεγέθυνσης του ΑΕΠ– συνέβησαν τον Μάρτιο του 2020 μέσα σε τρεις εβδομάδες. Η Covid-19 προκάλεσε κρίση προσφοράς και ζήτησης που οδήγησε στη μεγαλύτερη βύθιση της παγκόσμιας οικονομίας τα τελευταία 100 και πλέον χρόνια. Σύμφωνα με την προειδοποίηση του οικονομολόγου Κένεθ Ρόγκοφ: «Όλα εξαρτώνται από τη διάρκεια, εάν αυτή η κατάσταση διαρκέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα, θα είναι αναμφίβολα η μητέρα όλων των οικονομικών κρίσεων».²⁷

Η διάρκεια και η οξύτητα της οικονομικής επιβράδυνσης και το συνακόλουθο πλήγμα στην οικονομική μεγέθυνση και την απασχόληση εξαρτώνται από τρία πράγματα: 1) από τη διάρκεια και

τη σοβαρότητα της πανδημίας· 2) από την επιτυχία της κάθε χώρας όσον αφορά την αναχαίτιση της πανδημίας και την άμβλυση των επιπτώσεών της· και 3) από τη συνοχή κάθε κοινωνίας, όταν καταπιαστεί με τα μετά τον περιορισμό μέτρα και με τις ποικίλες στρατηγικές επαναλειτουργίας της οικονομίας. Την εποχή της συγγραφής του παρόντος (τέλη Ιουνίου του 2020), και οι τρεις αυτές πτυχές παρέμεναν άγνωστες. Νέα κύματα της πανδημίας (μεγάλα και μικρά) ξεσπούσαν, η επιτυχία κάθε χώρας ως προς την ανάσχεση της πανδημίας μπορούσε είτε να έχει διάρκεια είτε να αναστρέφεται από νέα κύματά της και η συνοχή των κοινωνιών θα δοκιμασθεί από τη νέα οικονομική και κοινωνική οδύνη.

1.2.2.1. Οικονομική μεγέθυνση

Σε διάφορες στιγμές, ανάμεσα στον Φεβρουάριο και τον Μάιο του 2020, σε μια προσπάθεια να αναχαιτίσουν την πανδημία, οι κυβερνήσεις σε όλο τον κόσμο πήραν τη συνειδητή απόφαση να σταματήσουν τη λειτουργία των οικονομιών τους. Αυτή η πρωτοφανής πορεία των γεγονότων συνεπέφερε μια θεμελιώδη μεταβολή στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η παγκόσμια οικονομία, μια μεταβολή που χαρακτηρίζεται από την απότομη και ανεπιθύμητη επιστροφή σε μια μορφή σχετικής αυτάρκειας, με την κάθε χώρα να προσπαθεί να κινηθεί προς ορισμένες μορφές αυτοσυντήρησης, και από τη μείωση της εθνικής και παγκόσμιας παραγωγής. Ο αντίκτυπος αυτών των αποφάσεων φαινόταν πολύ δραματικός, επειδή αφορούσαν πρώτα απ' όλα τους κλάδους των υπηρεσιών που παραδοσιακά ήταν πιο απρόσβλητοι από άλλους (όπως η οικοδομή ή η βιομηχανία) στις κυκλικές διακυμάνσεις της οικονομικής μεγέθυνσης. Κατά συνέπεια, ο τομέας των υπηρεσιών που αντιπροσωπεύει, με διαφορά, τη μεγαλύτερη συνιστώσα της οικονομικής δραστηριότητας σε κάθε ανεπτυγμένη οικο-

νομία (περίπου το 70% του ΑΕΠ και πάνω από το 89% της απασχόλησης στις ΗΠΑ) πλήγηκε πιο σκληρά από την πανδημία. Υπέστη τις συνέπειες και άλλων διακριτών γνωρισμάτων του: σε αντίθεση με τη βιομηχανία ή τη γεωργία, τα απολεσθέντα εισοδήματα στις υπηρεσίες χάνονται διά παντός. Δεν μπορούν να μετατεθούν, διότι οι επιχειρήσεις στον τομέα των υπηρεσιών δεν κρατούν αποθέματα ή στοκ πρώτων υλών.

Μετά από αρκετούς μήνες πανδημίας, ακόμη και μια κάποια επιστροφή στην κανονική λειτουργία για τις περισσότερες επιχειρήσεις του τομέα των υπηρεσιών φαίνεται αδιανόητη όσο η Covid-19 αποτελεί απειλή για την υγεία. Αυτό υποδεικνύει, με τη σειρά του, ότι η πλήρης επιστροφή στην «κανονικότητα» δεν μπορεί να προβλεφθεί πριν παρασκευαστεί και διατεθεί ένα εμβόλιο. Πότε θα μπορούσε να γίνει αυτό; Σύμφωνα με τους περισσότερους ειδικούς, είναι απίθανο να συμβεί πριν από το πρώτο τρίμηνο του 2021, το νωρίτερο. Στα μέσα Ιουνίου του 2020, πραγματοποιούνταν ήδη πάνω από 135 δοκιμές, προχωρώντας με αξιοσημείωτη ταχύτητα, αν σκεφτούμε ότι στο παρελθόν χρειαζόνταν, πιθανώς, ακόμη και δέκα χρόνια για να αναπτυχθεί ένα εμβόλιο (πέντε στην περίπτωση του ιού Έμπολα), συνεπώς ο λόγος δεν ήταν η επιστήμη, αλλά η παραγωγή. Η παραγωγή δισεκατομμυρίων δόσεων αποτελεί μια πραγματική πρόκληση που θα απαιτήσει μεγάλη επέκταση και διαφοροποίηση των υπάρχουσών παραγωγικών ικανοτήτων. Το επόμενο εμπόδιο είναι η πολιτική πρόκληση που ούτως ή άλλως συνιστά ο εμβολιασμός αρκετών ανθρώπων σε όλο τον κόσμο (συλλογικά είμαστε τόσο ισχυροί όσο ο πιο αδύναμος κρίκος), το να επιτευχθεί αρκετά μεγάλος βαθμός συμμόρφωσης, παρά την αύξηση των αντιτιθέμενων στους εμβολιασμούς. Στους μήνες που θα μεσολαβήσουν, η οικονομία δεν θα λειτουργεί με την πλήρη δυναμικότητά της: ανάλογα με τη χώρα, θα μπορούσε να φτάσει στο 80%. Εταιρείες σε τομείς τόσο δια-

φορετικούς όσο τα ταξίδια, τα ξενοδοχεία, το λιανεμπόριο ή τα σπορ και οι εκδηλώσεις θα αντιμετωπίσουν το εξής τριπλό στραπάτσο: 1) λιγότερους πελάτες (οι οποίοι θα αντιδράσουν στην αβεβαιότητα αυξάνοντας την απέχθειά τους για τον κίνδυνο)· 2) όσοι καταναλώνουν θα ξοδεύουν λιγότερα χρήματα από τον μέσο όρο (λόγω της προληπτικής αποταμίευσης)· και 3) το συναλλακτικό κόστος θα είναι υψηλότερο (η εξυπηρέτηση ενός πελάτη θα κοστίζει περισσότερο, λόγω της τήρησης της φυσικής απόστασης και των μέτρων υγιεινής).

Υπολογίζοντας την κρισιμότητα των υπηρεσιών ως προς τη μεγέθυνση του ΑΕΠ (όσο πλουσιότερη είναι μια χώρα, τόσο μεγαλύτερη η σημασία των υπηρεσιών για την οικονομική μεγέθυνση), αυτή η νέα πραγματικότητα μιας οικονομίας του 80% θέτει το ερώτημα εάν οι πιθανές διαδοχικές παύσεις λειτουργίας στον τομέα των υπηρεσιών θα έχουν μακροχρόνιες συνέπειες για την ευρύτερη οικονομία, με τις χρεοκοπίες και την αύξηση της ανεργίας, το οποίο με τη σειρά του θέτει το ερώτημα εάν επακόλουθο αυτών των μακροχρόνιων συνεπειών θα μπορούσε να είναι η κατάρρευση της ζήτησης, καθώς οι άνθρωποι χάνουν το εισόδημά τους και την εμπιστοσύνη τους στο μέλλον.

Ένα σενάριο αυτού του τύπου, σχεδόν αναπόφευκτα, θα οδηγήσει σε κατάρρευση των επενδύσεων στις επιχειρήσεις και στην απότομη αύξηση των προληπτικών αποταμιεύσεων από τους καταναλωτές, σε πτώση συνολικά της παγκόσμιας οικονομίας μέσω της φυγής κεφαλαίων, της ταχείας και αβέβαιης κίνησης μεγάλων ποσοτήτων χρήματος εκτός χωρών, κάτι που συνήθως επιδεινώνει τις οικονομικές κρίσεις.

Σύμφωνα με τον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), σε ετήσια βάση, ο άμεσος αντίκτυπος μιας οικονομίας που «έκλεισε τον διακόπτη» θα μπορούσε να είναι η μείωση του ΑΕΠ των χωρών της Ομάδας των 7 [G7/Καναδά, Γαλ-

λίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Ιαπωνίας, Ηνωμένου Βασιλείου και ΗΠΑ] από 20 έως 30%.²⁸ Αλλά και πάλι, αυτή η εκτίμηση εξαρτάται από τη διάρκεια της πανδημίας και τη σοβαρότητά της σε κάθε χώρα: όσο περισσότερο διαρκέσουν τα μέτρα εγκλεισμού, τόσο μεγαλύτερη θα είναι η δομική ζημία που θα προκαλέσουν, αφήνοντας χρόνια τραύματα στην οικονομία, με τις απώλειες θέσεων εργασίας, τις χρεοκοπίες και τις ακυρώσεις κεφαλαιακών δαπανών. Ο εμπειρικός κανόνας είναι ότι για κάθε μήνα που μεγάλα τμήματα της οικονομίας δεν λειτουργούν, η ετήσια οικονομική μεγέθυνση θα μπορούσε να μειώνεται κατά 2 ποσοστιαίες μονάδες. Όμως, όπως είναι αναμενόμενο, η σχέση ανάμεσα στη διάρκεια των περιοριστικών μέτρων και στον αντίκτυπο επί του ΑΕΠ δεν είναι ευθύγραμμη. Η ολλανδική κεντρική υπηρεσία σχεδιασμού βρήκε ότι κάθε επιπρόσθετος μήνας περιορισμού καταλήγει σε μεγαλύτερη, μη αναλογική επιδείνωση της οικονομικής δραστηριότητας. Σύμφωνα με το μοντέλο, ένας πλήρης μήνας οικονομικού «λήθαργου» θα προκαλούσε απώλεια της τάξης του 1,2% στο ολλανδικό ΑΕΠ για το 2020, ενώ τρεις μήνες θα προκαλούσαν απώλεια της τάξης του 5%.²⁹

Για περιοχές και χώρες που ήδη έχουν άρει τα μέτρα περιορισμού της οικονομικής δραστηριότητας, είναι πολύ νωρίς να ειπωθεί ποια θα είναι η εξέλιξη του ΑΕΠ. Στα τέλη Ιουνίου του 2020, κάποια δεδομένα τύπου V [απότομης καθόδου και απότομης ανόδου] (όπως ο Δείκτης Βιομηχανικών Παραγγελιών της Ευρωζώνης) και κάποια μη επίσημα στοιχεία δημιούργησαν το αφήγημα για μια ισχυρότερη από το αναμενόμενο αναπήδηση της οικονομίας, αλλά δεν θα πρέπει να παρασυρόμαστε για δύο λόγους:

1. Η σημειούμενη βελτίωση του Δείκτη Βιομηχανικών Παραγγελιών στην Ευρωζώνη και στις ΗΠΑ δεν σημαίνει ότι αυτές οι οικονομίες έχουν αφήσει πίσω τους την τρέχουσα κατάσταση.

Δείχνει απλώς ότι η επιχειρηματική δραστηριότητα έχει βελτιωθεί σε σύγκριση με τους προηγούμενους μήνες, πράγμα φυσικό εφόσον μετά από μια περίοδο αδράνειας, λόγω των αυστηρών μέτρων περιορισμού, ακολουθεί μια σημαντική άνοδος της δραστηριότητας.

2. Όσον αφορά τη μελλοντική οικονομική μεγέθυνση, ένας από τους πιο σημαντικούς δείκτες, που οφείλουμε να παρακολουθούμε, είναι το ποσοστό αποταμίευσης. Τον Απρίλιο (δηλαδή κατά τη διάρκεια της γενικευμένης καραντίνας), το προσωπικό ποσοστό αποταμίευσης* στις ΗΠΑ ανήλθε στο 33%, ενώ στην Ευρωζώνη το ποσοστό αποταμίευσης των νοικοκυριών (που υπολογίζεται διαφορετικά από το προσωπικό ποσοστό αποταμίευσης στις ΗΠΑ) αυξήθηκε στο 19%. Αμφότερα τα ποσοστά θα μειωθούν σημαντικά καθώς θα αρχίσουν να επαναλειτουργούν οι οικονομίες, αλλά πιθανώς αυτό δεν θα είναι αρκετό για να αποτρέψει την παραμονή των ποσοστών αποταμίευσης σε υψηλά, από ιστορικής απόψεως, επίπεδα.

Το ΔΝΤ, στο «World Economic Outlook Updated» που δημοσιεύτηκε τον Ιούνιο του 2020, προειδοποιούσε για μια «κρίση ανόμοια με οποιαδήποτε άλλη» και για «αβέβαιη ανάκαμψη».³⁰ Σε σύγκριση με τον Απρίλιο, είχε αναθεωρήσει τις προβολές του για τη μείωση της παγκόσμιας οικονομικής μεγέθυνσης, προβλέποντας μια μείωση του παγκόσμιου ΑΕΠ κατά 4,9%, το 2020, σχεδόν δύο ποσοστιαίες μονάδες μεγαλύτερη μείωση από την προηγούμενη εκτίμησή του.

* Η αναλογία της προσωπικής αποταμίευσης προς το διαθέσιμο προσωπικό εισόδημα. (Σ.τ.Μ.)

1.2.2.2. Απασχόληση

Η πανδημία οδηγεί την οικονομία σε μια κρίση της αγοράς εργασίας γιγαντιαίων διαστάσεων. Η καταστροφή είναι τόσο μεγάλη και τόσο αιφνίδια που αφήνει ακόμη και τους πιο πεπειραμένους πολιτικούς άναυδους (και ακόμη χειρότερα, σχεδόν «χωρίς πολιτική»). Στις 19 Μαΐου, καταθέτοντας ενώπιον της Επιτροπής της αμερικανικής Γερουσίας για την Τραπεζική Δραστηριότητα, ο διοικητής της Κεντρικής Τράπεζας –Τζερόμ «Τζέι» Πάουελ– ομολόγησε: «Αυτή η απότομη πτώση της οικονομικής δραστηριότητας έχει προκαλέσει τόση οδύνη, που είναι δύσκολο να τη συλλάβουν οι λέξεις, καθώς ανθρώπινες ζωές σαρώνονται εν μέσω της μεγάλης αβεβαιότητας για το μέλλον».³¹ Σε δύο μόλις μήνες, τον Μάρτιο και τον Απρίλιο, περισσότεροι από 36 εκατομμύρια Αμερικανοί έχασαν τις δουλειές τους, μια αντιστροφή της δεκαετούς αύξησης των θέσεων εργασίας. Στις ΗΠΑ, όπως και αλλού, οι προσωρινές απολύσεις λόγω των αρχικών λοκντάουν μπορεί να γίνουν μόνιμες, προκαλώντας έντονη κοινωνική οδύνη (την οποία μπορούν να ανακουφίσουν μόνο ισχυρά δίκτυα κοινωνικής ασφάλειας) και πολύ σοβαρή δομική ζημία στις οικονομίες των χωρών.

Το επίπεδο της παγκόσμιας ανεργίας θα εξαρτηθεί τελικά από το βάθος της κατάρρευσης που θα υποστεί η οικονομική δραστηριότητα, αλλά είναι δεδομένο ότι θα κυμαίνεται ή και θα υπερβαίνει τον διψήφιο αριθμό σε όλες τις χώρες. Στις ΗΠΑ, ως προμήνυμα των δυσκολιών που θα ενσκήψουν και σε άλλες χώρες, εκτιμάται ότι το επίσημο ποσοστό ανεργίας θα μπορούσε να φτάσει στο 25% μέσα στο 2020 –επίπεδο αντίστοιχο με αυτό της Μεγάλης Ύφεσης– και θα είναι πιθανώς υψηλότερο, εάν συνυπολογιστεί η κρυφή ανεργία (όπως αυτή των εργατών που δεν μετριοούνται στις επίσημες στατιστικές, επειδή είναι τόσο αποθαρρημένοι ώστε σταμάτησαν να αναζητούν δουλειά, ή των εργατών με

μερική απασχόληση που αναζητούν δουλειά πλήρους απασχόλησης). Η κατάσταση των υπαλλήλων στον τομέα των υπηρεσιών θα είναι ιδιαίτερα δυσμενής. Και η κατάσταση των εργαζόμενων που δεν απασχολούνται επίσημα θα είναι ακόμη χειρότερη.

Ως προς τη μεγέθυνση του ΑΕΠ, το μέγεθος και η σοβαρότητα της ανεργίας εξαρτώνται από την κατάσταση σε κάθε χώρα. Κάθε χώρα θα επηρεαστεί διαφορετικά, ανάλογα με την οικονομική της διάρθρωση και τον χαρακτήρα του κοινωνικού συμβολαίου της, αλλά οι ΗΠΑ και η Ευρώπη αποτελούν δύο εντελώς διαφορετικά πρότυπα όσον αφορά την αντιμετώπιση του εν λόγω θέματος από τους πολιτικούς και το τι μέλλει γενέσθαι.

Μέχρι τον Ιούνιο του 2020, η αύξηση του ποσοστού της ανεργίας στις ΗΠΑ (πριν την πανδημία ήταν 3,5%) ήταν πολύ μεγαλύτερη από οπουδήποτε αλλού. Τον Απρίλιο του 2020, το ποσοστό ανεργίας στις ΗΠΑ αυξήθηκε κατά 11,2% σε σχέση με τον Φεβρουάριο, ενώ, την ίδια περίοδο στη Γερμανία, αυξήθηκε λιγότερο από μία ποσοστιαία μονάδα. Σε δύο λόγους οφείλεται ετούτη η εντυπωσιακή διαφορά: 1) στην αγορά εργασίας των ΗΠΑ επικρατεί η κουλτούρα του «προσλαμβάνω και απολύω», που δεν υπάρχει και συχνά απαγορεύεται διά νόμου στην Ευρώπη· και 2) αμέσως μόλις άρχισε η κρίση, η Ευρώπη εφάρμοσε δημοσιονομικά μέτρα για τη στήριξη της απασχόλησης.

Στις ΗΠΑ, η κρατική υποστήριξη μέχρι στιγμής (Ιούνιος 2020) ήταν μεγαλύτερη από ό,τι στην Ευρώπη, αλλά θεμελιωδώς διαφορετική. Παρέχει στήριξη εισοδήματος σε εκείνους που έχασαν τη δουλειά τους, με το περιστασιακό αποτέλεσμα οι εκτοπισμένοι από τις εργασίες τους να είναι σε καλύτερη οικονομική κατάσταση από ό,τι ήταν με τις θέσεις πλήρους απασχόλησής τους πριν από την κρίση. Στην Ευρώπη, αντίθετα, οι κυβερνήσεις αποφάσισαν να υποστηρίξουν άμεσα τις επιχειρήσεις που συνεχίζουν τυπικά να «απασχολούν» τους εργαζόμενους στις αρχικές τους

δουλειές, ακόμη και αν δεν εργάζονται με πλήρες ωράριο ή δεν εργάζονται καθόλου.

Στη Γερμανία, το πρόγραμμα για την απασχόληση μικρής διάρκειας (που ονομάζεται *Kurzarbeit* – ένα μοντέλο που το μιμήθηκαν κι άλλες κυβερνήσεις) αντικατέστησε έως και το 60% των αποδοχών 10 εκατομμυρίων υπαλλήλων που θα έχαναν τις θέσεις εργασίας τους, ενώ στη Γαλλία ένα παρόμοιο πρόγραμμα αποζημίωσε τον ίδιο περίπου αριθμό εργαζομένων, παρέχοντάς τους μέχρι και το 80% του μισθού τους. Πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες εφάρμοσαν παρόμοιες λύσεις, χωρίς απολύσεις που θα είχαν πολύ περισσότερες συνέπειες. Αυτά τα μέτρα στήριξης της αγοράς εργασίας συνοδεύονται και από άλλα κυβερνητικά μέτρα επείγουσας ανάγκης, όπως οι χρονικές παρατάσεις πληρωμής οικονομικών υποχρεώσεων εκ μέρους των επιχειρήσεων που έχουν πτωχεύσει. Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, εάν οι επιχειρήσεις μπορούν να αποδείξουν ότι τα προβλήματα ρευστότητας που έχουν προκλήθηκαν από την πανδημία, αναβάλλεται η διαδικασία πτώχευσης (πιθανώς μέχρι τον Μάρτιο του 2021, σε ορισμένες χώρες). Αυτό έχει λογική, εάν η ανάκαμψη επανέλθει, αλλιώς αναβάλλει απλώς τη λύση του προβλήματος. Σε παγκόσμιο επίπεδο, πιθανώς θα χρειαστούν δεκαετίες για την πλήρη ανάκαμψη της αγοράς εργασίας και στην Ευρώπη, όπως αλλού, δεσπόζει ο φόβος των μαζικών χρεοκοπιών που ακολουθούνται από μαζική ανεργία.

Στους ερχόμενους μήνες, η ανεργία μοιραία θα επιδεινωθεί κι άλλο, για τον απλό λόγο ότι δεν μπορεί να βελτιωθεί σημαντικά μέχρι να αρχίσει μια διατηρήσιμη οικονομική ανάκαμψη. Και αυτό δεν πρόκειται να γίνει πριν βρεθεί εμβόλιο ή θεραπεία, που σημαίνει ότι πολλοί άνθρωποι θα ανησυχούν διπλά – μήπως χάσουν τη δουλειά τους και μήπως δεν μπορέσουν να βρουν άλλη, εάν τη χάσουν (πράγμα που οδηγεί σε απότομη αύξηση των πο-

σοστών αποταμίευσης). Σε ελάχιστα πιο μακρινό χρόνο (από λίγους μήνες μέχρι λίγα χρόνια), δύο κατηγορίες ανθρώπων θα αντιμετωπίσουν μια ζοφερή κατάσταση ανεργίας: οι νέοι που εισέρχονται για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας η οποία είναι κατεστραμμένη από την πανδημία και όσοι δουλεύουν σε εργασίες που μπορούν να κάνουν τα ρομπότ. Αυτά είναι θεμελιώδη θέματα και αποτελούν το σημείο τομής των οικονομικών, της κοινωνίας και της τεχνολογίας, με καθοριστικές επιπτώσεις για το μέλλον της εργασίας. Ιδίως η αυτοματοποίηση θα αποτελέσει πηγή έντονης ανησυχίας. Το οικονομικό επιχείρημα ότι η τεχνολογία πάντα ασκεί θετική οικονομική επίδραση, μακροπρόθεσμα, είναι πασίγνωστο. Η ουσία του επιχειρήματος είναι η εξής: η αυτοματοποίηση προκαλεί κοινωνική αναταραχή, αλλά βελτιώνει την παραγωγικότητα και αυξάνει τον πλούτο, που, με τη σειρά τους, οδηγούν σε μεγαλύτερη ζήτηση για αγαθά και υπηρεσίες και συνεπώς οδηγούν σε νέους τύπους εργασιών, προκειμένου να ικανοποιηθεί αυτή η ζήτηση. Σωστά. Αλλά τι συμβαίνει ανάμεσα στο τώρα και στη μακροπρόθεσμη προοπτική;

Κατά πάσα πιθανότητα, η ύφεση που προκάλεσε η πανδημία θα δώσει την αφορμή για μια, μεγάλης κλίμακας, αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας, δηλαδή η χειρωνακτική εργασία θα αντικατασταθεί από ρομπότ και «έξυπνες» μηχανές, που, στη συνέχεια, θα προκαλέσουν διαρκείς και δομικές μεταβολές στην αγορά εργασίας. Στο κεφάλαιο για την τεχνολογία, αναλύουμε λεπτομερέστερα τον αντίκτυπο της πανδημίας στην αυτοματοποίηση, αλλά υπάρχουν ήδη άφθονα στοιχεία ότι επιταχύνεται ο ρυθμός του μετασχηματισμού. Επιτομή αυτής της κατάστασης είναι ο τομέας της τηλεφωνικής εξυπηρέτησης.

Στην προ πανδημίας εποχή, η νέα, βασισμένη στις τεχνολογίες τεχνητή νοημοσύνη (TN) εισαγόταν σταδιακά, αυτοματοποιώντας ορισμένες εργασίες υπαλλήλων. Η κρίση της Covid-19 και τα μέ-

τρα τήρησης κοινωνικής απόστασης που τη συνόδευσαν ξαφνικά επιτάχυναν αυτή τη διαδικασία καινοτομίας και τεχνολογικής μεταβολής. Οι πλατφόρμες δημιουργίας αυτοματοποιημένων προγραμμάτων επικοινωνίας σε φυσική γλώσσα ανάμεσα στον άνθρωπο και τον υπολογιστή (chatbot), που συχνά χρησιμοποιούν την ίδια τεχνολογία φωνητικής αναγνώρισης με την εφαρμογή Alexa (εικονικός βοηθός) της Amazon, και άλλα προγράμματα λογισμικού, που μπορούν να επιτελέσουν εργασίες τις οποίες, συνήθως, κάνουν άνθρωποι, εφαρμόζονται πλέον με μεγάλη ταχύτητα. Αυτές οι καινοτομίες που εισάγονται εξ ανάγκης (π.χ., λόγω των μέτρων υγιεινής) θα καταλήξουν σύντομα σε απώλεια εκατοντάδων χιλιάδων, δυνητικά και εκατομμυρίων, θέσεων εργασίας.

Καθώς, στο επόμενο χρονικό διάστημα, οι καταναλωτές μπορεί να προτιμούν τις αυτοματοποιημένες υπηρεσίες αντί για τις πρόσωπο με πρόσωπο συναλλαγές, αυτό που σήμερα γίνεται στην τηλεφωνική εξυπηρέτηση θα συμβεί μοιραία και σε άλλους τομείς. Θα αναβιώσει, συνεπώς, το «άγχος της αυτοματοποίησης»,³² και θα το επιδεινώσει η οικονομική ύφεση. Η διαδικασία αυτοματοποίησης δεν είναι ποτέ γραμμική· τείνει να έρχεται κατά κύματα και συχνά σε καιρούς οικονομικής δυσπραγίας, όταν η πώση των εσόδων των εταιρειών καθιστά πιο ακριβό το εργατικό κόστος. Τότε λοιπόν οι εργοδότες αντικαθιστούν τους λιγότερο ειδικευμένους εργάτες με μηχανές για να αυξήσουν την παραγωγικότητα της εργασίας.³³ Από την αυτοματοποίηση θα επηρεαστούν, κατά πάσα πιθανότητα, εργάτες με χαμηλό μισθό, σε εργασίες ρουτίνας (στη βιομηχανία και σε υπηρεσίες όπως η εστίαση και οι μεταφορές). Η αγορά εργασίας θα πολωθεί σε μεγάλο βαθμό ανάμεσα στην υψηλά αμειβόμενη εργασία και σε πλήθος θέσεων εργασίας που θα έχουν εξαφανιστεί ή δεν θα πληρώνονται καλά και δεν θα ελκύουν μεγάλο ενδιαφέρον. Στις αναδυόμενες και αναπτυσσόμενες χώρες (ιδίως σ' εκείνες που «ξεχειλίζουν από νέ-

ους»), με την τεχνολογία υπάρχει ο κίνδυνος μετασχηματισμού του «δημογραφικού μεριδίου» [οικονομικού οφέλους από την ηλικιακή σύνθεση του πληθυσμού] σε «δημογραφικό εφιάλτη», διότι η αυτοματοποίηση θα κάνει πολύ δύσκολη την επιβίβαση στην κινούμενη σκάλα της οικονομικής μεγέθυνσης.

Είναι εύκολο να παραδινόμαστε στον υπερβολικό πεσιμισμό, επειδή ως άνθρωποι θεωρούμε πιο εύκολο να βλέπουμε αυτό που εξαφανίζεται και πιο δύσκολο ό,τι ακολουθεί. Γνωρίζουμε και κατανοούμε ότι, στο προβλεπτό μέλλον, τα επίπεδα της ανεργίας μοιραία θα αυξηθούν σε όλο τον πλανήτη, αλλά στα χρόνια και τις δεκαετίες που έρχονται ίσως εκπλαγούμε. Θα μπορούσαμε να γίνουμε μάρτυρες ενός πρωτοφανούς κύματος καινοτομίας και δημιουργικότητας υπό την επήρεια των νέων μεθόδων και εργαλείων παραγωγής. Ίσως να υπάρξει μια έκρηξη εκατοντάδων χιλιάδων νέων μικρο-κλάδων, παγκοσμίως, που να απασχολούν εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπους. Βεβαίως, δεν μπορούμε να ξέρουμε τι μας επιφυλάσσει το μέλλον, εκτός του ότι πολλά θα εξαρτηθούν από την τροχιά της μελλοντικής οικονομικής μεγέθυνσης.

1.2.2.3. Με τι θα μπορούσε να μοιάζει η μελλοντική οικονομική μεγέθυνση

Σύμφωνα με τρέχουσες προβολές, στη μετά την πανδημία εποχή, η νέα οικονομική «κανονικότητα» μπορεί να χαρακτηρίζεται από πολύ χαμηλότερη οικονομική μεγέθυνση από ό,τι τις περασμένες δεκαετίες. Καθώς αρχίζει η ανάκαμψη, μπορεί η ανά τρίμηνο μεγέθυνση του ΑΕΠ να φαίνεται εντυπωσιακή (επειδή ξεκινά από πολύ χαμηλή βάση), αλλά ίσως χρειαστούν χρόνια πριν επανέλθουν οι οικονομίες των περισσότερων χωρών, συνολικά, στα προ της πανδημίας επίπεδα. Αυτό οφείλεται επίσης στο γεγονός ότι η σοβαρότητα του οικονομικού κλονισμού που προκάλεσε ο κορο-

νοϊός θα συγχωνευτεί με μια μακροπρόθεσμη τάση: τη μείωση και γήρανση των πληθυσμών σε πολλές χώρες (η δημογραφία είναι «πεπρωμένο» και κρίσιμος παράγοντας για τη μεγέθυνση του ΑΕΠ). Υπ' αυτές τις συνθήκες, όταν είναι σχεδόν βέβαιη η χαμηλότερη οικονομική μεγέθυνση, πολλοί άνθρωποι αναρωτιούνται εάν είναι καν χρήσιμη η «εμμόνη» με την οικονομική μεγέθυνση, συμπεραίνοντας ότι δεν έχει νόημα να κυνηγούμε τον στόχο ενός συνεχώς μεγαλύτερου ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ.

Η μεγάλη αναταραχή που προκάλεσε η Covid-19 παγκοσμίως προσέφερε στις κοινωνίες μια αναγκαστική παύση για να στοχαστούν τι πραγματικά έχει αξία. Με την εφαρμογή, λόγω της πανδημίας, των οικονομικών μέτρων έκτακτης ανάγκης, μπορεί να αδράξουμε την ευκαιρία να προχωρήσουμε σε εκείνες τις θεσμικές αλλαγές και πολιτικές επιλογές που θα οδηγήσουν τις οικονομίες σε νέα μονοπάτια προς ένα μέλλον με μεγαλύτερη δικαιοσύνη και φροντίδα για το περιβάλλον. Η ιστορία της ριζικής αναθεώρησης της οικονομικής πολιτικής στα χρόνια που ακολούθησαν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η οποία περιλάμβανε την ίδρυση των θεσμών του Μπρέτον Γουντς, των Ηνωμένων Εθνών, της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την επέκταση του κράτους πρόνοιας, δείχνει το μέγεθος των μεταβολών που είναι δυνατές.

Βάσει των παραπάνω, τίθενται δύο ερωτήματα: 1) ποια πρέπει να είναι η νέα πυξίδα για την ιχνηλασία της προόδου; και 2) ποιες είναι οι νέες κινητήριες δυνάμεις μιας οικονομίας χωρίς αποκλεισμούς και βιώσιμης;

Σε σχέση με το πρώτο ερώτημα, η αλλαγή πορείας θα απαιτήσει αλλαγή στη νοοτροπία των παγκόσμιων ηγετών, προκειμένου να δώσουν μεγαλύτερη προσοχή και προτεραιότητα στην ευημερία όλων των πολιτών και του πλανήτη. Ιστορικά, οι εθνικές στατιστικές υπήρχαν κυρίως για να αποκτούν οι κυβερνήσεις καλύτερη γνώση των διαθέσιμων πόρων, προκειμένου να επιβληθούν

φόροι και να διεξαχθούν πόλεμοι. Καθώς δυνάμωναν οι δημοκρατίες, στη δεκαετία του 1930 το πεδίο των εθνικών στατιστικών επεκτάθηκε για να συμπεριλάβει την οικονομική ευημερία του πληθυσμού,³⁴ αν και συμπυκνώθηκε στη μορφή του ΑΕΠ. Η οικονομική ευημερία έγινε ισοδύναμη με την τρέχουσα παραγωγή και κατανάλωση, χωρίς να δίνεται ιδιαίτερη σημασία στη μελλοντική διαθεσιμότητα των πόρων. Η υπερβολική στήριξη των πολιτικών στο ΑΕΠ, ως δείκτη της οικονομικής ευημερίας, έχει οδηγήσει στην τρέχουσα κατάσταση ελάττωσης των φυσικών και κοινωνικών πόρων.

Ποια άλλα στοιχεία θα έπρεπε να περιλαμβάνει ένας βελτιωμένος πίνακας προόδου; Πρώτον, το ίδιο το ΑΕΠ πρέπει να επικαιροποιηθεί για να αντανακλά την αξία που δημιουργείται στην ψηφιακή οικονομία, την αξία που δημιουργείται μέσω της απλήρωτης εργασίας, όπως επίσης και την αξία που δυνητικά καταστρέφεται μέσω ορισμένων τύπων οικονομικής δραστηριότητας. Η παράλειψη της αξίας που δημιουργείται μέσω της εργασίας στο νοικοκυριό είναι ένα θέμα που εκκρεμεί πολλά χρόνια και οι ερευνητικές προσπάθειες να δημιουργηθεί ένας τρόπος μέτρησης θα χρειαστούν νέα ώθηση. Επιπροσθέτως, καθώς επεκτείνεται η ψηφιακή οικονομία, μεγαλώνει όλο και περισσότερο το χάσμα ανάμεσα στη δραστηριότητα που μετριέται και στην πραγματική οικονομική δραστηριότητα. Επίσης, ορισμένοι τύποι χρηματοοικονομικών προϊόντων, που, επειδή συμπεριλαμβάνονται στο ΑΕΠ, θεωρείται ότι δημιουργούν αξία, απλώς μετατοπίζουν την αξία από το ένα σημείο στο άλλο ή ορισμένες φορές την καταστρέφουν.

Δεύτερον, δεν μετράει μόνο το συνολικό μέγεθος της οικονομίας, αλλά και η κατανομή των κερδών και η προοδευτική εξέλιξη όσον αφορά την πρόσβαση σε ευκαιρίες. Με την ανισότητα του εισοδήματος να είναι πιο αισθητή από ποτέ σε πολλές χώρες και με τις τεχνολογικές εξελίξεις να οδηγούν σε ακόμη μεγαλύτερη πόλωση, το συνολικό ΑΕΠ ή μέσοι όροι όπως το κατά κεφα-

λήν ΑΕΠ χρησιμεύουν όλο και λιγότερο ως πραγματικοί δείκτες της ποιότητας ζωής των ατόμων. Η ανισότητα πλούτου αποτελεί μια σημαντική διάσταση της σημερινής δυναμικής της ανισότητας και θα έπρεπε να παρακολουθείται πιο συστηματικά.

Τρίτον, θα χρειαστεί να μετριέται καλύτερα και να παρακολουθείται η ανθεκτικότητα της οικονομίας, προκειμένου να προσδιοριστεί η πραγματική υγεία της, συμπεριλαμβανομένων των καθοριστικών παραγόντων της παραγωγικότητας, όπως είναι οι θεσμοί, οι υποδομές, το ανθρώπινο δυναμικό και τα οικοσυστήματα καινοτομίας, που είναι κρίσιμοι για τη συνολική ισχύ του συστήματος. Επιπλέον, πρέπει να παρακολουθούνται/καταγράφονται συστηματικά οι κεφαλαιακές εφεδρείες από τις οποίες μπορεί να αντλεί μια χώρα σε εποχές κρίσης, συμπεριλαμβανομένων του χρηματοπιστωτικού, φυσικού και κοινωνικού κεφαλαίου. Παρόλο που η μέτρηση ιδίως του φυσικού [υλικών αντικειμένων της οικονομικής δραστηριότητας] και του κοινωνικού κεφαλαίου [των, κυρίως άυλων, προϊόντων της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης] είναι δύσκολη, αυτά αποτελούν κρίσιμο παράγοντα για την κοινωνική συνοχή και την περιβαλλοντική βιωσιμότητα μιας χώρας και δεν θα έπρεπε να υποτιμούνται. Πρόσφατες ακαδημαϊκές προσπάθειες προχωρούν στην επίλυση του προβλήματος της μέτρησης, συνδυάζοντας δεδομένα από πηγές του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα.

Εμφανίζονται ορισμένα παραδείγματα αλλαγής στον τόνο και την πράξη των πολιτικών. Δεν είναι σύμπτωση που το 2019, μια χώρα που συγκαταλέγεται στις κορυφαίες δέκα της *World Happiness Report* (Παγκόσμια Έκθεση Ευτυχίας) έδωσε στη δημοσιότητα έναν «προϋπολογισμό ευζωίας». Η απόφαση της πρωθυπουργού της Νέας Ζηλανδίας να εξοικονομήσει χρήματα για κοινωνικά προβλήματα, όπως είναι η πνευματική υγεία, η παιδική φτώχεια και η ενδοοικογενειακή βία, κατέστησε την ευζωία σαφή στόχο

της δημόσιας πολιτικής. Μ' αυτόν τον τρόπο, η πρωθυπουργός Άρντερν μετέτρεψε σε πολιτική αυτό που όλοι γνώριζαν επί πολλά χρόνια, δηλαδή ότι μια αύξηση του ΑΕΠ δεν εγγυάται τη βελτίωση του επιπέδου ζωής και της κοινωνικής ευημερίας.

Επιπροσθέτως, αρκετά ιδρύματα και οργανισμοί, από δήμους πόλεων μέχρι την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, σκέφτονται πώς θα μπορούσαν να διατηρήσουν τη μελλοντική οικονομική δραστηριότητα σε επίπεδο το οποίο αντιστοιχεί στην ικανοποίηση των υλικών αναγκών μας με σεβασμό στα όρια που θέτει ο πλανήτης μας. Ο δήμος του Άμστερνταμ είναι ο πρώτος στον κόσμο που δεσμεύτηκε επισήμως σε αυτό το πλαίσιο ως αφετηρία για τη λήψη των αποφάσεων δημόσιας πολιτικής στον μετά την πανδημία κόσμο. Το πλαίσιο μοιάζει με «λουκουμά», ο εσωτερικός δακτύλιος του οποίου αντιπροσωπεύει τα ελάχιστα που χρειαζόμαστε για να ζούμε μια καλή ζωή (όπως διατυπώνονται από τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης του ΟΗΕ) και ο εξωτερικός την οικολογική οροφή που ορίζεται από τους επιστήμονες του γήινου συστήματος (η οποία υπογραμμίζει τα όρια που δεν πρέπει να διασχίσει η ανθρώπινη δραστηριότητα, προκειμένου να αποφευχθούν αρνητικές επιπτώσεις στο κλίμα, στο έδαφος, στους ωκεανούς, στο στρώμα του όζοντος, στο γλυκό νερό και στη βιοποικιλότητα). Μεταξύ του εσωτερικού και εξωτερικού δακτυλίου υπάρχει το γλυκό σημείο (ή «ζύμη») όπου συναντώνται οι ανθρώπινες ανάγκες μ' αυτές του πλανήτη.³⁵

Ακόμη δεν γνωρίζουμε εάν η «τυραννία της μεγέθυνσης του ΑΕΠ» θα τερματιστεί, αλλά διάφορα σημάδια δείχνουν ότι η πανδημία μπορεί να επιταχύνει αλλαγές σε πολλούς παγιωμένους κανόνες μας. Εάν όλοι αναγνωρίσουμε ότι, πέραν ενός ορισμένου επιπέδου πλούτου που ορίζεται από το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, η ευτυχία εξαρτάται περισσότερο από άυλους παράγοντες –όπως είναι η πρόσβαση στην ιατρική περίθαλψη και ο ισχυρός κοινωνι-

κός ιστός— και λιγότερο από την υλική κατανάλωση, τότε αξίες τόσο διαφορετικές όσο ο σεβασμός στο περιβάλλον, η υπεύθυνη κατανάλωση τροφών, η συμπαράσταση ή η γενναιοδωρία θα κερδίζουν έδαφος και σταδιακά θα χαρακτηρίσουν τους νέους κοινωνικούς κανόνες.

Πέρα από την τρέχουσα κρίση που συνεχίζεται, τα πρόσφατα χρόνια ο ρόλος της οικονομικής μεγέθυνσης στην προώθηση του βιοτικού επιπέδου ποίκιλλε ανάλογα με το πλαίσιο. Στις οικονομίες υψηλού εισοδήματος, η αύξηση της παραγωγικότητας μειωνόταν σταθερά από τη δεκαετία του 1970 και έχει υποστηριχθεί ότι δεν υπάρχουν πλέον σαφείς πολιτικοί τρόποι για την αναβίωση της μακροπρόθεσμης οικονομικής μεγέθυνσης.³⁶ Επιπλέον, τα οφέλη της οικονομικής μεγέθυνσης συσσωρεύτηκαν δυσανάλογα σε άτομα που βρίσκονται στην κορυφή της εισοδηματικής κατανομής. Μια πιο αποτελεσματική προσέγγιση για τους διαμορφωτές της πολιτικής θα ήταν να στοχεύσουν σε πιο άμεσες παρεμβάσεις ενίσχυσης της κοινωνικής πρόνοιας.³⁷ Στις χώρες μεσαίου και χαμηλού εισοδήματος, τα οφέλη της οικονομικής μεγέθυνσης ανύψωσαν εκατομμύρια ανθρώπους από τη φτώχεια στις μεγάλες αναδυόμενες αγορές. Οι πολιτικές επιλογές για την ενίσχυση της οικονομικής επίδοσης (όπως είναι, π.χ., η αντιμετώπιση βασικών στρεβλώσεων) είναι πλέον ευρέως γνωστές, ωστόσο θα πρέπει να βρεθούν νέες προσεγγίσεις, καθώς η οικονομική μεγέθυνση με ατμομηχανή τη βιομηχανία χάνει γρήγορα την ισχύ της με την έλευση της τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης.³⁸

Οδηγούμαστε λοιπόν στο δεύτερο βασικό ερώτημα σχετικά με τη μελλοντική οικονομική μεγέθυνση. Εάν η κατεύθυνση και η ποιότητα της οικονομικής μεγέθυνσης μετράει όσο ή ίσως και περισσότερο από την ταχύτητά της, ποιες θα είναι άραγε οι νέες κινητήριες δυνάμεις αυτής της ποιότητας στη μετά την πανδημία οικονομία; Αρκετοί τομείς έχουν την ικανότητα να προσφέρουν

περιβάλλον ικανό να προωθήσει μια οικονομική δυναμική βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς.

Η πράσινη οικονομία περιλαμβάνει ένα φάσμα δυνατοτήτων, από την πιο πράσινη ενέργεια μέχρι τον οικοτουρισμό και την κυκλική οικονομία. Επί παραδείγματι, με τη μετατόπιση από το μοντέλο παραγωγής και κατανάλωσης του είδους «παίρνω-κατασκευάζω-διαθέτω» προς ένα μοντέλο που είναι «από τον ίδιο τον σχεδιασμό του αναζωογονητικό και αναγεννητικό»³⁹ μπορούν να διατηρηθούν πόροι και να ελαχιστοποιηθούν τα απόβλητα με την επαναχρησιμοποίηση ενός προϊόντος, όταν φτάσει στο τέλος της χρήσιμης ζωής του – έτσι δημιουργείται περαιτέρω αξία που μπορεί, με τη σειρά της, να δημιουργήσει οικονομικά οφέλη, συμβάλλοντας στην καινοτομία, στην αύξηση των θέσεων εργασίας και, τελικά, στην οικονομική μεγέθυνση. Οι εταιρείες και οι στρατηγικές που ευνοούν τα επισκευαζόμενα προϊόντα με μεγαλύτερη διάρκεια ζωής (από τηλέφωνα και αυτοκίνητα μέχρι προϊόντα μόδας), που προσφέρουν μάλιστα δωρεάν επισκευές (όπως το κατάστημα ρούχων/εξοπλισμού για υπαίθριες δραστηριότητες Patagonia) και πλατφόρμες ανταλλαγής προϊόντων από δεύτερο χέρι επεκτείνονται ταχύτατα.⁴⁰

Η κοινωνική οικονομία καλύπτει και άλλους τομείς υψηλής οικονομικής μεγέθυνσης και δημιουργίας θέσεων εργασίας στα πεδία της φροντίδας των ανθρώπων και των προσωπικών υπηρεσιών, της εκπαίδευσης και της υγείας. Οι επενδύσεις στην παιδική φροντίδα, στη φροντίδα των ηλικιωμένων και άλλες πτυχές της οικονομίας της φροντίδας θα μπορούσαν να δημιουργήσουν 13 εκατομμύρια θέσεις εργασίας στις ΗΠΑ και 21 εκατομμύρια σε επτά οικονομίες και να συμβάλουν σε μια αύξηση κατά 2% του ΑΕΠ στις υπό μελέτη χώρες.⁴¹ Η εκπαίδευση είναι επίσης ένας τομέας μαζικής δημιουργίας θέσεων εργασίας, ιδίως η στοιχειώδης και η δευτεροβάθμια, η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευ-

ση και κατάρτιση, η πανεπιστημιακή εκπαίδευση και η κατάρτιση ενηλίκων. Η υγεία, όπως φανέρωσε η πανδημία, απαιτεί πολύ μεγαλύτερες επενδύσεις τόσο στις υποδομές και την καινοτομία όσο και στις ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις. Αυτοί οι τρεις τομείς δημιουργούν πολλαπλασιαστική επίδραση τόσο μέσω των ίδιων δυνατοτήτων απασχόλησης όσο και μέσω των μακροπρόθεσμων ωφελειών που προσφέρουν στις κοινωνίες από την άποψη της ισότητας, της κοινωνικής κινητικότητας και της οικονομικής μεγέθυνσης χωρίς αποκλεισμούς.

Η καινοτομία στην παραγωγή, τη διανομή και στα επιχειρησιακά μοντέλα μπορεί να αποφέρει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα και νέα ή καλύτερα προϊόντα που δημιουργούν υψηλότερη προστιθέμενη αξία, οδηγώντας σε νέες θέσεις εργασίας και στην οικονομική ευημερία. Συνεπώς, οι κυβερνήσεις έχουν στη διάθεσή τους εργαλεία για να πραγματοποιήσουν τη μετάβαση προς μια βιώσιμη ευημερία χωρίς αποκλεισμούς, συνδυάζοντας τις κατευθύνσεις και τα κίνητρα που θεσπίζει ο δημόσιος τομέας με την ικανότητα εμπορικής καινοτομίας, μέσω μιας θεμελιώδους αναθεώρησης των αγορών και του ρόλου τους στην οικονομία και στην κοινωνία. Αυτό απαιτεί να γίνονται επενδύσεις διαφοροποιημένα και σκόπιμα στις μεθοριακές αγορές,* σε τομείς όπου οι

* Frontier markets (μεθοριακές αγορές): χώρες πιο οργανωμένες από τις λιγότερο ανεπτυγμένες, αλλά λιγότερο οργανωμένες, πιο ρευστές και ασταθείς από τις λεγόμενες αναδυόμενες αγορές. Μεθοριακές αγορές θεωρούνται οι εξής χώρες: Ακτή του Ελεφαντοστού, Βιετνάμ, Γουινέα-Μπισάου, Εσθονία, Ιορδανία, Καζακστάν, Κένυα, Κροατία, Λίβανος, Λιθουανία, Μάλι, Μαρόκο, Μαυρίκιος, Μπαγκλαντές, Μπαχρέιν, Μπενίν, Μπουρκίνα Φάσο, Νίγηρας, Νιγηρία, Ομάν, Ρουμανία, Σενεγάλη, Σερβία, Σλοβενία, Σρι Λάνκα και Τυνησία. Ο όρος μεθοριακές αγορές επινοήθηκε, το 1992, από τον International Finance Corporation (διεθνή χρηματοπιστωτικό οργανισμό που προσφέρει συμβουλευτικές υπηρεσίες, όπως και υπηρεσίες διαχείρισης περιουσιακών στοιχείων με σκοπό την ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα σε φτωχές χώρες, όπου οι αποδόσεις που αποκομίζουν

δυνάμεις της αγοράς θα μπορούσαν να μετασχηματίσουν τις οικονομίες και τις κοινωνίες, στις οποίες λείπουν ακόμη κάποιες αναγκαίες λειτουργικές προϋποθέσεις (π.χ., οι τεχνικές ικανότητες για την βιώσιμη παραγωγή ενός προϊόντος ή ενός επενδυτικού αγαθού στο απαιτούμενο μέγεθος είναι ακόμη ανεπαρκείς, οι προδιαγραφές δεν είναι επαρκώς προσδιορισμένες ή το νομικό πλαίσιο δεν έχει ακόμη αναπτυχθεί επαρκώς). Η διαμόρφωση των κανόνων και των μηχανισμών αυτών των νέων αγορών μπορεί να ασκήσει μεταμορφωτική επίδραση στην οικονομία. Εάν οι κυβερνήσεις επιθυμούν τη μετάβαση σε ένα νέο και καλύτερο είδος οικονομικής μεγέθυνσης, έχουν μια ευκαιρία να ενεργήσουν τώρα, προκειμένου να δημιουργήσουν κίνητρα για καινοτομία και δημιουργικότητα στους τομείς που περιγράφονται παραπάνω.

Ορισμένοι έχουν απευθύνει την έκκληση για «αποανάπτυξη», πρόκειται για ένα κίνημα που ενστερνίζεται τη μηδενική ή ακόμη και την αρνητική μεγέθυνση του ΑΕΠ και αρχίζει να ασκεί κάποια έλξη (τουλάχιστον στις πλούσιες χώρες). Καθώς η κριτική της οικονομικής μεγέθυνσης κινείται προς το κέντρο της σκηνής, η πολιτισμική και οικονομική κυριαρχία του καταναλωτισμού στη δημόσια και ιδιωτική ζωή θα μπει στο μικροσκόπιο.⁴² Αυτό είναι προφανές στις δράσεις καταναλωτών υπέρ της αποανάπτυξης σε κάποιους τομείς – όπως η παρότρυνση να καταναλώνεται λιγότερο κρέας ή να πραγματοποιούνται λιγότερες πτήσεις. Η πανδημία, η οποία προκάλεσε αναγκαστική αποανάπτυξη για κάποιο χρονικό διάστημα, κέντρισε εκ νέου το ενδιαφέρον αυτού του κινήματος που θέλει να αντιστρέψει τον ρυθμό της οικονομικής μεγέθυνσης, ωθώντας περισσότερους από 1.100 ειδικούς από όλο τον κόσμο να δώσουν στη δημοσιότητα ένα μα-

οι κεφαλαιούχοι είναι υψηλές). Πηγή: <https://www.investopedia.com/terms/f/frontier-market.asp> (Σ.τ.Μ.)

νιφέστο, τον Μάιο του 2020, όπου διατύπωσαν μια στρατηγική αποανάπτυξης για την επίλυση της οικονομικής και ανθρώπινης κρίσης που προκάλεσε η Covid-19.⁴³ Η ανοικτή επιστολή τους καλεί να υιοθετηθεί μια δημοκρατικά «σχεδιασμένη, ωστόσο ευπροσάρμοστη, βιώσιμη και δίκαιη αποκλιμάκωση της οικονομίας, οδηγώντας σε ένα μέλλον στο οποίο μπορούμε να ζούμε καλύτερα με λιγότερα».

Όμως, χρειάζεται προσοχή στο κυνηγητό της αποανάπτυξης που αποδεικνύεται εξίσου άσκοπο με το κυνηγητό της οικονομικής μεγέθυνσης! Οι χώρες και οι κυβερνήσεις που έχουν στραμμένα τα μάτια τους μπροστά θα δώσουν, αντίθετα, προτεραιότητα σε μια αντίληψη για τη διαχείριση και μέτρηση των οικονομικών τους που να διασφαλίζει ότι θα είναι βιώσιμες και δεν θα αποκλείουν, σε μια αντίληψη που δημιουργεί, επίσης, θέσεις εργασίας, βελτιώνει το βιοτικό επίπεδο και διαφυλάσσει τον πλανήτη. Η τεχνολογία να κάνουμε περισσότερα πράγματα με λιγότερα μέσα ήδη υπάρχει.⁴⁴ Δεν υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στους οικονομικούς, κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες, εάν υιοθετήσουμε αυτή την πιο ολιστική και μακροπρόθεσμη προσέγγιση για να καθορίσουμε την πρόοδο και να δοθούν κίνητρα για επενδύσεις στην πράσινη και την κοινωνική οικονομία στις μεθοριακές αγορές.

1.2.3. Δημοσιονομική και νομισματική πολιτική

Η αντίδραση της δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής στην πανδημία ήταν αποφασιστική, συντριπτική και ταχεία.

Στις συστημικά σημαντικές χώρες, οι κεντρικές τράπεζες αποφάσισαν σχεδόν αμέσως μετά το ξέσπασμα της πανδημίας να μειώσουν τα επιτόκια, εφαρμόζοντας ταυτόχρονα μεγάλα προγράμ-

ματα ποσοτικής χαλάρωσης, αναλαμβάνοντας τη δέσμευση να τυπώσουν όσο χρήμα είναι αναγκαίο για να διατηρηθεί χαμηλό το κόστος δανεισμού της κυβέρνησης. Η Κεντρική Τράπεζα των ΗΠΑ ανέλαβε να αγοράσει κρατικά ομόλογα και χρεόγραφα με εγγύηση υποθήκες που διατηρούσαν χρηματοδοτούμενοι από το κράτος οργανισμοί, ενώ η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα υποσχέθηκε να αγοράσει όποιο εργαλείο θα εξέδιδαν οι κυβερνήσεις (μια κίνηση που πέτυχε να μειώσει τη διαφορά στο κόστος δανεισμού ανάμεσα στα πιο αδύναμα και πιο ισχυρά μέλη της Ευρωζώνης).

Ταυτοχρόνως, οι περισσότερες κυβερνήσεις έθεσαν σε εφαρμογή φιλόδοξα και πρωτοφανή μέτρα δημοσιονομικής πολιτικής. Μέτρα επείγοντα και εκτεταμένα που ελήφθησαν στις αρχές ή κατά τη διάρκεια της κρίσης, με τρεις συγκεκριμένους σκοπούς: 1) καταπολέμηση της πανδημίας με όσες δαπάνες απαιτούνταν, προκειμένου να τεθεί υπό έλεγχο όσο το δυνατόν πιο γρήγορα (μέσω παραγωγής τεστ, νοσοκομειακών εγκαταστάσεων, ερευνών για φάρμακα και εμβόλια κ.λπ.)· 2) παροχή κονδυλίων επείγουσας ανάγκης στα νοικοκυριά και τις επιχειρήσεις που βρίσκονταν στο χείλος της πτώχευσης και της καταστροφής· 3) στήριξη της συνολικής ζήτησης, έτσι ώστε η οικονομία να μπορέσει να λειτουργήσει όσο το δυνατόν πλησιέστερα στις δυνατότητές της.⁴⁵

Αυτά τα μέτρα θα οδηγήσουν σε πολύ μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα, με πιθανή αύξηση της αναλογίας χρέους-προς-ΑΕΠ της τάξης του 30% του ΑΕΠ στις πλούσιες οικονομίες. Σε παγκόσμιο επίπεδο, η συνολική οικονομική παρακίνηση μέσω κρατικών δαπανών θα υπερβεί, πιθανώς, το 20% του παγκόσμιου ΑΕΠ, το 2020, με σημαντικές αποκλίσεις ανάμεσα στις χώρες, που κυμαίνεται από το 33% στη Γερμανία μέχρι το 12% και πλέον στις ΗΠΑ.

Η εν λόγω επέκταση της δημοσιονομικής ικανότητας έχει πολύ διαφορετικές επιπτώσεις ανάλογα με τη χώρα, αν είναι ανε-

πτυγμένη ή αναδυόμενη. Οι χώρες υψηλού εισοδήματος διαθέτουν μεγαλύτερο δημοσιονομικό χώρο, επειδή το υψηλότερο επίπεδο χρέους θα μπορούσε να αποδειχθεί βιώσιμο και να περιλαμβάνει ένα βιώσιμο επίπεδο κόστους πρόνοιας για τις μελλοντικές γενεές, για δύο λόγους: 1) λόγω της δέσμευσης των κεντρικών τραπεζών να αγοράζουν όποια ποσότητα ομολόγων χρειαστεί για να διατηρήσουν χαμηλά τα επιτόκια· και 2) της πεποίθησης ότι τα επιτόκια θα παραμείνουν, κατά πάσα πιθανότητα, χαμηλά στο ορατό μέλλον, επειδή η αβεβαιότητα θα συνεχίσει να παρεμποδίζει τις ιδιωτικές επενδύσεις και θα αποτελεί την αιτία για υψηλά επίπεδα προληπτικών αποταμιεύσεων. Αντίθετα, η κατάσταση δεν θα μπορούσε να είναι πιο σκληρή στις αναδυόμενες και αναπτυσσόμενες οικονομίες. Οι περισσότερες από αυτές δεν διαθέτουν τον δημοσιονομικό χώρο που απαιτείται για να αντιδράσουν στο σοκ της πανδημίας· υποφέρουν ήδη λόγω της μεγάλης εκροής κεφαλαίων και της πτώσης των τιμών των πρώτων υλών και των αγροτικών προϊόντων, αυτό σημαίνει ότι θα σφυροκοπηθεί η συναλλαγματική τους ισοτιμία, εάν αποφασίσουν να εφαρμόσουν επεκτατική δημοσιονομική πολιτική. Στις συνθήκες αυτές, δεν είναι απλώς αναγκαία, αλλά πιθανώς απολύτως κρίσιμη η βοήθεια με τη μορφή δωρεών και ανακούφισης του χρέους και πιθανώς με άμεση αναστολή του.⁴⁶

Αυτά είναι πρωτοφανή προγράμματα για μια πρωτοφανή κατάσταση, μια τόσο καινοφανή κατάσταση που η οικονομολόγος Κάρμεν Ράινχαρτ την αποκάλεσε «στιγμή του “ό,τι χρειάζεται” για μια μεγάλης κλίμακας, εκτός πλαισίου, δημοσιονομική και νομισματική πολιτική».⁴⁷ Μέτρα που πριν την πανδημία θα φαινονταν αδιανόητα μπορεί κάλλιστα να γίνουν ο κανόνας σε όλον τον κόσμο, καθώς οι κυβερνήσεις προσπαθούν να μη μετατραπεί η οικονομική υποχώρηση σε καταστροφική ύφεση. Όλο και περισσότερο ακούγονται εκκλήσεις προς τις κυβερνήσεις να ενερ-

γήσουν ως «πληρωτής της έσχατης ανάγκης»⁴⁸ για να εμποδίσουν ή να περιορίσουν τις μαζικές απολύσεις και την καταστροφή των επιχειρήσεων που προκαλεί η πανδημία.

Όλες αυτές οι μεταβολές αλλάζουν τους κανόνες του «παιχνιδιού» της οικονομικής και νομισματικής πολιτικής. Το τεχνητό εμπόδιο που καθιστά τις νομισματικές και δημοσιονομικές Αρχές ανεξάρτητες, τις μεν από τις δε, έχει πλέον κατεδαφιστεί, και οι κεντρικοί τραπεζίτες έχουν γίνει (σε σχετικό βαθμό) υποτελείς στους εκλεγμένους πολιτικούς. Δεν είναι πλέον απίθανο, στο μέλλον, οι κυβερνήσεις να προσπαθήσουν να διατηρήσουν την επιρροή τους στις κεντρικές τράπεζες, προκειμένου να χρηματοδοτήσουν μεγάλα δημόσια έργα, όπως ένα ταμείο υποδομών ή πράσινων επενδύσεων. Παρομοίως, ο κανόνας ότι η κυβέρνηση μπορεί να παρεμβαίνει για να διατηρεί τις θέσεις εργασίας ή το εισόδημα των εργαζομένων και να προστατεύει τις επιχειρήσεις από τη χρεοκοπία μπορεί να αντέξει και μετά το τέλος της ειδικής πολιτικής για την πανδημία. Είναι πολύ πιθανό να διατηρηθεί η δημόσια και η πολιτική πίεση για τη συνέχιση τέτοιων προγραμμάτων, ακόμη και όταν η κατάσταση θα έχει βελτιωθεί.

Μία από τις μείζονες ανησυχίες είναι πως η άμεση συνεργασία ανάμεσα στη δημοσιονομική και νομισματική πολιτική οδηγεί σε ανεξέλεγκτο πληθωρισμό. Η ανησυχία αυτή εδράζεται στην ιδέα ότι οι πολιτικοί θα παράσχουν γιγαντιαία δημοσιονομικά κίνητρα που θα είναι πλήρως εκχρηματισμένα, δηλαδή δεν θα χρηματοδοτούνται μέσω του καθιερωμένου δημόσιου χρέους. Και εδώ εισέρχονται η Μοντέρνα Νομισματική Θεωρία (ΜΝΘ) και τα χρήματα από ελικόπτερο: με τα επιτόκια να κυμαίνονται στο μηδέν, οι κεντρικές τράπεζες δεν μπορούν να διεγείρουν τις οικονομίες με τα κλασικά νομισματικά εργαλεία· δηλαδή με τη μείωση των επιτοκίων – εκτός εάν αποφασίσουν να προχωρήσουν σε βαθιά αρνητικά επιτόκια, μια δύσκολη κίνηση στην οποία αντιστέ-

κονται οι περισσότερες κεντρικές τράπεζες.⁴⁹ Συνεπώς, το κίνητρο πρέπει να προέλθει από την αύξηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων (δηλαδή οι δημόσιες δαπάνες θα αυξάνονται σε μια εποχή που τα φορολογικά έσοδα μειώνονται). Με τους απλούστερους δυνατούς (και στην προκειμένη περίπτωση με τους απλούστατους) όρους, η ΜΝΘ λέει τα εξής: οι κυβερνήσεις θα εκδίδουν χρέος που θα το αγοράζουν οι κεντρικές τράπεζες. Εάν αυτό το χρέος δεν επαναπωληθεί, ισοδυναμεί με νομισματική χρηματοδότηση: το έλλειμμα νομισματοποιείται (μέσω της κεντρικής τράπεζας που αγοράζει τα ομόλογα που εκδίδει η κυβέρνηση) και η κυβέρνηση μπορεί να χρησιμοποιήσει τα χρήματα με όποιον τρόπο θεωρεί κατάλληλο. Μπορεί, επί παραδείγματι, χρησιμοποιώντας μια μεταφορά, να τα ρίξει με ελικόπτερα στους ανθρώπους που έχουν ανάγκη. Η ιδέα είναι ελκυστική και πραγματοποιήσιμη, αλλά εμπεριέχει το μείζον θέμα των κοινωνικών προσδοκιών και του πολιτικού ελέγχου: από τη στιγμή που οι πολίτες συνειδητοποιήσουν ότι μπορεί να βρεθούν χρήματα σε ένα «μαγικό χρηματοδέντρο», οι εκλεγμένοι πολιτικοί θα υποστούν σφοδρή και ανελέητη δημόσια πίεση για να τυπώνουν όλο και περισσότερα χρήματα και έτσι δημιουργείται το πρόβλημα του πληθωρισμού.

1.2.3.1. Αποπληθωρισμός ή πληθωρισμός;

Δύο τεχνικά στοιχεία εμποδωμένα στη νομισματική χρηματοδότηση συνδέονται με τον κίνδυνο του πληθωρισμού. Πρώτον, όταν η κεντρική τράπεζα αγοράζει το χρέος που εκδίδει η κυβέρνηση, δεν πρέπει να λαμβάνεται η απόφαση για επ' αόριστον συνέχιση της ποσοτικής χαλάρωσης (δηλαδή νομισματικής χρηματοδότησης): μπορεί να αφηθεί για το υποθετικό μέλλον, προκειμένου να κρυφτεί ή να παρακαμφθεί η ιδέα ότι το χρήμα «μεγαλώνει στα δέντρα». Δεύτερον, η πληθωριστική επίδραση των χρημάτων από

ελικόπτερο δεν σχετίζεται με το εάν το έλλειμμα χρηματοδοτείται ή όχι, αλλά είναι ευθέως ανάλογη με την ποσότητα του χρήματος που παρέχεται. Δεν υπάρχουν ονομαστικά όρια ως προς το πόσο χρήμα μπορεί να δημιουργήσει μια κεντρική τράπεζα, αλλά υπάρχουν λογικά όρια όσον αφορά το πόσα χρήματα θα ήθελε να δημιουργήσει, για να επιτύχει την αναθέρμανση της οικονομίας, χωρίς να προκύψει ο κίνδυνος μεγάλου πληθωρισμού. Η αύξηση του ονομαστικού ΑΕΠ που θα προκύψει θα διαχωριστεί ανάμεσα στο αποτέλεσμα της πραγματικής παραγωγής και σε εκείνο που θα προέλθει από την αύξηση των τιμών – αυτή η εξισορρόπηση και η πληθωριστική της φύση θα εξαρτηθούν από το πόσο αυστηροί είναι οι περιορισμοί της προσφοράς, συνεπώς, τελικά, θα εξαρτηθούν από την ποσότητα του χρήματος που δημιουργήθηκε. Οι κεντρικοί τραπεζίτες μπορεί να αποφασίσουν ότι δεν είναι ανησυχητικός ένας πληθωρισμός της τάξης του 2 ή 3% και ότι ακόμη και το 4 ή 5% είναι καλό, αλλά πρέπει να ορίσουν ένα ανώτατο όριο στο οποίο ο πληθωρισμός γίνεται αποδιοργανωτικός και συνιστά πραγματική ανησυχία. Η πρόκληση θα είναι να οριστεί σε ποιο επίπεδο γίνεται ο πληθωρισμός διαβρωτικός και πηγή έμμονης ανησυχίας για τους καταναλωτές.

Προς το παρόν, ορισμένοι φοβούνται τον αποπληθωρισμό, ενώ άλλοι ανησυχούν για τον πληθωρισμό. Τι βρίσκεται πίσω από αυτές τις αποκλίνουσες ανησυχίες για το μέλλον; Οι ανησυχούντες για τον αποπληθωρισμό υποδεικνύουν την κατάρρευση της αγοράς εργασίας και τις ασταθείς τιμές των εμπορευμάτων και αναρωτιούνται πώς θα μπορούσε να αυξηθεί ο πληθωρισμός, στο άμεσο χρονικό διάστημα, υπ' αυτές τις συνθήκες. Οι ανησυχούντες για τον πληθωρισμό παρατηρούν ουσιαστικές αυξήσεις στους ισολογισμούς των κεντρικών τραπεζών και δημοσιονομικά ελλείμματα και ερωτούν πώς είναι δυνατόν να μην οδηγήσουν όλα αυτά, κάποια στιγμή, σε πληθωρισμό, πιθανώς υψηλό πληθωρισμό,

ακόμη και υπερπληθωρισμό. Αναφέρονται στο παράδειγμα της Γερμανίας μετά από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η οποία μείωσε το εγχώριο πολεμικό χρέος της με τον υπερπληθωρισμό του 1923, ή το Ηνωμένο Βασίλειο, το οποίο διέβρωσε με λίγο πληθωρισμό το τεράστιο ποσό χρέους (250%) που κληρονόμησε από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτοί οι ανησυχούντες αναγνωρίζουν ότι, βραχυπρόθεσμα, μεγαλύτερο κίνδυνο συνιστά ο αποπληθωρισμός, αλλά υποστηρίζουν ότι τελικά ο πληθωρισμός είναι αναπόφευκτος, με δεδομένο το τεράστιο και αναπόφευκτο μέγεθος της οικονομικής διέγερσης.

Στην τρέχουσα συγκυρία, είναι δύσκολο να φανταστούμε πώς θα μπορούσε να αυξηθεί ο πληθωρισμός στο άμεσο μέλλον. Ο επαναπατρισμός παραγωγικών δραστηριοτήτων θα μπορούσε να δημιουργήσει περιστασιακούς θύλακες πληθωρισμού, αλλά θα παραμείνουν, πιθανώς, περιορισμένοι. Ο συνδυασμός δυνητικών, μακροχρόνιων τάσεων, όπως η γήρανση και η τεχνολογία (αμφότερες είναι αποπληθωριστικές εκ φύσεως), και ένα εξαιρετικά υψηλό ποσοστό ανεργίας που θα περιορίζει τις μισθολογικές αυξήσεις επί πολλά χρόνια προκαλούν πτωτική πίεση στον πληθωρισμό. Στη μετά την πανδημία εποχή, είναι απίθανο να υπάρξει ισχυρή καταναλωτική ζήτηση. Η οδύνη που προκαλείται από την υψηλή ανεργία, τα χαμηλότερα εισοδήματα μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού και η αβεβαιότητα για το μέλλον οδηγούν, κατά πάσα πιθανότητα, στην αύξηση των προληπτικών αποταμιεύσεων. Όταν τελικά χαλαρώσει η τήρηση των κοινωνικών αποστάσεων, η συσσωρευμένη ζήτηση θα μπορούσε να προκαλέσει μια μικρή αύξηση του πληθωρισμού, αλλά πιθανώς θα είναι προσωρινή και δεν θα επηρεάσει τις πληθωριστικές προσδοκίες. Ο Ολιβιέ Μπλανσάρ, πρώην επικεφαλής των οικονομολόγων του ΔΝΤ, πιστεύει ότι μόνο ο συνδυασμός των ακόλουθων τριών στοιχείων θα μπορούσε να προκαλέσει πληθωρισμό: 1) μια πολύ μεγάλη

αναλογία του χρέους προς το ΑΕΠ, μεγαλύτερη από την τρέχουσα πρόβλεψη του 20-30%. 2) η πολύ μεγάλη αύξηση του φυσικού επιτοκίου (δηλαδή του ασφαλούς πραγματικού επιτοκίου που απαιτείται για να διατηρήσει η οικονομία τις δυνατότητές της)· και 3) η δημοσιονομική κυριαρχία επί της νομισματικής πολιτικής.⁵⁰ Η πιθανότητα καθενός από αυτά τα στοιχεία ξεχωριστά ήδη είναι μικρή, συνεπώς η πιθανότητα να συμβούν όλα μαζί ταυτοχρόνως είναι εξαιρετικά χαμηλή (αλλά όχι μηδενική). Με παρόμοιο τρόπο σκέφτονται και οι επενδυτές ομολόγων. Βεβαίως, αυτό θα μπορούσε να αλλάξει, αλλά προς το παρόν το χαμηλό διαφορικό επιτόκιο ανάμεσα στα ονομαστικά ομόλογα και στα ομόλογα με ρήτρα πληθωρισμού φιλοτεχνεί μια εικόνα συνεχούς πολύ χαμηλού πληθωρισμού, στην καλύτερη των περιπτώσεων.

Στα επερχόμενα χρόνια, οι χώρες υψηλού εισοδήματος μπορεί κάλλιστα να αντιμετωπίσουν μια κατάσταση παρόμοια μ' αυτήν της Ιαπωνίας των περασμένων δεκαετιών: δομικά αδύναμη ζήτηση, πολύ χαμηλός πληθωρισμός και εξαιρετικά χαμηλά επιτόκια. Η πιθανή «ιαπωνοποίηση» του (πλούσιου) κόσμου αναπαριστάται συχνά ως συνδυασμός μη οικονομικής μεγέθυνσης, μη πληθωρισμού και αφόρητων επιπέδων χρέους. Αυτή η εικόνα είναι παραπλανητική. Όταν προσαρμόζονται τα δεδομένα στη δημογραφία, η Ιαπωνία τα καταφέρει καλύτερα από τις περισσότερες χώρες. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της είναι υψηλό και αυξανόμενο και από το 2007 το πραγματικό ΑΕΠ ανά μέλος του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας αυξάνεται ταχύτερα από ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη χώρα του G7 (των επτά πιο ανεπτυγμένων δυτικών χωρών). Φυσικά, υπάρχουν διάφοροι λόγοι που σχετίζονται με την ιδιοσυγκρασία των Ιαπώνων (πολύ υψηλό επίπεδο συνεργατικών κοινωνικών σχέσεων και εμπιστοσύνης, αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας που υπερβαίνει τον μέσο όρο και μια επιτυχημένη απορρόφηση των ηλικιωμένων εργατών στο εργατικό δυ-

ναμικό), αλλά όπως φαίνεται η συρρίκνωση του πληθυσμού δεν οδηγεί αναγκαστικά στην οικονομική λήθη. Το υψηλό βιοτικό επίπεδο της Ιαπωνίας και οι δείκτες ευημερίας προσφέρουν ένα σωτήριο μάθημα, ότι υπάρχει ελπίδα σε πείσμα της οικονομικής δυσπραγίας.

1.2.3.2. Η μοίρα του αμερικανικού δολαρίου

Επί δεκαετίες, οι Ηνωμένες Πολιτείες απολάμβαναν το «εξωφρενικό προνόμιο» να κατέχουν το παγκόσμιο αποθεματικό νόμισμα, μια κατάσταση που επί μακρόν ήταν «το επιμίσθιο της ιμπεριαλιστικής ισχύος και ένα οικονομικό ελιξίριο». ⁵¹ Η αμερικανική ισχύς και ευημερία οικοδομήθηκαν, σε βαθμό αξιοσημείωτο, και ενδυναμώθηκαν λόγω της παγκόσμιας εμπιστοσύνης προς το δολάριο και της προθυμίας των πελατών στο εξωτερικό να το κρατούν, πολύ συχνά με τη μορφή των αμερικανικών κρατικών ομολόγων. Το γεγονός ότι πολλές χώρες και ξένα ιδρύματα θέλουν να κρατούν δολάρια ως απόθεμα αξίας και ως εργαλείο (εμπορικών) συναλλαγών παγίωσε τη θέση του ως παγκόσμιου αποθεματικού νομίσματος. Αυτό επέτρεπε στις ΗΠΑ να δανείζονται φθηνά στο εξωτερικό και να επωφελούνται από τα χαμηλά εγχώρια επιτόκια, πράγμα που με τη σειρά του επέτρεπε στους Αμερικανούς να καταναλώνουν πέρα από τις δυνατότητές τους. Επίσης, οδήγησε στα πρόσφατα μεγάλα ελλείμματα της αμερικανικής κυβέρνησης, επέτρεψε στις ΗΠΑ να διατηρούν μεγάλα εμπορικά ελλείμματα, μείωσε το ρίσκο της ισοτιμίας και κατέστησε τις χρηματοπιστωτικές αγορές των ΗΠΑ πιο ρευστές. Στο βάθος, η θέση του αμερικανικού δολαρίου ως αποθεματικού νομίσματος οφείλεται στο κρίσιμο θέμα της εμπιστοσύνης: οι μη Αμερικανοί που κρατούν δολάρια εμπιστεύονται τις ΗΠΑ· πιστεύουν δηλαδή ότι θα προστατεύσουν τα δικά τους συμφέροντα (υπό την έννοια της λογικής

διαχείρισης της οικονομίας τους) όσο και του υπόλοιπου κόσμου όσον αφορά το αμερικανικό δολάριο (με τη λογική διαχείριση του νομίσματός τους, όπως με το να παρέχουν ρευστότητα στο παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα αποτελεσματικά και γρήγορα).

Εδώ και αρκετό χρονικό διάστημα, ορισμένοι αναλυτές και πολιτικοί σκέφτονταν ότι θα ήταν εφικτός ο σταδιακός τερματισμός της κυριαρχίας του δολαρίου. Τώρα θεωρούν ότι η πανδημία αποτελεί τον καταλύτη ο οποίος θα επιβεβαιώσει ότι έχουν δίκιο. Το επιχείρημά τους είναι διπλό και σχετίζεται με δύο πλευρές του θέματος της εμπιστοσύνης.

Από τη μια (όσον αφορά τη λογική διαχείριση της οικονομίας), οι αμφισβητίες της κυριαρχίας του αμερικανικού δολαρίου επισημαίνουν την αναπόφευκτη και έντονη επιδείνωση της δημοσιονομικής κατάστασης των ΗΠΑ. Κατά την άποψή τους, τα μη βιώσιμα επίπεδα χρέους θα διαβρώσουν, εν τέλει, την εμπιστοσύνη στο αμερικανικό δολάριο. Ακριβώς πριν από την πανδημία, οι αμερικανικές αμυντικές δαπάνες, συν τον τόκο για το ομοσπονδιακό χρέος, συν τις ετήσιες πληρωμές για την περίθαλψη και την κοινωνική ασφάλιση αντιπροσώπευαν το 112% των ομοσπονδιακών φορολογικών εσόδων (έναντι του 95% το 2017). Η μη βιώσιμη πορεία θα επιδεινωθεί στη μετά από την πανδημία εποχή, μετά από τις επιχειρηματικές διασώσεις. Συνεπώς, αυτό το επιχείρημα υποδεικνύει ότι θα πρέπει να γίνει μια σημαντική αλλαγή, είτε μέσω της πολύ μεγάλης μείωσης του γεωπολιτικού ρόλου των ΗΠΑ είτε μέσω της υψηλότερης φορολογίας ή και αμφοτέρων, αλλιώς η αύξηση του ελλείμματος θα φτάσει σε ένα κατώφλι πέραν του οποίου οι μη Αμερικανοί επενδυτές δεν θα είναι πρόθυμοι να επενδύουν στο αμερικανικό κρατικό χρέος. Στο κάτω κάτω, η θέση του αποθεματικού νομίσματος δεν μπορεί να διαρκεί περισσότερο από την εμπιστοσύνη των ξένων στην ικανότητα του εκδότη να τιμά τις οικονομικές υποχρεώσεις του.

Από την άλλη (όσον αφορά την εκ μέρους των ΗΠΑ λογική διαχείριση του δολαρίου για τον υπόλοιπο κόσμο), οι αμφισβητίες της κυριαρχίας του αμερικανικού δολαρίου επισημαίνουν την ασυμβατότητα της θέσης του ως παγκόσμιου αποθεματικού νομίσματος με τον ανερχόμενο εθνικισμό μέσα στις ΗΠΑ. Ακόμη κι αν η Κεντρική Τράπεζα και το αμερικανικό υπουργείο Οικονομικών διαχειρίζονται με αποτελεσματικότητα το δολάριο και το δίκτυο επιρροής του παγκοσμίως, οι σκεπτικιστές δίνουν έμφαση στο ότι η προθυμία της κυβέρνησης των ΗΠΑ να χρησιμοποιήσει ως όπλο το δολάριο για γεωπολιτικούς σκοπούς (όπως με το να τιμωρεί χώρες και εταιρείες που εμπορεύονται με το Ιράν και τη Βόρεια Κορέα) θα ωθήσει αναπόφευκτα τους ξένους κατόχους δολαρίων να αναζητήσουν εναλλακτικές.

Υπάρχουν βιώσιμες εναλλακτικές; Οι ΗΠΑ παραμένουν ο αξεπέραστος παγκόσμιος χρηματοοικονομικός ηγεμόνας (ο ρόλος του δολαρίου στις διεθνείς χρηματοοικονομικές συναλλαγές είναι πολύ μεγαλύτερος, αν και μη ορατός, από ό,τι στο διεθνές εμπόριο), ισχύει όμως επίσης ότι πολλές χώρες θα ήθελαν να αμφισβητήσουν την παγκόσμια κυριαρχία του δολαρίου. Βραχυπρόθεσμα όμως, δεν υπάρχουν εναλλακτικές. Το κινεζικό ρενμίμπι θα μπορούσε να είναι μια επιλογή, αλλά όχι πριν εξαλειφθούν οι αυστηροί κεφαλαιακοί έλεγχοι και μετατραπεί σε ένα νόμισμα που καθορίζεται από την αγορά, κάτι απίθανο να συμβεί στο ορατό μέλλον. Το ίδιο ισχύει για το ευρώ· θα μπορούσε να αποτελεί μια επιλογή, αλλά όχι πριν διαλυθούν για τα καλά οι αμφιβολίες περί μιας πιθανής κατάρρευσης της Ευρωζώνης, κάτι επίσης απίθανο για τα επόμενα χρόνια. Όσον αφορά τη δημιουργία ενός παγκόσμιου ηλεκτρονικού νομίσματος, ακόμη δεν αποτελεί μια ορατή προοπτική, ωστόσο σημειώνονται ποικίλες προσπάθειες για τη δημιουργία εθνικών ψηφιακών νομισμάτων που, τελικά, μπορεί να εκθρονίσουν το αμερικανικό δολάριο από τη θέση υπεροχής

του. Η πιο σημαντική τέτοιου είδους προσπάθεια έγινε στην Κίνα, στα τέλη Απριλίου του 2020, όταν δοκιμάστηκε ένα εθνικό ψηφιακό νόμισμα σε τέσσερις μεγάλες πόλεις.⁵² Η χώρα αυτή βρίσκεται χρόνια μπροστά από τον υπόλοιπο κόσμο ως προς την ανάπτυξη ψηφιακού νομίσματος σε συνδυασμό με ισχυρές ηλεκτρονικές πλατφόρμες πληρωμών· το πείραμα που έγινε δείχνει καθαρά ότι υπάρχουν νομισματικά συστήματα που προσπαθούν να ανεξαρτητοποιηθούν από τους Αμερικανούς μεσολαβητές, ενώ κινούνται προς ακόμη μεγαλύτερη ψηφιοποίηση.

Τελικά, το πιθανό τέλος της πρωτοκαθεδρίας του αμερικανικού δολαρίου θα εξαρτηθεί από τις εξελίξεις στο εσωτερικό των ΗΠΑ. Όπως λέει ο Χάρι Πόλσον, πρώην υπουργός Οικονομικών των ΗΠΑ: «Η εξέχουσα θέση του αμερικανικού δολαρίου ξεκινά από τις ίδιες τις ΗΠΑ. (...) Οι ΗΠΑ πρέπει να συνεχίσουν να είναι μια οικονομία που εμπνέει παγκόσμια αξιοπιστία και εμπιστοσύνη. Η αποτυχία ως προς αυτά συν τω χρόνω θα θέσει σε κίνδυνο τη θέση του δολαρίου».⁵³ Η αμερικανική αξιοπιστία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη γεωπολιτική και από την έλξη που ασκεί το κοινωνικό μοντέλο των ΗΠΑ. Το «εξωφρενικό προνόμιο» είναι αξεδιάλυτα συνυφασμένο με την παγκόσμια ισχύ, με το ότι οι ΗΠΑ θεωρούνται αξιόπιστος εταίρος και με τον ρόλο τους στις λειτουργίες των διεθνών θεσμών. «Εάν αυτός ο ρόλος φαινόταν λιγότερο βέβαιος και η εγγύηση ασφάλειας λιγότερο ισχυρή, επειδή οι ΗΠΑ αποστασιοποιούνται από την παγκόσμια γεωπολιτική στρεφόμενες προς μια απομονωτική, εσωστρεφή πολιτική, το πριμ ασφαλείας που απολαμβάνει το δολάριο θα μπορούσε να μειωθεί», προειδοποιεί ο Μπάρι Έιτσενγκριν και εκπρόσωποι της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας.⁵⁴

Τα ερωτήματα και οι αμφιβολίες σχετικά με τη μελλοντική θέση του δολαρίου ως παγκόσμιου αποθεματικού νομίσματος είναι μια εύστοχη υπενθύμιση του ότι τα οικονομικά δεν λειτουργούν

απομονωμένα. Αυτή η πραγματικότητα είναι ιδιαίτερα σκληρή στις υπερχρεωμένες αναδυόμενες και φτωχές χώρες που δεν είναι σε θέση τώρα να πληρώσουν το χρέος τους το οποίο συχνά είναι σε αμερικανικά δολάρια. Γι' αυτές, η τρέχουσα κρίση θα λάβει τεράστιες διαστάσεις και θα χρειαστούν πολλά χρόνια για να λυθούν τα προβλήματα, ενώ η μεγάλη οικονομική ζημία θα μεταφράζεται ταχύτατα σε κοινωνική και ανθρώπινη οδύνη. Σε όλες αυτές τις χώρες, η κρίση της Covid μπορεί να σταματήσει τη σταδιακή διαδικασία σύγκλισης που υποτίθεται ότι θα έφερνε σε πλησιέστερη στοίχιση τις υψηλά ανεπτυγμένες και τις αναδυόμενες ή αναπτυσσόμενες χώρες. Αυτή η κατάσταση θα οδηγήσει στην αύξηση των κοινωνικών και γεωπολιτικών κινδύνων – μια σκληρή υπενθύμιση του βαθμού στον οποίο οι οικονομικοί κίνδυνοι τέμνονται με τα κοινωνικά προβλήματα και τη γεωπολιτική.

1.3. Κοινωνική επανεκκίνηση

Ιστορικά, οι πανδημίες έθεταν τις κοινωνίες σε βαθιά δοκιμασία, μέχρι τον πυρήνα τους· η κρίση της Covid-19 του 2020 δεν θα αποτελέσει εξαίρεση. Σε σύγκριση με την οικονομία, όπως ήδη είδαμε, και τη γεωπολιτική, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, η κοινωνική αναταραχή που εξαπέλυσε η ασθένεια θα διαρκέσει χρόνια και πιθανώς γενιές. Ο πιο άμεσος και ορατός αντίκτυπος είναι το ότι πολλές κυβερνήσεις θα αντιμετωπίσουν μεγάλο θυμό κατά εκείνων των διαμορφωτών της πολιτικής και των πολιτικών στελεχών που φάνηκαν ακατάλληλα ή ανεπαρκώς προετοιμασμένα για την αναχαίτιση της Covid-19. Όπως παρατήρησε ο Χένρι Κίσιντζερ: «Τα έθνη αποκτούν συνοχή και ευημερούν

με βάση την πεποίθηση ότι οι θεσμοί τους μπορούν να προβλέψουν την καταστροφή, να σταματήσουν τις επιπτώσεις της και να αποκαταστήσουν τη σταθερότητα. Όταν τελειώσει η πανδημία της Covid-19, θα θεωρηθεί ότι οι θεσμοί πολλών χωρών απέτυχαν». ⁵⁵ Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για ορισμένες πλούσιες χώρες προικισμένες με εξελιγμένα συστήματα υγείας και με πολλά πλεονεκτήματα στην έρευνα, την επιστήμη και την καινοτομία, όπου οι πολίτες θα ρωτήσουν γιατί οι Αρχές αντέδρασαν τόσο ανεπαρκώς σε σχέση με άλλες χώρες. Σ' αυτές τις χώρες, μπορεί να εμφανιστεί και να καταγγελθεί ως ο «πραγματικός» ένοχος η ίδια η ουσία του κοινωνικού τους ιστού και του κοινωνικο-οικονομικού τους συστήματος, γιατί απέτυχαν να εγγυηθούν την οικονομική και κοινωνική ευημερία της πλειονότητας των πολιτών. Στις πιο φτωχές χώρες, η πανδημία θα αποσπάσει έναν δραματικό φόρο λόγω του κοινωνικού κόστους που θα προκαλέσει. Θα επιδεινώσει τα κοινωνικά προβλήματα που ήδη τις τυραννούν – ιδίως τη φτώχεια, την ανισότητα και τη διαφθορά. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτή η εξέλιξη θα μπορούσε να οδηγήσει σε ακραίες εκβάσεις τόσο σοβαρές όσο η αποσύνθεση τόσο των κοινωνικών σχέσεων όσο και της κοινωνίας ως όλου.

Υπάρχουν άραγε συστημικά διδάγματα σχετικά με το τι έχει ή δεν έχει επιτευχθεί όσον αφορά την αντιμετώπιση της πανδημίας; Σε ποιον βαθμό η αντίδραση διαφόρων χωρών αποκαλύπτει εσωτερικές δυνάμεις και αδυναμίες όσον αφορά τις συγκεκριμένες κοινωνίες και τα συστήματα διακυβέρνησης; Ορισμένες χώρες, όπως η Σιγκαπούρη, η Νότια Κορέα και η Δανία (μεταξύ άλλων) φαίνεται πως τα πήγαν μάλλον καλά, και ασφαλώς καλύτερα από τις περισσότερες. Άλλες, όπως η Ιταλία, η Ισπανία, οι ΗΠΑ ή το Ηνωμένο Βασίλειο φαίνεται να υστερούν στις επιδόσεις τους βάσει διαφόρων μετρήσεων, προετοιμασίας, διαχείρισης της κρίσης, δημόσιας επικοινωνίας, αριθμού επιβεβαιωμέ-

νων κρουσμάτων και θανάτων, και σε άλλα. Γειτονικές χώρες που μοιράζονται πολλές δομικές ομοιότητες, όπως η Γαλλία και η Γερμανία, είχαν έναν ίδιο χονδρικά αριθμό επιβεβαιωμένων κρουσμάτων, αλλά εντυπωσιακά διαφορετικό αριθμό θανάτων από την Covid-19. Εκτός από τις διαφορές στις υποδομές της υγείας, σε τι οφείλονται αυτές οι εμφανείς αποκλίσεις; Τον Ιούνιο του 2020, που γράφονταν αυτές οι γραμμές, ήμαστε ακόμη αντιμέτωποι με πολλαπλούς «άγνωστους» παράγοντες σχετικά με τους λόγους που η Covid-19 έπληξε και εξαπλώθηκε με ιδιαίτερα οξεία, λοιμογόνο ικανότητα σε ορισμένες χώρες και περιοχές και όχι σε άλλες. Ωστόσο, συνολικά, οι χώρες που τα πήγαν καλύτερα μοιράζονται τα παρακάτω γενικά και κοινά χαρακτηριστικά:

- Ήταν «προετοιμασμένες» για ό,τι ερχόταν (από άποψη εφοδιασμού και οργάνωσης).
- Πήραν γρήγορες και λυσιτελείς αποφάσεις.
- Διέθεταν σύστημα υγείας οικονομικά αποδοτικό και χωρίς αποκλεισμούς.
- Είναι κοινωνίες υψηλής εμπιστοσύνης στις οποίες οι πολίτες εμπιστεύονται τόσο την ηγεσία όσο και τις πληροφορίες που παρέχει.
- Φαίνεται ότι υπό πίεση επιδεικνύουν πραγματική αίσθηση αλληλεγγύης, δίνουν προτεραιότητα στο κοινό καλό και όχι στις ατομικές βλέψεις και ανάγκες.

Με τη μερική εξαίρεση του πρώτου και του δεύτερου χαρακτηριστικού που είναι πιο τεχνικά (αν και τα τεχνικά χαρακτηριστικά εμπεριέχουν εμποδωμένα πολιτισμικά στοιχεία), όλα τα άλλα μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως ευνοϊκά κοινωνικά χαρακτηριστικά, που αποδεικνύουν ότι οι βασικές αξίες του μη αποκλεισμού, της αλληλεγγύης και της εμπιστοσύνης αποτελούν ισχυ-

ρά προσδιοριστικά στοιχεία και σημαντικούς παράγοντες επιτυχίας στην αναχαίτιση μιας επιδημίας.

Βεβαίως, είναι πολύ νωρίς για να περιγράψουμε με κάποιον βαθμό ακρίβειας τη μορφή που θα λάβει η επανεκκίνηση της κοινωνίας σε διάφορες χώρες, αλλά ορισμένα από τα γενικά, παγκόσμια περιγράμματά της μπορούν ήδη να σκιαγραφηθούν. Πρώτα και πάνω απ' όλα, η μετά την πανδημία εποχή θα αναγγείλει μια περίοδο μαζικής αναδιανομής πλούτου, από τους πλούσιους στους φτωχούς και από το κεφάλαιο στην εργασία. Δεύτερον, η Covid-19 είναι πιθανόν να ηχήσει ως θανάσιμη καμπανοκρουσία του νεοφιλελευθερισμού, ενός σώματος ιδεών και πολιτικής που μπορεί προχείρως να οριστεί ότι ευνοεί τον ανταγωνισμό εις βάρος της αλληλεγγύης, τη δημιουργική καταστροφή εις βάρος της κρατικής παρέμβασης και την οικονομική μεγέθυνση εις βάρος της κοινωνικής ευημερίας. Για αρκετά χρόνια, το νεοφιλελεύθερο δόγμα έφθινε, καθώς πολλοί σχολιαστές, ηγέτες επιχειρήσεων και πολιτικοί αποκήρυτταν όλο και περισσότερο τον «φетиχισμό της αγοράς» που το χαρακτηρίζει, αλλά τη χαριστική βολή την έδωσε η Covid-19. Δεν αποτελεί σύμπτωση το ότι οι δύο χώρες που ενστερνίστηκαν με τον μεγαλύτερο ζήλο τις πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού τα περασμένα χρόνια –οι ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο– είναι μεταξύ εκείνων των χωρών που υπέστησαν τις μεγαλύτερες απώλειες ζωών κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Δύο παράλληλα κινούμενες δυνάμεις –από τη μια, η μαζική αναδιανομή και από την άλλη η εγκατάλειψη του νεοφιλελευθερισμού– θα ασκήσουν καθοριστική επίδραση στην οργάνωση των κοινωνιών μας, που θα εκτείνεται από το πώς οι ανισότητες θα μπορούσαν να προκαλέσουν κοινωνική αναταραχή μέχρι τον αυξανόμενο ρόλο των κυβερνήσεων και τον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών συμβολαίων.

1.3.1. Ανισότητες

Ένα άκρως παραπλανητικό κλισέ όσον αφορά τον κορονοϊό ενυπάρχει στη μεταφορική παρουσίαση της Covid-19 ως «μεγάλου ισοπεδωτή». ⁵⁶ Η πραγματικότητα είναι τελείως αντίθετη. Η Covid-19, όπου και όποτε πλήττει, επιδεινώνει προϋπάρχουσες συνθήκες ανισότητας. Δεν είναι, λοιπόν, «ισοπεδωτής», ούτε από πλευράς ιατρικής ούτε οικονομικής, κοινωνικής ή ψυχολογικής. Η πανδημία, στην πραγματικότητα, είναι «μεγάλος ανισοσταθμιστής» ⁵⁷ που έχει συνενώσει και διογκώσει τις ανισότητες εισοδήματος, πλούτου και ευκαιριών. Απογύμνωσε μπροστά στα μάτια όλων όχι μόνο τους τεράστιους αριθμούς ανθρώπων στον κόσμο που είναι οικονομικά και κοινωνικά ευάλωτοι, αλλά και το βάθος και τον βαθμό της ευθραυστότητάς τους – ένα φαινόμενο ακόμη πιο εκτεταμένο σε χώρες με άκρως ανεπαρκή ή ανύπαρκτα συστήματα κοινωνικής ασφάλειας ή με αδύναμους οικογενειακούς και κοινωνικούς δεσμούς. Βεβαίως, αυτή η κατάσταση προϋπήρχε της πανδημίας, αλλά, όπως παρατηρήσαμε για άλλα παγκόσμια θέματα, ο ιός λειτούργησε ως ενισχυτής, αναγκάζοντάς μας να δούμε και να αναγνωρίσουμε τη σοβαρότητα των προβλημάτων που σχετίζονται με την ανισότητα, τα οποία προηγουμένως είχαν μπει στην άκρη από πολλούς και για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η πρώτη συνέπεια της πανδημίας ήταν να μεγεθύνει τη μεγάλης κλίμακας πρόκληση που αντιπροσωπεύουν οι κοινωνικές ανισότητες, ρίχνοντας δυνατό φως στις συγκλονιστικές διαφορές ως προς τον βαθμό του κινδύνου στον οποίο εκτίθενται οι διαφορετικές κοινωνικές τάξεις. Στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου, κατά τη διάρκεια των αποκλεισμών εμφανίστηκε μια κατά προσέγγιση, αλλά αποκαλυπτική αφήγηση. Περιέγραφε μια διχοτομία: τα μέλη των ανώτερων και μεσαίων τάξεων μπορούσαν να εργάζο-

νται εξ αποστάσεως και να διδάσκουν τα παιδιά τους στο σπίτι (οι πρώτες ή, όταν ήταν δυνατόν, οι δευτερεύουσες, πιο απομακρυσμένες κατοικίες θεωρούνταν ασφαλέστερες), ενώ τα μέλη της εργατικής τάξης (όσα είχαν δουλειά) δεν ήταν στο σπίτι και δεν επέβλεπαν την εκπαίδευση των παιδιών τους, αλλά δούλευαν στην πρώτη γραμμή για να βοηθήσουν να σωθούν ζωές (άμεσα ή έμμεσα) και η οικονομία – καθαρίζοντας νοσοκομεία, επανδρώνοντας τα σημεία ελέγχου, μεταφέροντας τα ουσιώδη και φροντίζοντας την ασφάλειά μας. Στην περίπτωση μιας υψηλά ανεπτυγμένης οικονομίας υπηρεσιών, όπως οι ΗΠΑ, τα εργασιακά καθήκοντα περίπου του ενός τρίτου όλων των εργαζόμενων μπορούν να πραγματοποιούνται από το σπίτι, ή εξ αποστάσεως, με σημαντικές αποκλίσεις που συσχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με τα εισοδήματα από διάφορους τομείς. Πάνω από το 75% των εργαζόμενων στο αμερικανικό χρηματοπιστωτικό σύστημα και στις ασφαλιστικές εταιρείες μπορούν να εργάζονται εξ αποστάσεως, ενώ μόλις το 3% των πολύ χαμηλότερα αμειβόμενων εργατών στη βιομηχανία τροφίμων μπορεί να κάνει το ίδιο.⁵⁸ Στο μέσον της πανδημίας (μέσα Απριλίου 2020), τα περισσότερα νέα κρούσματα μόλυνσης και ο αριθμός των θανάτων κατέστησαν σαφέστερο από ποτέ ότι η Covid-19 ουδεμία σχέση είχε με τον «μεγάλο ισοπεδωτή» ή «εξισωτή» στον οποίο αναφέρονταν πολλοί όταν άρχισε η πανδημία. Αντίθετα, φάνηκε ταχύτατα πως δεν υπήρχε τίποτε δίκαιο ή αμερόληπτο στο πώς ο ιός καταπιανόταν με το θανάσιμο έργο του.

Στις ΗΠΑ, η Covid-19 πήρε δυσανάλογο φόρο αίματος από τους Αφρο-αμερικανούς, τους ανθρώπους με χαμηλό εισόδημα και τις ευάλωτες ομάδες, όπως οι άστεγοι. Στην Πολιτεία του Μίσιγκαν, όπου οι μαύροι πολίτες αντιστοιχούν σε λιγότερο από το 15% του πληθυσμού, το 40% των νεκρών από επιπλοκές της Covid-19 ήταν μαύροι. Το γεγονός ότι η ασθένεια έπληξε τόσο

δυσανάλογα τις κοινότητες των μαύρων αποτελεί μια απλή αντανάκλαση των υπαρχουσών ανισοτήτων. Στην Αμερική, όπως και σε πολλές άλλες χώρες, οι Αφρο-αμερικανοί είναι πιο φτωχοί, με μεγαλύτερες πιθανότητες να είναι άνεργοι ή υποαπασχολούμενοι και θύματα υποτυπωδών συνθηκών στέγασης και ζωής. Συνεπώς, υποφέρουν σε μεγαλύτερο βαθμό από προβλήματα υγείας, όπως η παχυσαρκία, οι καρδιακές νόσοι ή ο διαβήτης, που κάνουν την Covid-19 πιο θανάσιμη.

Η δεύτερη συνέπεια της πανδημίας και του εγκλεισμού που ακολούθησε ήταν να εκτεθεί η βαθιά αποσύνδεση ανάμεσα στην ουσιώδη φύση και εγγενή αξία μιας εργασίας και στην οικονομική ανταμοιβή που πρέπει να καταβάλλεται γι' αυτήν. Ας το πούμε με άλλο τρόπο: από οικονομικής απόψεως, δίνουμε μικρότερη αξία στα άτομα τα οποία η κοινωνία χρειάζεται περισσότερο. Η λυπηρή αλήθεια είναι ότι οι ήρωες της κρίσης Covid-19, εκείνοι που (με προσωπικό κίνδυνο) φρόντισαν τους ασθενείς και κράτησαν ζωντανή την οικονομία είναι ανάμεσα στους χειρότερα αμειβόμενους επαγγελματίες – οι νοσηλεύτριες/τές, οι καθαρίστριες/στές, οι διανομείς, οι εργάτες στα εργοστάσια τροφίμων, οι φροντιστές σπιτιών και αποθηκών είναι μερικοί μεταξύ άλλων. Συχνά, η δική τους συνεισφορά στην οικονομική και κοινωνική ευημερία αναγνωρίζεται λιγότερο. Το φαινόμενο είναι παγκόσμιο, αλλά παρουσιάζεται με ιδιαίζουσα σκληρότητα στις αγγλοσαξονικές χώρες, όπου η φτώχεια συνδυάζεται με την επισφάλεια. Οι πολίτες αυτής της ομάδας όχι μόνο είναι οι χειρότερα αμειβόμενοι, αλλά και εκείνοι που διατρέχουν τον μεγαλύτερο κίνδυνο να μείνουν άνεργοι. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, παραδείγματος χάριν, οι εργαζόμενοι στον τομέα της φροντίδας στο σπίτι, στη μεγάλη πλειονότητά τους (σχεδόν το 60%), έχουν «συμβόλαια μηδενικής ώρας», το οποίο σημαίνει ότι δεν έχουν καμιά εγγύηση κανονικών ωρών εργασίας και άρα καμιά βεβαιότητα κανονικού ει-

σοδήματος. Παρομοίως, οι εργάτες στα εργοστάσια τροφίμων συχνά έχουν συμβόλαια προσωρινής απασχόλησης με λιγότερα δικαιώματα από τα κανονικά και χωρίς ασφάλιση. Όσον αφορά τους διανομείς προϊόντων, οι περισσότεροι χαρακτηρίζονται ως αυτοαπασχολούμενοι, πληρώνονται με την «παράδοση» και δεν έχουν άδειες ασθενείας ή διακοπών, συνεπώς δεν πληρώνονται όταν αρρωσταίνουν ή όταν χρειάζονται ξεκούραση – μια πραγματικότητα που περιέγραψε πολύ εύστοχα η πιο πρόσφατη ταινία του σκηνοθέτη Κεν Λόουτς, με τίτλο *Δυστυχώς, Απουσιάζετε*, η οποία απεικονίζει τον δραματικό βαθμό στον οποίο αυτοί οι εργάτες πάντα βρίσκονται πολύ κοντά στη φυσική, συναισθηματική ή οικονομική καταστροφή, με καταγιγιστικές συνέπειες οι οποίες χειροτερεύουν λόγω του στρες και τους άγχους.

Θα αυξηθούν ή θα μειωθούν οι κοινωνικές ανισότητες, στη μετά την πανδημία εποχή; Υπάρχουν πολλά μη επίσημα στοιχεία, τουλάχιστον για τη βραχυπρόθεσμη περίοδο, ότι οι ανισότητες πιθανότατα θα αυξηθούν. Όπως υπογραμμίστηκε παραπάνω, οι άνθρωποι χωρίς ή με χαμηλό εισόδημα υποφέρουν δυσανάλογα από την πανδημία: είναι πιο επιρρεπείς σε χρόνιες ασθένειες και σε ανοσολογική ανεπάρκεια, άρα είναι πιθανότερο να προσβληθούν από την Covid-19 και να νοσήσουν πιο σοβαρά. Αυτό θα συνεχιστεί τους μήνες μετά το ξέσπασμα της πανδημίας. Όπως συνέβη και σε προηγούμενες πανδημίες, επί παραδείγματι με την πανώλη, δεν θα ωφεληθούν εξίσου όλοι από τις φαρμακευτικές θεραπείες και τα εμβόλια. Ιδίως στις ΗΠΑ, όπως παρατήρησε ο Άνγκους Ντίτον, που έγραψε μαζί με την Αν Κέις το *Deaths of Despair and the Future of Capitalism*,: «Οι φαρμακοβιομήχανοι και τα νοσοκομεία θα είναι πιο ισχυρά και πλούσια από ποτέ»,⁵⁹ εις βάρος των πιο φτωχών τμημάτων του πληθυσμού. Επιπρόσθετα, οι άκρως προσαρμοστικές νομισματικές πολιτικές που επιδιώκονται σε όλο τον κόσμο θα αυξήσουν τις ανισότητες πλούτου, τρο-

φοδοτώντας τις τιμές των περιουσιακών στοιχείων, κυρίως στις χρηματοπιστωτικές αγορές και στα ακίνητα.

Ωστόσο, μετά το άμεσο μέλλον, η τάση ίσως να αναστραφεί και να προκαλέσει το αντίθετο – μικρότερη ανισότητα. Πώς θα μπορούσε να συμβεί αυτό; Όταν αρκετοί άνθρωποι οργιστούν πολύ με την εξόφθαλμη αδικία του να θεραπεύονται κατά προτίμηση και αποκλειστικά οι πλούσιοι, η οργή τους θα μπορούσε να προκαλέσει μια γενική κοινωνική αντίδραση. Στις ΗΠΑ, μια πλειονότητα ή έντονα διαμαρτυρόμενη μειονότητα μπορεί να απαιτήσει τον εθνικό ή κοινοτικό έλεγχο της υγείας, ενώ στην Ευρώπη δεν θα είναι πλέον πολιτικά αποδεκτή η υποχρηματοδότηση του συστήματος υγείας. Επίσης μπορεί η πανδημία να μας αναγκάσει τελικά να ξανασκεφτούμε τα επαγγέλματα στα οποία δίνουμε πραγματική αξία και να επανασχεδιάσουμε συλλήβδην το πώς θα αμείβουμε τους εργαζόμενους σ' αυτά. Στο μέλλον, θα αποδέχεται η κοινωνία να αμείβεται ετησίως με εκατομμύρια ένας προβεβλημένος διαχειριστής κεφαλαίων κάλυψης που ειδικεύεται στις βραχυπρόθεσμες πωλήσεις (η συμβολή των οποίων στην οικονομική και κοινωνική ευημερία είναι αμφίβολη, στην καλύτερη περίπτωση), ενώ ένας νοσηλευτής (η συμβολή του οποίου στην κοινωνική ευημερία είναι αναμφισβήτητη) πληρώνεται με ένα απειροελάχιστο κλάσμα αυτού του ποσού;

Σε ένα τέτοιο αισιόδοξο σενάριο, στο οποίο αναγνωρίζουμε ότι πολλοί εργαζόμενοι σε χαμηλά αμειβόμενες και επισφαλείς θέσεις εργασίας παίζουν σημαντικό ρόλο στη συλλογική μας ευημερία, οι πολιτικές θα προσαρμόζονταν για να βελτιώσουν τόσο τις συνθήκες εργασίας όσο και τους μισθούς. Θα ακολουθούσαν καλύτεροι μισθοί, ακόμη κι αν συνοδεύονταν από μειωμένα κέρδη για τις επιχειρήσεις ή από υψηλότερες τιμές· θα εκδηλωνόταν ισχυρή κοινωνική και πολιτική πίεση να αντικατασταθούν τα συμβόλαια ανασφάλειας και τα εκμεταλλευτικά νομικά παραθυράκια

με μόνιμες θέσεις εργασίας και καλύτερη κατάρτιση. Συνεπώς, οι ανισότητες θα μειώνονταν· αλλά, αν η ιστορία αποτελεί οδηγό, αυτό το αισιόδοξο σενάριο είναι απίθανο να πραγματοποιηθεί, χωρίς να έχει προηγηθεί τεράστια κοινωνική αναταραχή.

1.3.2. Κοινωνική αναταραχή

Ένας από τους σοβαρότερους κινδύνους στη μετά την πανδημία εποχή είναι η κοινωνική αναταραχή. Σε ορισμένες ακραίες περιπτώσεις, θα μπορούσε να οδηγήσει στην αποσύνθεση της κοινωνίας και στην πολιτική κατάρρευση. Αυτόν τον κίνδυνο υπογραμμίζουν αμέτρητες μελέτες, άρθρα και προειδοποιήσεις, βάσει της προφανούς παρατήρησης πως όταν οι άνθρωποι δεν έχουν δουλειά, εισόδημα και προοπτικές για μια καλύτερη ζωή, συχνά καταφεύγουν στη βία. Το ακόλουθο απόσπασμα συλλαμβάνει την ουσία του προβλήματος. Ισχύει για τις ΗΠΑ, αλλά τα συμπεράσματά του είναι βάσιμα για τις περισσότερες χώρες στον κόσμο:

Εκείνοι που είναι απελπισμένοι, άνεργοι και χωρίς περιουσιακά στοιχεία θα μπορούσαν εύκολα να στραφούν εναντίον των πλουσιότερων. Ήδη, περίπου το 30% των Αμερικανών έχει μηδενικό ή αρνητικό πλούτο. Εάν, από την τρέχουσα κρίση, εμφανιστούν περισσότεροι άνθρωποι χωρίς χρήματα, άνεργοι, χωρίς πρόσβαση στο σύστημα υγείας και εάν αυτοί οι άνθρωποι απελπιστούν και οργιστούν, σκηνές όπως αυτές της πρόσφατης απόδρασης των κρατουμένων στην Ιταλία ή της λεηλασίας που ακολούθησε τον τυφώνα Κατρίνα στη Νέα Ορλεάνη, το 2005, θα γίνονταν συνήθειες. Εάν οι κυβερνήσεις καταφύγουν στη χρήση παραστρατιωτικών ή στρατιωτικών δυνάμεων για να καταστείλουν, π.χ., τις ταραχές ή τις επιθέ-

σεις στις ιδιοκτησίες, οι κοινωνίες θα αρχίσουν να αποσυντίθενται.⁶⁰

Αρκετά πριν εξαπλωθεί στον κόσμο η πανδημία, αυξανόταν παγκοσμίως η κοινωνική αναταραχή, συνεπώς ο κίνδυνος δεν είναι καινούριος, αλλά έχει ενταθεί λόγω της Covid-19. Υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι να ορίσουμε τι συνιστά κοινωνική αναταραχή, αλλά, τα περασμένα δύο χρόνια, έλαβαν χώρα σε όλο τον κόσμο πάνω από εκατό σημαντικές αντικυβερνητικές διαμαρτυρίες,⁶¹ σε πλούσιες και φτωχές χώρες εξίσου: από τις διαμαρτυρίες των κίτρινων γιλέκων στη Γαλλία μέχρι τις διαδηλώσεις εναντίον τυράννων στη Βολιβία, το Ιράν και το Σουδάν. Οι περισσότερες (από τις δεύτερες) κατεστάλησαν με σκληρά μέτρα και πολλές έπεσαν σε λήθαργο (όπως και η παγκόσμια οικονομία), όταν οι κυβερνήσεις ανάγκασαν τους πληθυσμούς να εγκλειστούν για να αναχαιτιστεί η πανδημία. Αλλά αφού αρθεί η απαγόρευση συγκεντρώσεων και διαδηλώσεων στους δρόμους, είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι οι παλιές δυσαρέσκειες και η προσωρινά καταπιεσμένη κοινωνική ανησυχία δεν θα ξεσπάσουν ξανά, πιθανώς δε με ακόμη μεγαλύτερη ορμή. Στη μετά την πανδημία εποχή, οι αριθμοί των ανέργων, των ανήσυχων, των άθλιων, των πικραμένων, των ασθενών και των πεινασμένων θα έχουν διογκωθεί δραματικά. Θα συσσωρεύονται προσωπικές τραγωδίες τροφοδοτώντας την οργή, την πικρία και την απελπισία σε διάφορες κοινωνικές ομάδες, συμπεριλαμβανομένων των ανέργων, των φτωχών, των μεταναστών, των φυλακισμένων, των άστεγων και όλων όσοι έχουν αποκλειστεί... Πώς θα μπορούσε όλη αυτή η πίεση να μην οδηγήσει σε έκρηξη; Τα κοινωνικά φαινόμενα συχνά επιδεικνύουν τα ίδια χαρακτηριστικά με τις πανδημίες και, όπως ειπώθηκε σε προηγούμενες σελίδες, τα σημεία καμπής ισχύουν εξίσου και στις δύο περιπτώσεις. Όταν η φτώχεια, η αίσθηση στέρησης

δικαιωμάτων και αδυναμίας φτάσει σε κάποιο κρίσιμο σημείο, η μόνη καταφυγή είναι η άτακτη κοινωνική δράση.

Στις πρώτες ημέρες της κρίσης, εξέχοντα άτομα εξέφραζαν τέτοιου τύπου ανησυχίες και καλούσαν τον κόσμο σε εγρήγορση απέναντι στον αυξανόμενο κίνδυνο της κοινωνικής αναταραχής. Ο Γιάκομπ Βάλεμπεργκ, Σουηδός βιομήχανος, είναι ένας από αυτά τα άτομα. Τον Μάρτιο του 2020, έγραψε: «Εάν η κρίση διαρκέσει πολύ, η ανεργία θα μπορούσε να φτάσει το 20-30%, ενώ οι οικονομίες θα μπορούσαν να συρρικνωθούν κατά 20-30%... Δεν θα υπάρξει ανάκαμψη. Θα υπάρξει κοινωνική αναταραχή. Θα υπάρξει βία. Θα υπάρξουν κοινωνικο-οικονομικές συνέπειες: δραματική ανεργία. Οι πολίτες θα υποφέρουν τα μέγιστα: κάποιοι θα πεθάνουν, άλλοι θα αισθάνονται απαίσια».⁶² Τώρα, έχουμε περάσει το κατώφλι που ο Βάλεμπεργκ θεωρούσε «ανησυχητικό», η ανεργία υπερβαίνει το 20-30% σε πολλές χώρες του κόσμου και οι περισσότερες οικονομίες είχαν συρρικνωθεί, το δεύτερο τρίμηνο του 2020, πέρα από το επίπεδο που προηγουμένως θεωρούνταν ανησυχητικό. Πώς θα εξελιχθεί η κατάσταση, σε ποιο σημείο είναι πιθανότερο να επέλθει κοινωνική αναταραχή και ποια θα είναι η έκτασή της;

Την εποχή που γραφόταν το παρόν βιβλίο, η Covid-19 είχε ήδη εξαπολύσει ένα παγκόσμιο κύμα κοινωνικής αναταραχής. Άρχισε στις Ηνωμένες Πολιτείες με τις διαδηλώσεις της οργάνωσης Η Ζωή των Μαύρων Μετράει, οι οποίες ξέσπασαν ύστερα από τη δολοφονία του Τζορτζ Φλόιντ από αστυνομικούς, στα τέλη Μαΐου 2020, και εξαπλώθηκαν ταχέως σε όλο τον κόσμο. Η Covid-19 ήταν καθοριστικό στοιχείο: ο θάνατος του Τζορτζ Φλόιντ ήταν η σπίθα που άναψε τη φωτιά της κοινωνικής αναταραχής, αλλά οι υποκείμενες συνθήκες που δημιουργήθηκαν από την πανδημία, ιδίως οι φυλετικές ανισότητες που αποκαλύφθηκαν ολόγυμνες και ο αυξανόμενος αριθμός των ανέργων, ήταν το καύσιμο που τρο-

φοδότησε τις διαμαρτυρίες και τις κράτησε σε εξέλιξη. Πώς; Τα περασμένα έξι χρόνια, σχεδόν 100 Αφρο-αμερικανοί πέθαναν κατά τη σύλληψη από αστυνομικούς, αλλά η δολοφονία του Τζορτζ Φλόιντ ήταν η αφορμή για έναν πανεθνικό ξεσηκωμό.

Συνεπώς, δεν είναι τυχαίο ότι αυτό το ξέσπασμα οργής συνέβη μέσα σε μια πανδημία η οποία έπληξε δυσανάλογα τους Αφρο-αμερικανούς των ΗΠΑ (όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα). Στα τέλη Ιουνίου του 2020, το ποσοστό θνησιμότητας στους μαύρους Αμερικανούς από την Covid-19 ήταν κατά 2,4 φορές μεγαλύτερο από το ποσοστό θνησιμότητας μεταξύ των λευκών Αμερικανών. Ταυτόχρονα, η απασχόληση των μαύρων Αμερικανών κατέρρευσε με την κρίση του κορονοϊού. Δεν θα έπρεπε να εκπλήσσεται κανείς: η οικονομική και κοινωνική διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους μαύρους και τους λευκούς Αμερικανούς είναι τόσο βαθιά ώστε, σύμφωνα με όλες τις μετρήσεις, οι μαύροι εργάτες μειονεκτούν συγκρινόμενοι με τους λευκούς.⁶³ Τον Μάιο του 2020, η ανεργία των Αφρο-αμερικανών ήταν της τάξης του 16,8% (έναντι του γενικού επιπέδου ανεργίας που ήταν της τάξης του 13,3%), ένα πολύ υψηλό επίπεδο που τροφοδοτεί ένα φαινόμενο το οποίο οι κοινωνιολόγοι περιγράφουν ως «βιογραφική διαθεσιμότητα»:⁶⁴ η απουσία πλήρους απασχόλησης τείνει να αυξάνει το επίπεδο συμμετοχής στα κοινωνικά κινήματα. Δεν γνωρίζουμε πώς θα εξελιχθεί το κίνημα Η Ζωή των Μαύρων Μετράει και ποια μορφή θα πάρει, εάν συνεχίσει να υπάρχει. Ωστόσο, υπάρχουν ενδείξεις ότι μετατρέπεται σε κάτι ευρύτερο από κίνημα μόνο για τα φυλετικά θέματα. Οι διαδηλώσεις κατά του συστημικού ρατσισμού οδήγησαν σε γενικότερες εκκλήσεις για οικονομική δικαιοσύνη και τερματισμό του αποκλεισμού. Είναι μια λογική μετάβαση όσον αφορά τα θέματα ανισότητας που μας απασχόλησαν στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, που επίσης απεικονίζει πώς αλληλεπιδρούν οι κίνδυνοι μεταξύ τους και εντείνουν ο ένας τον άλλον.

Είναι σημαντικό να δώσουμε έμφαση στο ότι καμιά κατάσταση δεν είναι αιώνια και στο ότι δεν υπάρχουν «κατασκευασμένες» αφορμές για την κοινωνική αναταραχή – πάντα είναι μια έκφραση της συλλογικής ανθρώπινης δυναμικής και νοοτροπίας που συναρτώνται με πλήθος παραγόντων. Επιβεβαιώνοντας τις έννοιες της διασυνδεσιμότητας και της πολυπλοκότητας, οι εκρήξεις της κοινωνικής αναταραχής αποτελούν την πεμπουσία των μη γραμμικών γεγονότων που μπορούν να προκληθούν από μια ευρεία ποικιλία πολιτικών, κοινωνικών, τεχνολογικών και περιβαλλοντικών παραγόντων. Κυμαίνονται από καταστάσεις τόσο διαφορετικές όσο οι οικονομικοί κλονισμοί, η κακουχία που προκαλούν ακραία καιρικά φαινόμενα, οι φυλετικές εντάσεις, η έλλειψη τροφίμων και η αίσθηση της αδικίας. Όλα αυτά, και περισσότερα, σχεδόν πάντα αλληλεπιδρούν και δημιουργούν καταγιστικά γεγονότα. Συνεπώς, οι συγκεκριμένες καταστάσεις αναταραχής δεν μπορούν να προβλεφθούν, ωστόσο μπορούν να αναμένονται. Ποιες χώρες είναι πιο επιρρεπείς; Εκ πρώτης όψεως, οι πιο φτωχές που στερούνται τη στοιχειώδη κοινωνική ασφάλεια και οι πλούσιες χώρες με ανεπαρκή κοινωνική ασφάλεια βρίσκονται σε μεγαλύτερο κίνδυνο, επειδή είτε δεν έχουν ή έχουν ελάχιστα εργαλεία πολιτικής, όπως τα επιδόματα ανεργίας, για να απαλύνουν το σοκ της απώλειας εισοδήματος. Γι' αυτόν τον λόγο, οι άκρως ατομικιστικές κοινωνίες όπως αυτή των Ηνωμένων Πολιτειών διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο από ό,τι οι ευρωπαϊκές ή οι ασιατικές που είτε έχουν μεγαλύτερη αίσθηση αλληλεγγύης (όπως στη Νότια Ευρώπη) ή καλύτερο κοινωνικό σύστημα αρωγής των μη προνομιούχων στρωμάτων (όπως στη Βόρεια Ευρώπη). Ορισμένες φορές, συμβαίνουν και τα δύο. Χώρες όπως η Ιταλία, παραδείγματος χάριν, έχουν και ισχυρό δίκτυο κοινωνικής ασφάλειας και ισχυρή αίσθηση της αλληλεγγύης (ιδίως μεταξύ των γενεών). Κατά παρόμοιο τρόπο, ο κομφουκιανισμός που

επικρατεί σε πολλές ασιατικές χώρες τοποθετεί την αίσθηση του καθήκοντος και την αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών πριν από τα ατομικά δικαιώματα· δίνει επίσης μεγάλη αξία σε μέτρα και κανόνες που ωφελούν την κοινότητα συνολικά. Όλα αυτά δεν σημαίνουν, βεβαίως, ότι οι ευρωπαϊκές και οι ασιατικές χώρες είναι απρόσβλητες από κοινωνικές αναταραχές. Κάθε άλλο! Όπως έδειξε το κίνημα των κίτρινων γιλέκων στη Γαλλία, μαχητικές και διαρκείς μορφές κοινωνικής αναταραχής μπορούν να ξεσπάσουν ακόμη και σε χώρες προικισμένες με ένα ισχυρό σύστημα κοινωνικής ασφάλειας, όπου, όμως, οι κοινωνικές προσδοκίες μένουν ανικανοποίητες.

Η κοινωνική αναταραχή επηρεάζει αρνητικά τόσο την οικονομική όσο και την κοινωνική ευημερία, αλλά έχει μεγάλη σημασία να τονίσουμε ότι δεν είμαστε ανίσχυροι εν όψει μιας πιθανής κοινωνικής αναταραχής, για τον απλό λόγο ότι οι κυβερνήσεις και σε μικρότερο βαθμό οι εταιρείες και άλλοι οργανισμοί μπορούν να προετοιμαστούν ώστε να μετριάσουν τον κίνδυνο, θεσπίζοντας σωστές πολιτικές. Η σπουδαιότερη υποκείμενη αιτία της κοινωνικής αναταραχής είναι η ανισότητα. Πολιτικά εργαλεία για την καταπολέμηση των απαράδεκτων επιπέδων ανισότητας υπάρχουν και συχνά βρίσκονται στα χέρια των κυβερνήσεων.

1.3.3. Η επιστροφή της «μεγάλης» κυβέρνησης

Με τα λόγια των Τζον Μίκλεθγουεϊτ και Έντριαν Γούλτριτζ: «Η πανδημία της Covid-19 έχει καταστήσει και πάλι σημαντική την κυβέρνηση. Δεν την ισχυροποίησε απλώς (κοιτάξτε τις κάποτε πανίσχυρες εταιρείες που εκλιπαρούν για βοήθεια), αλλά την κατέστησε και πιο ζωτική: έχει τεράστια σημασία να έχει η χώρα σας καλό σύστημα υγείας, ικανούς γραφειοκράτες και υγιή οικονομι-

κά. Καλή κυβέρνηση είναι η διαφορά ανάμεσα στη ζωή και στον θάνατο».⁶⁵

Ένα από τα πέντε μεγάλα διδάγματα των περασμένων πέντε αιώνων στην Ευρώπη και στην Αμερική είναι το εξής: οι οξείες κρίσεις συμβάλλουν στην ενίσχυση της εξουσίας του κράτους. Αυτό ίσχυε πάντα και δεν υπάρχει λόγος να είναι τα πράγματα διαφορετικά με την πανδημία της Covid-19. Οι ιστορικοί επισημαίνουν ότι η αύξηση των δημοσιονομικών πόρων των καπιταλιστικών χωρών, από τον 18ο αιώνα και μετά, συνδεόταν πάντα με την ανάγκη διεξαγωγής πολέμων, ιδίως των πολέμων σε μακρινές χώρες που απαιτούσαν ναυτικές ικανότητες. Μια τέτοια περίπτωση ήταν ο Επταετής Πόλεμος του 1756-1763, που περιγράφεται ως ο πρώτος πραγματικά παγκόσμιος πόλεμος στον οποίο ενεπλάκησαν όλες οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης, εκείνης της εποχής.* Έκτοτε, οι αντιδράσεις στις μείζονες κρίσεις σταθεροποιούσαν περαιτέρω την ισχύ του κράτους, αρχίζοντας από τη φορολογία: «ένα εγγενές και ουσιώδες χαρακτηριστικό της κυριαρχίας που ανήκει *δικαιωματικά* σε κάθε ανεξάρτητη κυβέρνηση».⁶⁶ Ελάχιστα παραδείγματα που αποτυπώνουν έντονα αυτό το χαρακτηριστικό υποδεικνύουν ότι στην εποχή μας, όπως και στο παρελθόν, η φορολογία θα αυξηθεί. Όπως και στο παρελθόν, η κοινωνική συλλογιστική και η πολιτική δικαιολόγηση που βρίσκονται κάτω από τις αυξήσεις των φόρων θα βασίζονται στην αφήγηση των «εμπόλεμων χωρών» (μόνο που, στην τρέχουσα περίπτωση, ο πόλεμος γίνεται εναντίον ενός μη ορατού εχθρού).

* Οι αντιμαχόμενοι ήταν δύο πολεμικοί συνασπισμοί, ένας υπό τη Βρετανική Αυτοκρατορία και ένας υπό τη Γαλλία. Το θέατρο του πολέμου εκτεινόταν από την Ευρώπη μέχρι τη Β. και Ν. Αμερική, την Ινδική Χερσόνησο και την Αφρική. Με τη Βρετανική Αυτοκρατορία συντάχθηκε η Πρωσία και η Πορτογαλία. Με τη Γαλλία, η Ρωσία, η Ισπανία, η Σουηδία και η Αυστρία. Επικράτησε ο συνασπισμός της Βρετανίας. (Σ.τ.Μ.)

Το 1914, ο φόρος των ανώτατων εισοδημάτων στη Γαλλία ήταν μηδενικός· ένα έτος μετά το τέλος του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, ήταν της τάξης του 50%. Ο Καναδάς εισήγαγε τη φορολόγηση του εισοδήματος το 1917 ως «προσωρινό» μέτρο για τη χρηματοδότηση του πολέμου και, στη συνέχεια, την επέκτεινε δραματικά κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, επιβάλλοντας έναν οριζόντιο πρόσθετο φόρο σε όλον τον φόρο εισοδήματος που κατέβαλαν τα άτομα, εξαιρώντας τις εταιρείες, και υψηλούς οριακούς φορολογικούς συντελεστές (69%). Μετά τον πόλεμο, οι φορολογικοί συντελεστές μειώθηκαν, αλλά διατηρήθηκαν σε υψηλότερα επίπεδα από τα προπολεμικά. Παρομοίως, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, ο φόρος εισοδήματος στην Αμερική μετατράπηκε από «ταξικό φόρο» σε «μαζικό φόρο», με τον αριθμό των φορολογούμενων να αυξάνεται από 7 εκατομμύρια το 1940 σε 42 εκατομμύρια το 1945. Στην ιστορία των ΗΠΑ, τα έτη που οι έχοντες υψηλά εισοδήματα πλήρωσαν υψηλότερους φόρους [προοδευτική φορολογία] ήταν το 1944 και το 1945, κατά τα οποία επιβλήθηκε φόρος της τάξης του 94% σε όλα τα εισοδήματα άνω των 200.000 δολαρίων (το 2009, το ισοδύναμό τους ήταν τα 2,4 εκατομμύρια δολάρια). Αυτοί οι πολύ υψηλοί συντελεστές, οι οποίοι συχνά καταγγέλλονταν ως κατάσχεση από εκείνους που όφειλαν να τους πληρώνουν, δεν έπεσαν κάτω από το 80% τα επόμενα 20 χρόνια. Στο τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, πολλές άλλες χώρες υιοθέτησαν παρόμοια και συχνά ακραία φορολογικά μέτρα. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, κατά τη διάρκεια του πολέμου, ο φορολογικός συντελεστής των ανώτατων εισοδημάτων αυξήθηκε στο άκρως εντυπωσιακό 99,25%!⁶⁷

Κατά καιρούς, η εξουσία που είχε το κράτος να φορολογεί μεταφράστηκε σε απτά οφέλη για όλη την κοινωνία σε διάφορα πεδία, όπως ήταν η δημιουργία του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας. Ωστόσο, αυτές οι μεγάλες μεταβάσεις σε κάτι εντελώς «και-

νούριο» καθορίζονταν πάντα από τις αντιδράσεις σε ένα βίαιο εξωγενές σοκ ή εν όψει της απειλής του. Παραδείγματος χάριν, ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ώθησε τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη να υιοθετήσουν συστήματα κοινωνικής πρόνοιας που κάλυπταν τον πληθυσμό από τη γέννηση μέχρι τον θάνατο. Το ίδιο και ο Ψυχρός Πόλεμος: οι κυβερνήσεις στις καπιταλιστικές χώρες ανησυχούσαν τόσο πολύ για μια ενδεχόμενη εσωτερική κομμουνιστική εξέγερση, που δημιούργησαν ένα μοντέλο οικονομίας υπό κρατική αιγίδα με σκοπό να την αποτρέψουν. Αυτό το σύστημα, στο οποίο κρατικοί γραφειοκράτες διαχειρίζονταν μεγάλα τμήματα της οικονομίας, από τις μεταφορές μέχρι την ενέργεια, διατηρήθηκε μέχρι τα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1970.

Σήμερα, η κατάσταση είναι τελείως διαφορετική: στις δεκαετίες που μεσολάβησαν, (στον δυτικό κόσμο) ο ρόλος του κράτους συρρικνώθηκε σημαντικά. Αυτή η κατάσταση πρόκειται να αλλάξει, επειδή είναι δύσκολο να φανταστούμε πώς θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί ένα εξωγενές σοκ τέτοιου μεγέθους, όπως αυτό της Covid-19, με λύσεις που βασίζονται αποκλειστικά στις αγορές. Ήδη και σχεδόν εν μια νυκτί, ο κορονοϊός κατόρθωσε να αλλάξει τις αντιλήψεις περί των πολύπλοκων και λεπτών ισορροπιών ανάμεσα στις επικράτειες του ιδιωτικού και του δημόσιου, προς όφελος του δεύτερου. Αποκαλύφθηκε ότι η κοινωνική ασφάλιση είναι αποτελεσματική και ότι η ανάθεση όλο και μεγαλύτερης ευθύνης (όπως στην υγεία και στην εκπαίδευση) σε άτομα και στις αγορές μπορεί να μην εξυπηρετεί το συμφέρον της κοινωνίας. Με μια εκπληκτική και αιφνίδια μεταστροφή, η ιδέα, που αποτελούσε ανάθεμα μόλις πριν από λίγα χρόνια, ότι οι κυβερνήσεις μπορούν να προάγουν το κοινό καλό, ενώ εκτροχιασμένες και χωρίς εποπτεία οικονομίες μπορούν να κατεδαφίσουν την κοινωνική ευημερία ίσως να γίνει τώρα ο κανόνας. Στο καντράν που μετράει το συνεχές ανάμεσα στην κυβέρνηση και

τις αγορές, η βελόνα έχει μετακινηθεί αποφασιστικά προς το αριστερό άκρο.

Για πρώτη φορά από τότε που η Μάργκαρετ Θάτσερ συνέλαβε το πνεύμα της εποχής όταν διακήρυξε ότι «δεν υπάρχει κοινωνία», οι κυβερνήσεις έχουν το πάνω χέρι. Όλα όσα θα έλθουν μετά την πανδημία θα μας οδηγήσουν στην αναθεώρηση του ρόλου των κυβερνήσεων. Αντί απλώς να διορθώνουν τις αποτυχίες των αγορών όταν εμφανίζονται, όπως υπέδειξε η οικονομολόγος Μαριάννα Ματζουκάτο θα πρέπει: «να κινηθούν προς τη διαμόρφωση και τη δημιουργία αγορών που έχουν ως αποτέλεσμα βιώσιμη οικονομική μεγέθυνση χωρίς αποκλεισμούς. Πρέπει επίσης να διασφαλίσουν ότι οι συνεργασίες με τις επιχειρήσεις στις οποίες χορηγούνται κρατικά κονδύλια γίνονται με άξονα το δημόσιο συμφέρον και όχι το κέρδος».⁶⁸

Πώς θα εκδηλωθεί αυτός ο διευρυμένος ρόλος των κυβερνήσεων; Ένα σημαντικό στοιχείο της νέας «μεγαλύτερης» κυβέρνησης υπάρχει ήδη με τον αυξημένο, σε τεράστιο βαθμό και σχεδόν άμεσο, κρατικό έλεγχο στην οικονομία. Όπως αναφέρθηκε λεπτομερώς στο Κεφάλαιο 1, η οικονομική παρέμβαση του κράτους έλαβε χώρα ταχύτατα και σε πρωτοφανή κλίμακα. Τον Απρίλιο του 2020, μόλις η πανδημία είχε εξαπλωθεί σ' όλο τον κόσμο, οι κυβερνήσεις σ' όλη την υφήλιο ανακοίνωσαν προγράμματα διέγερσης της οικονομίας αρκετών τρισεκατομμυρίων δολαρίων, σαν να είχαν εφαρμοστεί ταυτόχρονα σχεδόν οκτώ ή εννέα Σχέδια Μάρσαλ, για να χρηματοδοτηθούν οι βασικές ανάγκες των πιο φτωχών, να διατηρηθούν θέσεις εργασίας όπου ήταν δυνατό και να στηρίξουν τις επιχειρήσεις, ώστε να επιβιώσουν. Οι κεντρικές τράπεζες αποφάσισαν να μειώσουν τα επιτόκια και δεσμεύτηκαν να παράσχουν όλη την αναγκαία ρευστότητα, ενώ οι κυβερνήσεις άρχισαν να επεκτείνουν τα επιδόματα κοινωνικής πρόνοιας, με άμεσες μεταβιβάσεις μετρητών, να καλύπτουν μισθούς και να

αναστέλλουν πληρωμές δανείων και υποθηκών, μεταξύ άλλων. Μόνο οι κυβερνήσεις είχαν την ισχύ, την ικανότητα και την εμπέλεια για να λάβουν τέτοιες αποφάσεις, χωρίς τις οποίες θα είχαν επικρατήσει η οικονομική καταστροφή και η πλήρης κοινωνική κατάρρευση.

Βλέποντας προς το μέλλον, οι κυβερνήσεις θα αποφασίσουν πιθανώς, αλλά σε διαφορετικούς βαθμούς έντασης, ότι είναι προς το συμφέρον της κοινωνίας να ξαναγράψουν κάποιους κανόνες του παιχνιδιού και να αυξήσουν σε μόνιμη βάση τον ρόλο τους. Όπως τη δεκαετία του 1930 στις ΗΠΑ, όταν η τεραστίων διαστάσεων ανεργία και οικονομική ανασφάλεια αντιμετωπίστηκαν σταδιακά μέσω του μεγαλύτερου ρόλου του κράτους, έτσι και σήμερα μια παρόμοια πορεία πιθανώς θα χαρακτηρίσει το ορατό μέλλον. Εξετάζουμε σε άλλα υποκεφάλαια τη μορφή που θα λάβει αυτή η διαδικασία (όπως στο επόμενο που αναφέρεται στο νέο κοινωνικό συμβόλαιο), αλλά ας εντοπίσουμε εν συντομία ορισμένα από τα πιο καίρια σημεία.

Η ασφάλιση υγείας και έναντι της ανεργίας θα πρέπει είτε να δημιουργηθεί εκ του μηδενός ή να ενισχυθεί όπου υπάρχει ήδη. Τα δίκτυα κοινωνικής ασφάλειας πρέπει επίσης να ενισχυθούν – ιδίως στις αγγλοσαξονικές κοινωνίες που είναι περισσότερο «προσανατολισμένες στην αγορά»· θα πρέπει να εφαρμοστούν τα επιδόματα ανεργίας σε ευρεία έκταση, οι άδειες ασθενείας και πολλά άλλα κοινωνικά μέτρα, για να αμβλυνθούν οι συνέπειες του σοκ, τα οποία, στη συνέχεια, θα γίνουν ο κανόνας. Σε πολλές χώρες, η αύξηση της συνδικαλιστικής δραστηριότητας θα διευκολύνει αυτή τη διαδικασία. Η αξία για τους μετόχους θα αποτελεί μια δευτερεύουσα ανησυχία, φέρνοντας στο προσκήνιο την προτεραιότητα του καπιταλισμού που παίρνει υπόψη του, εκτός από τους μετόχους, τις κοινότητες, τους εργαζόμενους, το περιβάλλον [stakeholder capitalism]. Η χρηματιστικοποίηση που άσκησε τό-

σο μεγάλη έλξη τα περασμένα χρόνια πιθανώς θα αναστραφεί. Οι κυβερνήσεις, ιδίως στις χώρες που επηρεάστηκαν περισσότερο απ' αυτήν –τις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο–, θα αναγκαστούν να επανεξετάσουν πολλές πλευρές της εμμονής τους με τον χρηματοπιστωτικό τομέα. Θα μπορούσαν να αποφασίσουν τη λήψη μιας ευρείας γκάμας μέτρων, από το να καταστήσουν μη νόμιμες τις επαναγορές από τις επιχειρήσεις των δικών τους μετοχών μέχρι να εμποδίσουν τις τράπεζες να δίνουν κίνητρα που ωθούν τους καταναλωτές να χρεώνονται όλο και περισσότερο. Θα αυξηθεί ο λεπτομερής έλεγχος των ιδιωτικών εταιρειών από τους δημόσιους μηχανισμούς, ιδίως (αλλά όχι αποκλειστικά) των επιχειρήσεων που επωφελούνται από τη δημόσια χρηματοδότηση. Σε ορισμένες χώρες οι κυβερνήσεις θα προβούν σε εθνικοποιήσεις, ενώ σε άλλες θα προτιμήσουν να αποκτήσουν μέρος του μετοχικού κεφαλαίου ή να παράσχουν δάνεια. Γενικά, θα εφαρμοστούν περισσότεροι ρυθμιστικοί κανόνες που θα καλύπτουν διάφορους τομείς, όπως την ασφάλεια των εργαζομένων ή την προμήθεια ορισμένων αγαθών από εγχώριες πηγές. Οι επιχειρήσεις θα ελέγχονται επίσης όσον αφορά κοινωνικά και περιβαλλοντικά θέματα στα οποία θα αναμένεται να αποτελούν μέρος της λύσης τους. Επιπλέον, οι κυβερνήσεις θα ενθαρρύνουν κατά πολύ τις συμπράξεις δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, έτσι ώστε οι ιδιωτικές εταιρείες να αναμειχθούν περισσότερο στην άμβλυση των παγκόσμιων κινδύνων. Ανεξαρτήτως λεπτομερειών, ο ρόλος του κράτους θα αυξηθεί και θα επηρεάσει ουσιαστικά τον τρόπο που διεξάγονται οι επιχειρηματικές δραστηριότητες. Τα στελέχη των επιχειρήσεων, σε όλους τους κλάδους και σε όλες τις χώρες, θα πρέπει να προσαρμοστούν ποικιλοτρόπως στη μεγαλύτερη κυβερνητική παρέμβαση. Θα επιδιωχθεί ενεργητικά η έρευνα και η ανάπτυξη σχετικά με τα παγκόσμια δημόσια αγαθά, όπως είναι η υγεία και οι λύσεις για την κλιματική αλλαγή. Η φορολογία θα αυξηθεί,

ιδίως για τους πιο προνομιούχους, επειδή οι κυβερνήσεις θα πρέπει να ενισχύσουν τις αντοχές τους και να επενδύσουν περισσότερο σ' αυτές. Όπως υποστήριξε ο Τζότζεφ Στίγκλιτς:

Η πρώτη προτεραιότητα είναι να (...) εξασφαλιστεί μεγαλύτερη χρηματοδότηση στον δημόσιο τομέα, ιδίως σε εκείνα τα τμήματά του που είναι σχεδιασμένα να προστατεύουν έναντι του πλήθους των κινδύνων που αντιμετωπίζει μια πολυσύνθετη κοινωνία και να χρηματοδοτηθούν οι πρόοδοι στην επιστήμη και στην υψηλής στάθμης εκπαίδευση, από τις οποίες εξαρτάται η μελλοντική ευημερία μας. Αυτοί είναι οι τομείς όπου μπορούν να δημιουργηθούν γρήγορα παραγωγικές θέσεις εργασίας – ερευνητών, καθηγητών και εκείνων που βοηθούν στη λειτουργία των θεσμών που υποστηρίζουν τους εν λόγω τομείς. Ακόμη, καθώς θα ξεπερνάμε αυτή την κρίση, θα πρέπει να έχουμε επίγνωση ότι караδοκεί πίσω από τη γωνία κάποια άλλη. Δεν μπορούμε να προβλέψουμε πώς ακριβώς θα είναι – παρά μόνο ότι θα είναι διαφορετική από την περασμένη.⁶⁹

Σε κανένα άλλο πεδίο δεν θα εκδηλωθεί πιο ενεργητικά η κυβερνητική διεύθυνση, η μορφή της οποίας, καλή ή κακή, θα εξαρτηθεί από την κάθε χώρα και από την κουλτούρα της, απ' όσο στον επαναπροσδιορισμό του κοινωνικού συμβολαίου.

1.3.4. Το κοινωνικό συμβόλαιο

Είναι σχεδόν αναπόφευκτο να ωθήσει η πανδημία πολλές κοινωνίες σε όλο τον κόσμο σε μια επανεξέταση και στον επαναπροσδιορισμό των όρων των κοινωνικών τους συμβολαίων. Έχουμε ήδη αναφερθεί ακροθιγώς στο ότι η Covid-19 λειτούργησε ως ενισχυτής προϋπαρχουσών τάσεων, φέρνοντας στο προσκήνιο χρόνια

προβλήματα τα οποία ήταν αποτέλεσμα βαθιών δομικών ελαττωμάτων που ουδέποτε αντιμετωπίστηκαν με τον κατάλληλο τρόπο. Αυτή η δυσαρμονία και η ανερχόμενη αμφισβήτηση του status quo [της υπάρχουσας κατάστασης] βρίσκουν έκφραση σε μια όλο και πιο ηχηρή έκκληση για την αναθεώρηση των κοινωνικών συμβολαίων από τα οποία δεσμευόμαστε λίγο πολύ όλοι.

Με την ευρεία έννοια, το «κοινωνικό συμβόλαιο» αναφέρεται σε ένα (συχνά δυνητικό) σύνολο διευθετήσεων και προσδοκιών που διέπουν τις σχέσεις ανάμεσα στα άτομα και τους θεσμούς. Απλά μιλώντας, είναι η «κόλλα» που κρατά ενωμένες τις κοινωνίες· χωρίς αυτό, ο κοινωνικός ιστός ξηλώνεται. Επί δεκαετίες, το κοινωνικό συμβόλαιο, αργόσυρτα και σχεδόν ανεπαίσθητα, εξελίχθηκε προς μια κατεύθυνση που ανάγκαζε τους ανθρώπους να αναλαμβάνουν μεγαλύτερη ευθύνη για την προσωπική τους ζωή και τα οικονομικά αποτελέσματα, οδηγώντας μεγάλα τμήματα του πληθυσμού (κυρίως εκείνους που είχαν χαμηλά εισοδήματα) στο συμπέρασμα ότι το κοινωνικό συμβόλαιο, στην καλύτερη περίπτωση, είχε διαβρωθεί, εάν δεν είχε κατεδαφιστεί ολοσχερώς. Η εμφανής ψευδαίσθηση του χαμηλού ή μηδενικού πληθωρισμού είναι ένα πρακτικό και διαφωτιστικό παράδειγμα του πώς λειτουργεί αυτή η διάβρωση στην πραγματική ζωή. Για πολλά χρόνια, σε όλον τον κόσμο, το ποσοστό του πληθωρισμού μειωνόταν σε πολλά προϊόντα και υπηρεσίες, με την εξαίρεση τριών τομέων που έχουν σημασία για τη μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων: της στέγης, της υγείας και της εκπαίδευσης. Και στους τρεις αυτούς τομείς, οι τιμές αυξήθηκαν απότομα, απορροφώντας μια όλο και μεγαλύτερη αναλογία των διαθέσιμων εισοδημάτων και, σε κάποιες χώρες, αναγκάζοντας τις οικογένειες να χρεωθούν για να έχουν ιατρική περίθαλψη. Παρομοίως, στην προ της πανδημίας εποχή, οι εργασιακές ευκαιρίες επεκτάθηκαν σε πολλές χώρες, αλλά η αύξηση της απασχόλησης συχνά συνέπιπτε με τη στασι-

μότητα του εισοδήματος και την πόλωση του εργατικού δυναμικού [μείωση της απασχόλησης στα επαγγέλματα μεσαίων δεξιοτήτων και αύξησή της στα επαγγέλματα υψηλών και χαμηλών δεξιοτήτων]. Αυτή η κατάσταση είχε ως κατάληξη τη διάβρωση της οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας του μέγιστου μέρους του πληθυσμού, τα έσοδα του οποίου δεν επαρκούσαν πλέον για ένα μετρίως αξιοπρεπές επίπεδο ζωής (συμπεριλαμβανομένης της μεσαίας τάξης στις πλούσιες χώρες). Σήμερα, οι βασικοί λόγοι για την απώλεια της πίστης στα κοινωνικά μας συμβόλαια συνοψίζονται στα θέματα της ανισότητας, της αναποτελεσματικότητας των περισσότερων αναδιανεμητικών πολιτικών, στην αίσθηση του αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης και σε ένα γενικό αίσθημα αδικίας. Εξ ου και πολλοί πολίτες έχουν αρχίσει να καταδικάζουν την κατάρρευση του κοινωνικού συμβολαίου, εκφράζοντας όλο και πιο έντονα μια γενική απώλεια εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς και τους ηγέτες.⁷⁰ Σε ορισμένες χώρες, αυτή η γενική απελπισία έχει λάβει τη μορφή ειρηνικών ή βίαιων διαμαρτυριών· σε άλλες, οδήγησε στην εκλογική νίκη λαϊκίστικων και εξτρεμιστικών κομμάτων. Όποια μορφή κι αν παίρνει όμως, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, η αντίδραση του κατεστημένου ήταν ελλιπής – ήταν απροετοίμαστο για την εξέγερση, χωρίς ιδέες και πολιτικούς μοχλούς για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Αν και είναι πολύπλοκες, πολιτικές λύσεις υπάρχουν και γενικά συνοψίζονται στην υιοθέτηση του κράτους πρόνοιας στον σημερινό κόσμο, με την ενίσχυση των ανθρώπων και με τη θετική ανταπόκριση στα αιτήματα για πιο δίκαια κοινωνικά συμβόλαια. Τα περασμένα χρόνια, αρκετοί διεθνείς οργανισμοί και επιστημονικά επιτελεία προσαρμόστηκαν στη νέα πραγματικότητα και έκαναν προτάσεις για το πώς θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν όλα αυτά.⁷¹ Η πανδημία θα σηματοδοτήσει το σημείο καμπής, επιταχύνοντας τη μετάβαση. Έχει αποκρυσταλλώσει το τι πρέπει να γί-

νει και έχει καταστήσει αδύνατη την επιστροφή στην προ της πανδημίας κατάσταση πραγμάτων.

Ποια μορφή θα λάβει το νέο κοινωνικό συμβόλαιο; Δεν υπάρχουν στα ράφια έτοιμα προς εφαρμογή μοντέλα, επειδή κάθε δυνητική λύση εξαρτάται από την ιστορία και την κουλτούρα της χώρας που την εφαρμόζει. Αναπόφευκτα και δικαιολογημένα, ένα «καλό» κοινωνικό συμβόλαιο για την Κίνα θα είναι διαφορετικό από εκείνο των ΗΠΑ, το οποίο επίσης δεν θα μοιάζει με το κοινωνικό συμβόλαιο της Σουηδίας ή της Νιγηρίας. Ωστόσο, όλα θα μοιράζονται κάποια κοινά χαρακτηριστικά και αρχές, την απόλυτη αναγκαιότητα των οποίων κατέστησαν προφανέστατη οι κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες της πανδημίας. Δύο εξ αυτών ξεχωρίζουν:

1. Μια ευρύτερη, αν όχι γενική, πρόνοια κοινωνικής βοήθειας, κοινωνικής ασφάλισης, υγείας και βασικών ποιοτικών υπηρεσιών.

2. Μια κίνηση προς την ενισχυμένη προστασία των εργαζομένων και εκείνων που είναι σήμερα πιο ευάλωτοι (όπως οι εργαζόμενοι στη λεγόμενη gig economy,* όπου οι εργαζόμενοι πλήρους απασχόλησης αντικαθίστανται από ανεξάρτητους εργολάβους και ελεύθερους επαγγελματίες).

* Ο όρος έχει αποδοθεί στα ελληνικά ως «οικονομία της πλατφόρμας», καθώς αφορά τη ζήτηση και προσφορά εργασίας μέσα από διαδικτυακές πλατφόρμες, όπου οι εργαζόμενοι δεν είναι ούτε μόνιμοι, ούτε μερικής απασχόλησης. Προσφέρουν συνήθως εργασία σε «gigs», δηλαδή επιμέρους κομμάτια ενός ευρύτερου έργου: «gigs» για την ανάπτυξη λογισμικού, για τη μετάφραση ενός βιβλίου ή ενός οδηγού συναρμολόγησης επίπλων, για ένα αρχιτεκτονικό σχέδιο, για τα γραφικά ενός βιντεοπαιχνιδιού ή απλά για το «image tagging» στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Πηγή: <https://www.fortunegreece.com/article/ti-ine-i-gig-economy-ke-pos-allaxe-ton-klado-tis-apascholisis-pagkosmios/> (Σ.τ.Μ.)

Λέγεται συχνά ότι η αντίδραση μιας χώρας στην καταστροφή λέει πολύ περισσότερα για τα δυνατά της σημεία και τις δυσλειτουργίες της, και πρώτα απ' όλα για την «ποιότητα» και την ευρωστία του κοινωνικού συμβολαίου της. Καθώς απομακρυνόμαστε σταδιακά από τις πιο οξείες φάσεις της κρίσης και αρχίζουμε μια βαθιά εξέταση του τι πήγε και τι δεν πήγε καλά, πρέπει να αναμένουμε πλήθος ενδοσκοπήσεων που τελικά θα οδηγήσουν σε έναν επαναπροσδιορισμό του κοινωνικού μας συμβολαίου. Σε χώρες που υπάρχει η αντίληψη ότι αντέδρασαν στην πανδημία κάτω του μέσου όρου, πολλοί πολίτες θα αρχίσουν να θέτουν κρίσιμα ερωτήματα: γιατί εν μέσω πανδημίας η χώρα μου δεν είχε μάσκες και αναπνευστήρες; Γιατί δεν ήταν κατάλληλα προετοιμασμένη; Μήπως αυτά σχετίζονται με την εμμονή στο βραχυπρόθεσμο; Γιατί είμαστε τόσο πλούσιοι με όρους ΑΕΠ και τόσο αναποτελεσματικοί όσον αφορά την επαρκή περίθαλψη σ' εκείνους που έχουν ανάγκη; Πώς μπορεί ένας άνθρωπος που έχει σπουδάσει επί δέκα χρόνια για να γίνει γιατρός και τα «αποτελέσματά» του στο τέλος του έτους μετριοούνται με ανθρώπινες ζωές να παίρνει έναν μισθό τόσο πενιχρό συγκρινόμενο με τον μισθό ενός χρηματιστή ή ενός διαχειριστή κεφαλαίων;

Η κρίση της Covid-19 έφερε στο φως την ανεπάρκεια των περισσότερων εθνικών συστημάτων υγείας, από την άποψη του κόστους τόσο σε ζωές ασθενών όσο και γιατρών και νοσηλευτών. Στις πλούσιες χώρες, τα συστήματα υγείας που χρηματοδοτούνται από τους φόρους επί πολλά χρόνια υπέφεραν από έλλειψη πόρων (το ΕΣΥ του Ηνωμένου Βασιλείου αποτελεί το πιο ακραίο παράδειγμα), λόγω των πολιτικών ανησυχιών σχετικά με την αυξανόμενη φορολόγηση· η έκκληση, λοιπόν, για μεγαλύτερες δαπάνες (συνεπώς υψηλότερους φόρους) θα γίνεται όλη και πιο ηχηρή, όσο συνειδητοποιείται ότι η «αποτελεσματική διαχείριση» δεν αντισταθμίζει την έλλειψη χρηματοδότησης στον τομέα της υγείας.

Η Covid-19 αποκάλυψε επίσης τα αγεφύρωτα χάσματα στα περισσότερα συστήματα πρόνοιας. Εκ πρώτης όψεως, οι χώρες που αντέδρασαν στην κρίση χωρίς αποκλεισμούς είναι εκείνες που διαθέτουν εξελιγμένα συστήματα πρόνοιας, και κυρίως οι Σκανδιναβικές. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα: τόσο νωρίς όσο τον Μάρτιο του 2020, η Νορβηγία εγγυήθηκε το 89% του μέσου εισοδήματος των αυτο-απασχολούμενων εργαζομένων (με βάση τις επιστροφές φόρου των προηγούμενων τριών ετών), ενώ η Δανία εγγυήθηκε το 75%. Στην άλλη πλευρά του φάσματος, οι οικονομίες που είναι πιο προσανατολισμένες στις λύσεις της αγοράς προσπάθησαν να προλάβουν τις άλλες χώρες, αλλά έδειξαν αναποφασιστικότητα ως προς την προστασία των πιο ευάλωτων τμημάτων της αγοράς εργασίας, ιδίως των εργαζόμενων στην «οικονομία της πλατφόρμας», των ανεξάρτητων εργολάβων, των διαθέσιμων και των προσωρινών εργαζόμενων, η απασχόληση των οποίων συνίσταται από δραστηριότητες αποκόμισης εισοδήματος εκτός της παραδοσιακής σχέσης εργοδότη-υπαλλήλου.

Σημαντικό θέμα, με μεγάλο αντίκτυπο στο νέο κοινωνικό συμβόλαιο, είναι η άδεια ασθενείας. Οι οικονομολόγοι τείνουν να συμφωνήσουν ότι εν απουσία πληρωμένης άδειας ασθενείας καθίσταται πολύ πιο δύσκολη η αναχαίτιση μιας επιδημίας, για τον απλό λόγο ότι οι εργαζόμενοι που δεν έχουν πληρωμένη άδεια ασθενείας μπαίνουν στον πειρασμό ή αναγκάζονται να πάνε στη δουλειά όντας άρρωστοι και μ' αυτό τον τρόπο η ασθένεια εξαπλώνεται. Αυτό ισχύει ιδίως για τους χαμηλά αμειβόμενους και τους εργάτες στις υπηρεσίες (αυτά τα δύο συχνά συμβαδίζουν). Όταν ξέσπασε η επιδημία της γρίπης των χοίρων (H1N1), το 2009-2010, η Αμερικανική Εταιρεία Δημόσιας Υγείας εκτίμησε ότι προσβλήθηκαν περίπου 7 εκατομμύρια άνθρωποι και 1.500 πέθαναν, επειδή εργαζόμενοι που ασθενούσαν δεν μπορούσαν να αντέξουν οικονομικά την απουσία από την εργασία τους. Ανάμε-

σα στις πλούσιες οικονομίες, μόνο στις ΗΠΑ υπάρχει το σύστημα που αφήνει στη διακριτική ευχέρεια των εργοδοτών την απόφαση παροχής ή όχι άδειας ασθενείας. Το 2019, σχεδόν στο 25% των εργαζομένων στις ΗΠΑ (περί τα 40 εκατομμύρια εργαζόμενοι, που ως επί το πλείστον ήταν συγκεντρωμένοι σε χαμηλόμισθες θέσεις εργασίας) δεν δινόταν πληρωμένη άδεια ασθενείας. Τον Μάρτιο του 2020, όταν άρχισε να μαίνεται η πανδημία στις ΗΠΑ, ο πρόεδρος Τραμπ υπέγραψε έναν καινούριο νόμο που απαιτούσε προσωρινά από τους εργοδότες να παράσχουν δύο εβδομάδες άδειας από την εργασία και άδεια για οικογενειακούς λόγους με μερική πληρωμή, αλλά μόνο για τους εργάτες που είχαν παιδιά. Απομένει να δούμε πώς θα παρουσιαστεί αυτό το ζήτημα στον επαναπροσδιορισμό του κοινωνικού συμβολαίου στις ΗΠΑ. Αντίθετα, σχεδόν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες απαιτούν από τους εργοδότες να δίνουν πληρωμένες άδειες ασθενείας για ορισμένες περιόδους στις οποίες οι εργαζόμενοι προστατεύονται και από την απόλυση. Νέοι νόμοι που θεσπίστηκαν στην αρχή της πανδημίας συνεπάγονταν, επίσης, ότι το κράτος θα κάλυπτε ένα μέρος ή όλο τον μισθό των ανθρώπων που περιορίστηκαν στα σπίτια τους, συμπεριλαμβανομένων εκείνων της «οικονομίας της πλατφόρμας» και των ελεύθερων επαγγελματιών. Στην Ιαπωνία, όλοι οι εργαζόμενοι δικαιούνται 20 ημέρες πληρωμένης άδειας ασθενείας ανά έτος, ενώ στην Κίνα έχουν δικαίωμα σε πληρωμένη άδεια ασθενείας κατά ένα ποσοστό που κυμαίνεται από το 60% έως το 100% του ημερομισθίου, στη διάρκεια οποιασδήποτε περιόδου ασθενείας, ενώ ο χρόνος της άδειας ασθενείας συμφωνείται μέσω σύμβασης ή ορίζεται μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών. Καθώς προχωρούμε, πρέπει να αναμένουμε ότι τέτοια θέματα θα εισβάλλουν όλο και περισσότερο στον επαναπροσδιορισμό του κοινωνικού συμβολαίου.

Μια άλλη κρίσιμη πτυχή για τα κοινωνικά συμβόλαια στις δυ-

τικές δημοκρατίες είναι οι ατομικές ελευθερίες και η ελευθερία σκέψης και δράσης. Σήμερα, εκδηλώνεται μια αυξανόμενη ανησυχία ότι η μάχη κατά της τρέχουσας και των μελλοντικών πανδημιών θα οδηγήσει σε μόνιμη επιτήρηση των κοινωνιών. Το θέμα αυτό ερευνάται λεπτομερέστερα στο κεφάλαιο για την τεχνολογική επανεκκίνηση, εδώ αρκεί να πούμε ότι η κατάσταση ανάγκης μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο όταν μια απειλή είναι δημόσια, καθολική και υπαρξιακή. Επιπροσθέτως, οι επιστήμονες της πολιτικής θεωρίας συχνά τονίζουν ότι οι έκτακτες εξουσίες απαιτούν εξουσιοδότηση από τον λαό και πρέπει να είναι περιορισμένες χρονικά και ως προς την αναλογία τους. Μπορεί να συμφωνήσει κανείς με το πρώτο μέρος του ισχυρισμού (δημόσια, καθολική και υπαρξιακή απειλή), αλλά τι γίνεται με το δεύτερο; Αναμένεται να αποτελέσει βασική παράμετρο των μελλοντικών συζητήσεων για το πώς πρέπει να διαμορφωθεί το κοινωνικό μας συμβόλαιο.

Ο συλλογικός επαναπροσδιορισμός των όρων των κοινωνικών μας συμβολαίων είναι ένα έργο ολόκληρης εποχής, που συνδέει τις μεγάλες προκλήσεις της παρούσας στιγμής με τις ελπίδες του μέλλοντος. Όπως μας υπενθυμίζει ο Χένρι Κίσιντζερ: «Για τους ηγέτες, η ιστορική πρόκληση συνίσταται στο να διαχειριστούν την κρίση, ενώ κτίζουν το μέλλον. Η αποτυχία ως προς αυτό θα μπορούσε να βάλει φωτιά στον κόσμο».⁷² Ενώ στοχαζόμαστε τα βασικά στοιχεία που θεωρούμε ότι θα μπορούσε να έχει ένα μελλοντικό κοινωνικό συμβόλαιο, αγνοούμε, διακινδυνεύοντας, τη γνώμη της νεότερης γενιάς από την οποία θα ζητηθεί να ζήσει βάσει αυτού του συμβολαίου. Η αφοσίωσή της είναι αποφασιστικής σημασίας και για να καταλάβουμε καλύτερα τι θέλει, πρέπει να μην ξεχνάμε να την ακούμε. Και αυτό γίνεται όλο και πιο σημαντικό λόγω του ότι η νεότερη γενιά θα είναι πιο ριζοσπαστική από τη γηραιότερη όσον αφορά την αναδιαμόρφωση του κοινωνικού μας συμβολαίου. Η πανδημία έχει σαρώσει τη ζωή της και μια ολό-

κληρη γενιά, σε όλη την υφήλιο, θα προσδιοριστεί από την οικονομική και συχνά από την κοινωνική ανασφάλεια, ενώ εκατομμύρια νέοι θα ενταχθούν στο εργατικό δυναμικό εν μέσω μιας βαθιάς ύφεσης. Τα τραύματα αυτά θα τα κουβαλούν για πάντα. Επίσης, το ξεκίνημα του εργασιακού τους βίου με έλλειμμα –πολλοί φοιτητές έχουν μακροχρόνια χρέη από φοιτητικά δάνεια– είναι πιθανόν να έχει μακροπρόθεσμες συνέπειες. Ήδη η λεγόμενη γενιά της χιλιετίας [ή γενιά Y/ όσοι έχουν γεννηθεί από το 1981 μέχρι το 1996] ζει χειρότερα από τους γονείς της. Τώρα, μια άλλη γενιά (η γενιά Z) εισέρχεται σε ένα σύστημα που το θεωρεί αποτυχημένο και θα βρεθεί στο μέσον των μακροχρόνιων προβλημάτων που αποκαλύπτονται και επιδεινώνονται από την πανδημία. Όπως λέει ένας πρωτοετής κολεγίου σε απόσπασμα που παραθέτουν οι *New York Times*: «Οι νέοι έχουν τη βαθιά επιθυμία μιας ριζοσπαστικής αλλαγής, επειδή βλέπουν μπροστά τους έναν δρόμο μετ' εμποδίων». ⁷³

Πώς θα αντιδράσει αυτή η γενιά; Προτείνοντας ριζοσπαστικές λύσεις (και συχνά ριζοσπαστικές δράσεις) σε μια προσπάθεια να αποτραπεί η επόμενη καταστροφή – είτε σχετίζεται με την κλιματική αλλαγή, είτε με τις κοινωνικές ανισότητες. Θα απαιτήσει πιθανώς μια ριζική εναλλακτική λύση αντί της παρούσας πορείας, επειδή τα μέλη της είναι απογοητευμένα και εμφορούνται από μια επίμονη αντίληψη ότι το σημερινό σύστημα δεν επιδέχεται επισκευή.

Η νεανική αγωνιστική δράση αυξάνεται σε όλον τον πλανήτη ⁷⁴ και επαναστατικοποιείται από τα κοινωνικά μέσα δικτύωσης, που αυξάνουν την κινητοποίηση σε βαθμό που θα ήταν μη εφικτός προηγουμένως. ⁷⁵ Η δράση αυτή λαμβάνει πολλές διαφορετικές μορφές, από την πολιτική συμμετοχή πέραν του θεσμοποιημένου πλαισίου μέχρι διαδηλώσεις και διαμαρτυρίες, και αφορά θέματα τόσο διαφορετικά όσο η κλιματική αλλαγή, οι οικονο-

μικές μεταρρυθμίσεις, η ανισότητα των φύλων και τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων και όλων των ατόμων με οριοθετήσεις φύλου. Η νέα γενιά βρίσκεται σταθερά στην πρωτοπορία της κοινωνικής αλλαγής. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα αποτελέσει τον καταλύτη της αλλαγής και πηγή κρίσιμης δυναμικής για τη Μεγάλη Επανεκκίνηση.

1.4. Γεωπολιτική επανεκκίνηση

Η σύνδεση ανάμεσα στη γεωπολιτική και την πανδημία είναι διπλή. Από τη μια, το χαοτικό τέλος του πολυμερούς διεθνούς συστήματος, ένα κενό στην παγκόσμια διακυβέρνηση και η άνοδος ποικίλων μορφών εθνικισμού⁷⁶ δημιούργησαν δυσκολίες στην αντιμετώπιση της πανδημίας. Ο κορονοϊός εξαπλώνεται σε όλες τις χώρες, δεν φείδεται καμιάς, ενώ ταυτόχρονα τα γεωπολιτικά ρήγματα που χωρίζουν τις κοινωνίες ωθούν πολλούς ηγέτες να συγκεντρώσουν τις αντιδράσεις τους στο εθνικό πλαίσιο – μια κατάσταση που περιορίζει τη συλλογική αποτελεσματικότητα και μειώνει την ικανότητα εξάλειψης της πανδημίας. Από την άλλη, η πανδημία σαφώς επιδεινώνει και επιταχύνει γεωπολιτικές τάσεις που ήταν ήδη εμφανείς πριν ξεσπάσει η κρίση. Ποιες ήταν αυτές και ποια είναι η τρέχουσα γεωπολιτική κατάσταση;

Ο εκλιπών οικονομολόγος Ζαν-Πιερ Λεμάν (που δίδασκε στο Διεθνές Ινστιτούτο Διοίκησης της Λωζάννης) συνόψισε τη σημερινή κατάσταση με μεγάλη οξυδέρκεια όταν είπε: «Δεν υπάρχει παγκόσμια τάξη πραγμάτων, μόνο μια χαοτική μετάβαση στην αβεβαιότητα». Πιο πρόσφατα, ο Κέβιν Ραντ, πρόεδρος του Asia

Society Policy Institute,* εξέφρασε παρόμοια άποψη, ανησυχώντας ιδίως για την «επερχόμενη μετά την Covid-19 αναρχία»: «Εμφανίζονται και συνεργάζονται μεταξύ τους ποικίλες μορφές αχαλίνωτου εθνικισμού. Ο χαοτικός χαρακτήρας των αντιδράσεων στην πανδημία, τόσο σε κάθε ξεχωριστό κράτος όσο και παγκοσμίως, αποτελεί, συνεπώς, μια προειδοποίηση για το τι θα μπορούσε να εμφανιστεί σε ακόμη ευρύτερη κλίμακα».⁷⁷

Αυτή η κατάσταση κυοφορούνταν επί πολλά χρόνια λόγω πολλαπλών αιτίων που τέμνονταν μεταξύ τους, αλλά το καθοριστικό στοιχείο της γεωπολιτικής αστάθειας είναι η σταδιακή επανεξισορρόπηση από τη Δύση προς την Ανατολή – μια μετάβαση που δημιουργεί εντάσεις και, κατά τη διαδικασία, δημιουργεί παγκόσμια αταξία. Αυτή την κατάσταση τη συλλαμβάνει η αποκαλούμενη παγίδα του Θουκυδίδη – η δομική ένταση η οποία επέρχεται αναπόφευκτα όταν μια ανερχόμενη δύναμη, όπως η Κίνα, ανταγωνίζεται μια κυρίαρχη δύναμη, όπως οι ΗΠΑ.** Αυτή η αντιπαράθεση θα αποτελέσει πηγή παγκόσμιου χάους, αναταραχής και αβεβαιότητας τα χρόνια που έρχονται. Ανεξαρτήτως του αν μας «αρέσουν» ή όχι οι ΗΠΑ, η σταδιακή τους απομάκρυνση (το ισοδύναμο της «γεωπολιτικής σμίκρυνσης», όπως τη χαρακτηρίζει ο ιστορικός Νάιαλ Φέργκιουσον) από τη διεθνή σκηνή μοιραία αυξάνει τη διεθνή αστάθεια. Οι χώρες που έτειναν, σε βαθμό όλο και αυξανόμενο, να βασίζονται στα παγκόσμια δημόσια αγαθά που παρείχαν οι ΗΠΑ ως «ηγεμονική δύναμη» (ασφάλεια

* Μη κερδοσκοπικός οργανισμός με έδρα τη Νέα Υόρκη, σκοπός του οποίου είναι να «εκπαιδεύσει τον κόσμο σχετικά με την Ασία». (Σ.τ.Μ.)

** Πρόκειται για έναν όρο/επινόηση του συμβούλου των προέδρων Ρέιγκαν και Κλίντον Γκρέιαμ Άλισον, που χρησιμοποίησε την αντιπαλότητα μεταξύ ΗΠΑ/κυρίαρχης δύναμης (παρομοιάζεται με τη Σπάρτη) και Κίνας/ανερχόμενης (παρομοιάζεται με την Αθήνα) για να υποδείξει ότι οι εντάσεις που προκύπτουν μπορεί να οδηγήσουν σε πόλεμο (Σ.τ.Μ.)

της ναυσιπλοΐας, πόλεμο κατά της διεθνούς τρομοκρατίας κ.λπ.) τώρα πρέπει να περιφρουρούν τις περιοχές τους μόνες τους. Ο 21ος αιώνας θα είναι, κατά πάσα πιθανότητα, μια εποχή που δεν θα έχει έναν απόλυτο ηγεμόνα, που καμιά άλλη δύναμη δεν θα αποκτήσει την απόλυτη κυριαρχία – με αποτέλεσμα η ισχύς και η επιρροή να αναδιανεμηθεί χαοτικά και σε ορισμένες περιπτώσεις απρόθυμα.

Σ' αυτόν τον χωρίς τάξη νέο κόσμο που προσδιορίζεται από τη μετάβαση προς την ύπαρξη πολλών πόλων (multipolarity/πολυπολικότητα) και τον έντονο ανταγωνισμό για αύξηση της επιρροής τους, οι συγκρούσεις ή οι εντάσεις δεν θα είναι πλέον ιδεολογικές (με τη μερική και περιορισμένη εξαίρεση του ριζοσπαστικού Ισλάμ), αλλά θα κεντρίζονται από τον εθνικισμό και τον ανταγωνισμό για τους πόρους. Αν καμιά δύναμη δεν μπορεί να επιβάλει την τάξη, ο κόσμος θα υποφέρει από ένα «έλλειμμα παγκόσμιας τάξης». Εάν μεμονωμένες χώρες και διεθνείς οργανισμοί κατορθώσουν να βρουν λύσεις για καλύτερη συνεργασία σε παγκόσμιο επίπεδο, έχει καλώς, αλλιώς κινδυνεύουμε να εισέλθουμε σε μια «εποχή εντροπίας»,* στην οποία το παγκόσμιο τοπίο θα προσδιορίζεται αυξανόμενα από την περιχαράκωση, τον κατακερματισμό, την οργή και τον τοπικισμό, που θα το κάνουν λιγότερο σαφές και πιο ταραχώδες. Η κρίση της πανδημίας εξέθεσε, αφ' ενός, και επιδείνωσε, αφ' ετέρου, αυτή τη θλιβερή κατάσταση πραγμάτων. Το μέγεθος και οι συνέπειες του σοκ είναι τέτοιες που κανένα σενάριο δεν πρέπει να παραβλεφθεί, όσο ακραίο κι αν είναι. Η κατάρρευση κάποιων αποτυχημένων κρατών ή κρατών που βασίζονται στο πετρέλαιο, η πιθανή διάλυση της Ευρωπαϊκής Ένω-

* Η εντροπία είναι η ποσοτική διατύπωση του δεύτερου νόμου της θερμοδυναμικής και μετρά την αταξία ενός συστήματος. Πηγή: http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2684/Fysiki_B-Lykeiou-ThSp_html-empl/index4_14.html (Σ.τ.Μ.)

σης, μια σύγκρουση ανάμεσα στην Κίνα και στις ΗΠΑ που οδηγεί σε πόλεμο: όλα αυτά και πολλά άλλα έχουν γίνει πλέον εύλογα (αν και ελπίζουμε απίθανα) σενάρια.

Στις σελίδες που ακολουθούν, εξετάζουμε τέσσερα βασικά θέματα που θα κυριαρχήσουν στη μετά την πανδημία εποχή και που συγχωνεύονται: τη διάβρωση της παγκοσμιοποίησης, την απουσία παγκόσμιας διακυβέρνησης, την αυξανόμενη αντιπαλότητα μεταξύ των ΗΠΑ και της Κίνας και τη μοίρα των εύθραυστων και αποτυχημένων κρατών.

1.4.1. Παγκοσμιοποίηση και εθνικισμός

Η παγκοσμιοποίηση – μια λέξη για όλες τις χρήσεις – είναι μια γενική και ασαφής έννοια που αναφέρεται στη μεταξύ κρατών παγκόσμια ανταλλαγή αγαθών, υπηρεσιών, ανθρώπων, κεφαλαίου και τώρα πλέον δεδομένων. Με την παγκοσμιοποίηση, εκατοντάδες εκατομμύρια άνθρωποι ξέφυγαν από τη φτώχεια, όμως εδώ και αρκετά χρόνια αμφισβητείται και έχει αρχίσει να υποχωρεί. Όπως υπογραμμίστηκε παραπάνω, ο σημερινός κόσμος είναι πιο διασυνδεδεμένος από ποτέ άλλοτε, αλλά, επί μια δεκαετία και πλέον, η οικονομική και πολιτική ώθηση που οδήγησε σ' αυτή τη διασύνδεση και στήριξε την επέκταση της παγκοσμιοποίησης φθίνει. Οι συνομιλίες για το παγκόσμιο εμπόριο, που ξεκίνησαν στις αρχές της δεκαετίας του 2000, απέτυχαν να οδηγήσουν στη σύναψη συμφωνίας, ενώ την ίδια περίοδο η πολιτική και κοινωνική αντίδραση στην παγκοσμιοποίηση κέρδιζε αδιάκοπα έδαφος – καθώς το κοινωνικό κόστος από τα ασύμμετρα αποτελέσματα της παγκοσμιοποίησης αύξανε (ιδίως η ανεργία στη μεταποιητική βιομηχανία των πλούσιων χωρών) και οι κίνδυνοι της χρηματοπιστωτικής παγκοσμιοποίησης γίνονταν όλο και πιο εμφα-

νείς, κυρίως μετά από τη μεγάλη χρηματοπιστωτική κρίση του 2008. Ο συνδυασμός αυτών των δύο έγινε η αφορμή για την άνοδο λαϊκιστικών και ακροδεξιών κομμάτων σ' όλον τον κόσμο (ιδίως στη Δύση), τα οποία, όταν ανέρχονται στην κυβερνητική εξουσία, συχνά καταφεύγουν στον εθνικισμό και προωθούν απομονωτικά προγράμματα – δύο κατευθύνσεις αντίθετες στην παγκοσμιοποίηση.

Η βαθιά συνυφασμένη παγκόσμια οικονομία καθιστά πρακτικά αδύνατο τον τερματισμό της παγκοσμιοποίησης. Ωστόσο, η παγκοσμιοποίηση μπορεί να επιβραδυνθεί, ακόμη και να αρχίσει να αντιστρέφεται. Αναμένουμε ότι η πανδημία θα επιφέρει αυτό ακριβώς το αποτέλεσμα. Ήδη έχουν εγερθεί ξανά εκτεταμένοι συνοριακοί φραγμοί, ενισχύοντας ακραίες τάσεις που ήταν ήδη κυρίαρχες πριν ξεσπάσει η πανδημία με την πλήρη δύναμή της, τον Μάρτιο του 2020 (όταν έγινε όντως παγκόσμια, μην αφήνοντας άθικτη καμιά χώρα), φραγμοί όπως οι αυστηρότεροι συνοριακοί έλεγχοι (κυρίως λόγω του φόβου της μετανάστευσης) και ο μεγαλύτερος προστατευτισμός (κυρίως λόγω του φόβου της παγκοσμιοποίησης). Οι αυστηρότεροι συνοριακοί έλεγχοι, που αποβλέπουν στην αναχαίτιση της πανδημίας, είναι μια κατ' εξοχήν λογική ενέργεια, αλλά ο κίνδυνος ότι η αναβίωση του έθνους-κράτους οδηγεί, σταδιακά, σε σοβαρή ένταση του εθνικισμού είναι πραγματικός, κάτι που το συλλαμβάνει το λεγόμενο «τρίλημμα της παγκοσμιοποίησης» που διατύπωσε ο [οικονομολόγος, καθηγητής στο Χάρβαρντ] Ντάνι Ρόντρικ. Στις αρχές της δεκαετίας του 2010, όταν η παγκοσμιοποίηση είχε γίνει ένα ευαίσθητο πολιτικά και κοινωνικά θέμα, ο οικονομολόγος του Χάρβαρντ εξήγησε γιατί θα σημειώνονταν αναπόφευκτα απώλειες, εάν αυξανόταν ο εθνικισμός. Το τρίλημμα υποδεικνύει ότι οι τρεις έννοιες, οικονομική παγκοσμιοποίηση, πολιτική δημοκρατία και έθνος-κράτος, είναι αμοιβαία ασύμβατες, με βάση τη λογική ότι μόνο

δύο εκ των τριών μπορούν να συνυπάρχουν αποτελεσματικά, σε μια δεδομένη στιγμή.⁷⁸ Η δημοκρατία και η εθνική κυριαρχία είναι συμβατές μόνο εάν περιοριστεί η παγκοσμιοποίηση. Αντίθετα, εάν ευδοκιμήσουν το έθνος-κράτος και η παγκοσμιοποίηση, η δημοκρατία δεν ευδοκιμεί. Και εάν επεκταθούν η δημοκρατία και η παγκοσμιοποίηση, δεν υπάρχει χώρος για το έθνος-κράτος. Συνεπώς, μπορούμε να διαλέξουμε μόνο δύο από τα τρία – αυτή είναι η ουσία του τριλήμματος. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει χρησιμοποιηθεί συχνά ως παράδειγμα, για να επεξηγηθεί η συνάφεια του εννοιολογικού πλαισίου του τριλήμματος. Ο συνδυασμός της οικονομικής ολοκλήρωσης (υποκατάστατη μεταβλητή της παγκοσμιοποίησης) με τη δημοκρατία συνεπάγεται ότι οι σημαντικές αποφάσεις πρέπει να λαμβάνονται σε υπερεθνικό επίπεδο, που σημαίνει ότι εξασθενεί η κυριαρχία του έθνους-κράτους. Στο σημερινό περιβάλλον, εκείνο που υποδεικνύει το πλαίσιο του «πολιτικού τριλήμματος» είναι ότι η παγκοσμιοποίηση πρέπει κατ' ανάγκη να περιοριστεί, εάν πρόκειται να μην παραδώσουμε μέρος της εθνικής κυριαρχίας ή της δημοκρατίας. Συνεπώς, η άνοδος του εθνικισμού καθιστά αναπόφευκτη την υποχώρηση της παγκοσμιοποίησης στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου – μια παρόρμηση ιδιαίτερα αισθητή στη Δύση. Η υπερψήφιση του Brexit και η εκλογή του προέδρου Τραμπ βάσει ενός προγράμματος προστατευτισμού είναι δύο μνημειώδεις δείκτες της δυτικής αντίδρασης κατά της παγκοσμιοποίησης. Μεταγενέστερες μελέτες δεν επιβεβαιώνουν απλώς το τρίλημμα του Ρόντρικ, δείχνουν επίσης ότι η απόρριψη της παγκοσμιοποίησης από τους ψηφοφόρους αποτελεί μια ορθολογική αντίδραση, όταν η οικονομία είναι ισχυρή και επικρατεί πολύ μεγάλη ανισότητα.⁷⁹

Η πιο ορατή μορφή σταδιακής απο-παγκοσμιοποίησης θα λάβει χώρα στο κέντρο του «πυρηνικού αντιδραστήρα» της: στην παγκόσμια εφοδιαστική αλυσίδα που έχει γίνει το έμβλημά της. Πώς

και γιατί θα συμβεί; Η συντόμευση ή η μετεγκατάσταση των εφοδιαστικών αλυσίδων θα ενθαρρυνθεί: 1) από τις επιχειρήσεις που θεωρούν ότι έτσι μετριάζουν το ρίσκο της πλήρους διακοπής της εφοδιαστικής αλυσίδας (ανθεκτικότητα έναντι αποτελεσματικότητας)· και 2) λόγω της πολιτικής πίεσης τόσο από τη Δεξιά όσο και από την Αριστερά. Από το 2008, η ώθηση προς επαναπατρισμό των οικονομικών δραστηριοτήτων εμφανίζεται σταθερά στην πολιτική ατζέντα, σε πολλές χώρες (ιδίως στη Δύση), και στη μετά την πανδημία εποχή αυτή η τάση θα ενταθεί. Στα δεξιά του πολιτικού φάσματος, πίεση κατά της παγκοσμιοποίησης ασκούν οι οπαδοί του προστατευτισμού και τα γεράκια της εθνικής ασφάλειας, που ήδη συγκέντρωναν δύναμη πριν το ξέσπασμα της πανδημίας. Τώρα, θα συνάψουν συμμαχίες και σε ορισμένες περιπτώσεις θα συγχωνευτούν με άλλες πολιτικές δυνάμεις που θα δουν τα οφέλη τα οποία προκύπτουν από την υιοθέτηση ενός προγράμματος κατά της παγκοσμιοποίησης. Στα αριστερά, ακτιβιστές και πράσινα κόμματα, που ήδη στιγματίζουν τα αεροπορικά ταξίδια και ζητούσαν ανάκληση της παγκοσμιοποίησης, θα ενθαρρυνθούν από τον θετικό αντίκτυπο της πανδημίας στο περιβάλλον (πολύ λιγότερες εκπομπές άνθρακα, πολύ λιγότερη ρύπανση της ατμόσφαιρας και των υδάτων). Ακόμη και χωρίς την πίεση της άκρας Δεξιάς και των πράσινων ακτιβιστών, πολλές κυβερνήσεις θα συνειδητοποιήσουν ότι ορισμένες καταστάσεις εμπορικής εξάρτησης δεν είναι πλέον πολιτικά αποδεκτές. Πώς είναι δυνατό, επί παραδείγματι, να δέχεται η αμερικανική κυβέρνηση, το 97% των αντιβιοτικών που προμηθεύονται οι ΗΠΑ να έρχεται από την Κίνα;⁸⁰

Αυτή η διαδικασία αντιστροφής της παγκοσμιοποίησης δεν θα συμβεί εν μια νυκτί· η συντόμευση των εφοδιαστικών αλυσίδων θα είναι μια μεγάλη δοκιμασία και πολύ δαπανηρή. Παραδείγματος χάριν, μια σε βάθος και καθολική αποσύνδεση από την Κί-

να θα απαιτούσε από τις εταιρείες που θα το επιχειρούσαν επενδύσεις εκατοντάδων δισεκατομμυρίων δολαρίων στα νέα εργοστάσια και από τις κυβερνήσεις αντίστοιχα ποσά για τη χρηματοδότηση νέων υποδομών, όπως είναι τα αεροδρόμια, οι κόμβοι μεταφορών και η στέγαση, που θα εξυπηρετούν τις εφοδιαστικές αλυσίδες που επαναπατρίζονται. Παρόλο που, σε ορισμένες περιπτώσεις, η πολιτική επιθυμία για την αποσύνδεση μπορεί να είναι πιο ισχυρή από την ικανότητα πραγματοποίησής της, η κατεύθυνση της τάσης είναι ευδιάκριτη. Η ιαπωνική κυβέρνηση το εκδήλωσε σαφώς, όταν έβαλε στην άκρη 243 δισεκατομμύρια, από τα 108 τρισεκατομμύρια γιεν του ιαπωνικού πακέτου διάσωσης, προκειμένου να βοηθήσει τις ιαπωνικές επιχειρήσεις να αποσύρουν τις δραστηριότητές τους από την Κίνα. Σε πολλές περιπτώσεις, η αμερικανική κυβέρνηση υπαινίχθηκε ότι θα λάβει παρόμοια μέτρα.

Η πιο πιθανή έκβαση κατά μήκος του συνεχούς παγκοσμιοποίηση-μη παγκοσμιοποίηση είναι να βρεθεί μια ενδιάμεση λύση: η περιφερειοποίηση. Η επιτυχία της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως περιοχής ελεύθερου εμπορίου ή η νεοσύστατη Περιφερειακή Συνολική Οικονομική Εταιρική Σχέση στην Ασία (μια συμφωνία ελεύθερου εμπορίου μεταξύ των δέκα χωρών που αποτελούν την ASEAN/Ένωση Κρατών της Νοτιοανατολικής Ασίας [και πέντε εκ των μεγαλύτερων εμπορικών τους εταίρων])* αποτελούν σημαντικές ενδεικτικές περιπτώσεις που φανερώνουν ότι η περιφερειακή συνεργασία μπορεί να γίνει μια πιο ήπια εκδοχή της παγκοσμιο-

* Εμπορική συμφωνία μεταξύ Αυστραλίας, Βιετνάμ, Ιαπωνίας, Ινδονησίας, Καμπότζης, Κίνας, Λάος, Μαλαισίας, Μιανμάρ, Μπρουνέι, Νέας Ζηλανδίας, Νότιας Κορέας, Φιλιππίνων, Σιγκαπούρης, και Ταϊλάνδης. Στις χώρες αυτές κατοικεί το 30% του παγκόσμιου πληθυσμού (2.2 δισεκατομμύρια) και έχουν το 30% του παγκόσμιου ΑΕΠ (26,2 τρισεκατομμύρια δολάρια) με στοιχεία του 2020. Είναι ο μεγαλύτερος εμπορικός συνασπισμός στην ιστορία. (Σ.τ.Μ.)

ποίησης. Ακόμη και τα τρία κράτη που αποτελούν τη Βόρεια Αμερική εμπορεύονται μεταξύ τους περισσότερο από ό,τι με την Κίνα ή την Ευρώπη. Όπως επισημαίνει ο [Ινδο-αμερικανός ειδικός των διεθνών σχέσεων] Παράγκ Κάνα: «Η περιφερειοποίηση είχε ήδη υπερβεί την παγκοσμιοποίηση πριν ακόμη η πανδημία εκθέσει τα τρωτά σημεία της μακρινής αλληλεξάρτησής μας».⁸¹ Επί χρόνια, με τη μερική εξαίρεση του άμεσου εμπορίου ΗΠΑ-Κίνας, η παγκοσμιοποίηση (μετρημένη με βάση την ανταλλαγή αγαθών) διεξαγόταν περισσότερο εντός των περιφερειών και όχι μεταξύ τους. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, η Βόρεια Αμερική απορροφούσε το 35% των εξαγωγών της Ανατολικής Ασίας, ενώ σήμερα αυτή η αναλογία έχει μειωθεί στο 20%, κυρίως επειδή το μερίδιο των εξαγωγών της Ανατολικής Ασίας προς τον εαυτό της αυξάνεται κάθε έτος – μια κατάσταση φυσιολογική, καθώς οι ασιατικές χώρες κινούνται ανοδικά στην αλυσίδα της αξίας, καταναλώνοντας περισσότερα από τα προϊόντα που παράγουν. Το 2019, όταν οι ΗΠΑ και η Κίνα ενεπλάκησαν σε εμπορικό πόλεμο, το αμερικανικό εμπόριο με τον Καναδά και το Μεξικό αυξήθηκε, ενώ με την Κίνα μειώθηκε. Ταυτόχρονα, το εμπόριο της Κίνας με τις χώρες του ASEAN αυξήθηκε για πρώτη φορά πάνω από τα 300 δισεκατομμύρια δολάρια. Εν ολίγοις, η υποχώρηση της παγκοσμιοποίησης με τη μορφή της μεγαλύτερης περιφερειοποίησης ήδη συνέβαινε.

Η Covid-19 απλώς θα επισπεύσει αυτή την παγκόσμια απόκλιση, καθώς η Βόρεια Αμερική, η Ευρώπη και η Ασία εστιάζουν όλο και περισσότερο στην περιφερειακή αυτάρκειά τους, παρά στις μακρινές και περίπλοκες, παγκόσμιες εφοδιαστικές αλυσίδες που αποτελούσαν την επιτομή της ουσίας της παγκοσμιοποίησης. Ποια μορφή θα λάβει αυτή η εξέλιξη; Θα μπορούσε να μοιάζει με την αλληλουχία των συμβάντων που, σε πιο πρώιμη περίοδο, οδήγησαν την παγκοσμιοποίηση στο τέρμα της, αλλά με

μια περιφερειακή περιστροφή. Η αντίθεση στην παγκοσμιοποίηση ήταν ισχυρή πριν από το 1914 και μέχρι το 1918, στη συνέχεια μειώθηκε κάπως κατά τη δεκαετία του 1920, αλλά αναζωπυρώθηκε τη δεκαετία του 1930 ως αποτέλεσμα της Μεγάλης Ύφεσης, προκαλώντας αύξηση στους δασμολογικούς και μη δασμολογικούς φραγμούς του εμπορίου που κατέστρεψε πολλές επιχειρήσεις και προκάλεσε μεγάλη οδύνη στις ισχυρότερες οικονομίες της εποχής. Θα μπορούσε να συμβεί και πάλι το ίδιο, μέσα από την ισχυρή ώθηση επαναπατρισμού των οικονομικών δραστηριοτήτων, η οποία επεκτείνεται πέραν των τομέων της υγείας και της γεωργίας και περιλαμβάνει μεγάλες κατηγορίες μη στρατηγικών προϊόντων. Τόσο η άκρα Δεξιά όσο και η άκρα Αριστερά θα αξιοποιήσουν την κρίση για να προωθήσουν προγράμματα προστατευτισμού, με υψηλότερους φραγμούς στην ελεύθερη ροή κεφαλαιουχικών αγαθών και ανθρώπων. Αρκετές μελέτες που διεξάχθηκαν τους πρώτους μήνες του 2020 αποκάλυψαν ότι διεθνείς εταιρείες φοβούνται την επιστροφή και την επιδείνωση του προστατευτισμού στις ΗΠΑ, όχι μόνο όσον αφορά το εμπόριο, αλλά και τις διασυνοριακές συγχωνεύσεις και εξαγορές, καθώς και τις κρατικές προμήθειες.⁸² Ό,τι συμβαίνει στις ΗΠΑ αναπόφευκτα θα φτάσει και αλλού, έτσι και άλλες ανεπτυγμένες οικονομίες θα επιβάλουν περισσότερους φραγμούς στο εμπόριο και τις επενδύσεις, απορρίπτοντας τις εκκλήσεις των ειδικών και των διεθνών οργανισμών να μην ενδώσουν στον προστατευτισμό.

Αυτό το θλιβερό σενάριο δεν είναι αναπόφευκτο, αλλά, για τα επόμενα χρόνια, θα πρέπει να αναμένουμε οι εντάσεις ανάμεσα στις δυνάμεις του εθνικισμού και του κοσμοπολιτισμού να εξελιχθούν σε τρεις κρίσιμες διαστάσεις: 1) στους παγκόσμιους θεσμούς· 2) στο εμπόριο· και 3) στις κεφαλαιακές ροές. Τα τελευταία χρόνια, οι παγκόσμιοι θεσμοί και οι διεθνείς οργανισμοί είτε έχουν αποδυναμωθεί, όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπο-

ρίου (WHO), ή δεν μπορούν να φέρουν σε πέρας την αποστολή τους, κάτι που οφείλεται στο ότι «υποχρηματοδοτούνται και ελέγχονται υπερβολικά»⁸³ και όχι στο ότι είναι εγγενώς ανεπαρκείς.

Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, το παγκόσμιο εμπόριο με πάσα βεβαιότητα θα συρρικνωθεί, καθώς οι εταιρείες μικραίνουν τις εφοδιαστικές αλυσίδες τους και διασφαλίζουν ότι δεν θα εξαρτώνται πλέον από μία χώρα ή επιχείρηση στο εξωτερικό για την προμήθεια κρίσιμων ανταλλακτικών και εξαρτημάτων. Στην περίπτωση μάλιστα ιδιαίτερα ευαίσθητων κλάδων (όπως τα φαρμακευτικά ή τα ιατρικά υλικά) και σε τομείς που θεωρούνται ότι σχετίζονται με την εθνική ασφάλεια (όπως οι τηλεπικοινωνίες ή ο ηλεκτρισμός), πιθανώς θα υπάρξει μια εξελισσόμενη διαδικασία απο-ενσωμάτωσης. Στις ΗΠΑ, έχουν διατυπωθεί ρητώς τέτοιες απαιτήσεις και θα αποτελούσε έκπληξη αν αυτή η στάση δεν εξαπλωνόταν σε άλλες χώρες και τομείς. Η γεωπολιτική προκαλεί επίσης κάποια οικονομική οδύνη μέσω της, όπως λέγεται, μετατροπής του εμπορίου σε όπλο, προκαλώντας φόβους στις παγκόσμιες εταιρείες ότι δεν μπορούν πλέον να προϋποθέτουν τη λύση των εμπορικών συγκρούσεων με εύτακτο και προβλέψιμο τρόπο, μέσω διεθνών κανόνων δικαίου.

Όσον αφορά τις διεθνείς κεφαλαιακές ροές, ήδη είναι εμφανές ότι οι δημόσιες Αρχές και η περιφρόνηση της κοινής γνώμης θα τις περιορίσουν. Όπως ήδη φαίνεται σε πολλές χώρες και περιοχές τόσο διαφορετικές μεταξύ τους όσο η Αυστραλία, η Ινδία ή η Ευρωπαϊκή Ένωση, οι υπέρ του προστατευτισμού αντιλήψεις θα κάνουν όλο και πιο έντονη την παρουσία τους στη μετά την πανδημία εποχή. Τα μέτρα που θα ληφθούν μπορεί να περιλαμβάνουν την αγορά εκ μέρους των εθνικών κυβερνήσεων μετοχών σε «στρατηγικές» επιχειρήσεις, την αποτροπή επιθετικών εξαγορών επιχειρήσεων από ξένους ή την επιβολή ποικίλων περιορισμών σ' αυτές τις εξαγορές μέχρι και την έγκριση των άμεσων ξέ-

νων επενδύσεων από την κυβέρνηση. Είναι εντυπωσιακό το ότι, τον Απρίλιο του 2020, η αμερικανική κυβέρνηση αποφάσισε να απαγορεύσει σε ένα διοικούμενο από το κράτος ταμείο συντάξεων να επενδύσει στην Κίνα.

Στα χρόνια που έρχονται, φαίνεται πως θα είναι αναπόφευκτη η υποχώρηση της παγκοσμιοποίησης, λόγω της ανόδου του εθνικισμού και του μεγαλύτερου διεθνούς κατακερματισμού. Δεν έχει νόημα να προσπαθήσουμε να επαναφέρουμε την προηγούμενη κατάσταση (η «υπερ-παγκοσμιοποίηση» έχει χάσει όλο το πολιτικό και κοινωνικό της κεφάλαιο και δεν είναι πλέον πολιτικά ανεκτή η υπεράσπισή της), αλλά είναι σημαντικό να περιορίσουμε τα αρνητικά μιας πιθανής ελεύθερης πτώσης, που θα επέσπευδε την οικονομική ζημία και τα κοινωνικά δεινά. Μια βιαστική υποχώρηση από την παγκοσμιοποίηση θα είχε ως συνέπεια εμπορικούς και νομισματικούς πολέμους, καταστρέφοντας την οικονομία όλων των χωρών, προκαλώντας κοινωνικό χάος και δίνοντας το έναυσμα στον εθνοτικό ή φυλετικό εθνικισμό. Η εγκαθίδρυση μιας πολύ πιο συμπεριληπτικής, χωρίς αποκλεισμούς, και δίκαιης μορφής παγκοσμιοποίησης, που να την καθιστά βιώσιμη κοινωνικά και περιβαλλοντικά, είναι ο μόνος τρόπος για να διαχειριστούμε την υποχώρησή της. Απαιτούνται, κατά συνέπεια, πολιτικές λύσεις, που εκτίθενται στο τελευταίο κεφάλαιο, και κάποια μορφή αποτελεσματικής παγκόσμιας διακυβέρνησης. Ως προς το τελευταίο, μπορεί, πραγματικά, να σημειωθεί πρόοδος σε παγκόσμια πεδία που παραδοσιακά έχουν ωφεληθεί από τη διεθνή συνεργασία, όπως οι συμφωνίες για το περιβάλλον, τη δημόσια υγεία και τους φορολογικούς παραδείσους.

Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της βελτιωμένης παγκόσμιας διακυβέρνησης – του πιο «φυσικού» και αποτελεσματικού παράγοντα άμβλυνσης των τάσεων προστατευτισμού. Ωστόσο, ακόμη δεν γνωρίζουμε πώς θα εξελιχθεί το πλαίσιο της παγκό-

σμιας διακυβέρνησης στο προβλεπτό μέλλον. Προς το παρόν, τα σημάδια είναι δυσοίωνα, δείχνουν ότι δεν πορεύεται προς τη σωστή κατεύθυνση. Δεν πρέπει να χάνεται χρόνος. Εάν δεν βελτιώσουμε τη λειτουργία και τη νομιμοποίηση των παγκόσμιων θεσμών μας, ο κόσμος σύντομα θα είναι ανεξέλεγκτος και πολύ επικίνδυνος. Δεν μπορεί να υπάρξει ανάκαμψη που να διαρκέσει, χωρίς παγκόσμιο στρατηγικό πλαίσιο διακυβέρνησης.

1.4.2. Παγκόσμια διακυβέρνηση

Ως παγκόσμια διακυβέρνηση συνήθως ορίζεται η διαδικασία συνεργασίας μεταξύ υπερεθνικών δρώντων, με την οποία επιδιώκεται η ανταπόκριση στα παγκόσμια προβλήματα (σε εκείνα, δηλαδή, που επηρεάζουν περισσότερο από ένα κράτος ή μία περιοχή). Περιλαμβάνει την ολότητα των θεσμών, των πολιτικών κατευθύνσεων, των κανόνων, των διαδικασιών και των πρωτοβουλιών μέσω των οποίων τα έθνη-κράτη προσπαθούν να είναι πιο προβλέψιμες και πιο σταθερές οι αντιδράσεις τους στις διεθνείς προκλήσεις. Τούτος ο ορισμός καθιστά σαφές ότι οποιαδήποτε παγκόσμια προσπάθεια για οποιοδήποτε θέμα ή πρόβλημα μοιραία θα είναι ανεπαρκής χωρίς τη συνεργασία των εθνικών κυβερνήσεων και την ικανότητά τους να ενεργούν και να νομοθετούν προς υποστήριξη των σκοπών τους. Τα έθνη-κράτη καθιστούν δυνατή την παγκόσμια διακυβέρνηση (το ένα οδηγεί στο άλλο), γι' αυτό και ο ΟΗΕ λέει ότι «αποτελεσματική παγκόσμια διακυβέρνηση μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την αποτελεσματική διεθνή συνεργασία».⁸⁴ Οι δύο έννοιες της παγκόσμιας διακυβέρνησης και της διεθνούς συνεργασίας είναι τόσο συνυφασμένες, ώστε είναι σχεδόν αδύνατο να ευδοκιμήσει η παγκόσμια διακυβέρνηση σε έναν διαιρεμένο κόσμο που περιχαράκωνεται και κατακερματίζεται.

Όσο πιο πολύ εισχωρεί ο εθνικισμός και ο απομονωτισμός στην παγκόσμια πολιτική, τόσο μεγαλώνει η πιθανότητα να χάσει η παγκόσμια διακυβέρνηση τη σημασία της και να γίνει αναποτελεσματική. Δυστυχώς, τώρα βρισκόμαστε μπροστά σ' αυτή την κρίσιμη καμπή. Για να το πούμε ωμά, ζούμε σε έναν κόσμο στον οποίο ουδείς είναι πραγματικά υπεύθυνος γι' αυτόν.

Η Covid-19 μάς υπενθύμισε ότι τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε είναι από τη φύση τους παγκόσμια. Είτε είναι πανδημίες, κλιματική αλλαγή, τρομοκρατία είτε το διεθνές εμπόριο, όλα είναι παγκόσμια προβλήματα που μπορούμε να τα λύσουμε, ή να τα μετριάσουμε, μόνο με συλλογικό τρόπο. Όπως είπε ο [Αμερικανός πολιτικός επιστήμονας] Ίαν Μπρέμερ, ο κόσμος έχει γίνει G0, ή ακόμη χειρότερα G-πλην-2 (τις ΗΠΑ και την Κίνα), σύμφωνα τον Ινδό οικονομολόγο Άρβιντ Σουμπραμάνιαν⁸⁵ (εξηγώντας την έλλειψη ηγεσίας των δύο γιγάντων, σε αντίθεση με την G7, την ομάδα των επτά πλουσιότερων χωρών, ή την G20, την G7 συν 13 άλλες σημαντικές χώρες και οργανισμούς, που υποτίθεται ότι ηγούνται του κόσμου). Όλο και συχνότερα, τα μεγάλα προβλήματα που μας βασανίζουν λαμβάνουν χώρα πέραν του ελέγχου ακόμη και των ισχυρότερων εθνών-κρατών· οι κίνδυνοι και τα διάφορα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπιστούν είναι, σε αυξανόμενο βαθμό, παγκόσμια, αλληλεξαρτώμενα και αλληλένδετα, ενώ οι ικανότητες της παγκόσμιας διακυβέρνησης να ανταποκριθεί σ' αυτά μειώνονται επικίνδυνα, απειλούμενες με εξαφάνιση, λόγω της αναζωπύρωσης του εθνικισμού. Αυτή η αποσύνδεση δεν σημαίνει απλώς ότι τα πιο κρίσιμα παγκόσμια θέματα αντιμετωπίζονται με άκρως αποσπασματικό και ανεπαρκή τρόπο, αλλά επίσης ότι επιδεινώνονται λόγω ακριβώς της αδυναμίας να αντιμετωπιστούν καταλλήλως. Έτσι, όχι μόνο δεν σταθεροποιούνται (από την άποψη των κινδύνων που εγκυμονούν), αλλά διογκώνονται και οδηγούν στην

αύξηση της συστημικής τρωτότητας. Αυτό απεικονίζεται στο Σχήμα 1, της σελίδας 24· υπάρχει άρρηκτη σχέση ανάμεσα στην αποτυχία της παγκόσμιας διακυβέρνησης και στην αποτυχία των δράσεων για το κλίμα, στην αποτυχία των εθνικών κυβερνήσεων (εδώ υπάρχει και μια αυτο-ενισχυόμενη επίδραση), στην κοινωνική αστάθεια και βεβαίως στην ικανότητα να αντιμετωπίζονται επιτυχώς οι πανδημίες. Εν συντομία, η παγκόσμια διακυβέρνηση βρίσκεται στο κέντρο όλων αυτών και άλλων θεμάτων. Συνεπώς, υπάρχει η ανησυχία ότι, χωρίς την κατάλληλη παγκόσμια διακυβέρνηση, θα παραλύσουν οι προσπάθειές μας να αντιμετωπίσουμε και να ανταποκριθούμε στις παγκόσμιες προκλήσεις, ιδίως όταν είναι πολύ έντονη η δυσαρμονία ανάμεσα στις βραχυπρόθεσμες, εσωτερικές επιταγές και στις μακροπρόθεσμες, παγκόσμιες προκλήσεις. Τα παραπάνω προκαλούν έντονη ανησυχία, δεδομένου ότι σήμερα δεν υπάρχει «επιτροπή σωτηρίας του κόσμου» (η φράση χρησιμοποιήθηκε πάνω από 20 χρόνια πριν, στην κορύφωση της ασιατικής χρηματοπιστωτικής κρίσης). Ωθώντας προς τα άκρα του το επιχείρημα αυτό, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η «γενική θεσμική αποσάθρωση» που περιγράφει ο Φουκουγιάμα στο βιβλίο του *Political Order and Political Decay*⁸⁶ επιδεινώνει την κατάσταση ενός κόσμου που του λείπει η παγκόσμια διακυβέρνηση. Θέτει σε κίνηση έναν φαύλο κύκλο: τα έθνη-κράτη αντιμετωπίζουν ανεπαρκώς τις μεγάλες προκλήσεις που τα βασανίζουν· στη συνέχεια αυτή η κατάσταση τροφοδοτεί την έλλειψη εμπιστοσύνης του κοινού προς το κράτος· πράγμα που, με τη σειρά του, οδηγεί το κράτος σε απώλεια κύρους και πόρων, η οποία έχει ως αποτέλεσμα την ακόμη πιο ανεπαρκή επίδοσή του στα κρίσιμα προβλήματα και την ανικανότητα ή απροθυμία να ασχοληθεί με τα θέματα που άπτονται της παγκόσμιας διακυβέρνησης.

Η Covid-19 είναι μια ιστορία αποτυχημένης παγκόσμιας δια-

κυβέρνησης. Από την αρχή, το κενό της παγκόσμιας διακυβέρνησης, που το επιδεινώναν οι τεταμένες σχέσεις μεταξύ των ΗΠΑ και Κίνας, υπονόμει τις διεθνείς προσπάθειες αντιμετώπισης της πανδημίας. Όταν ξεκίνησε η κρίση, η διεθνής συνεργασία είτε δεν υπήρχε ή ήταν περιορισμένη· ακόμη και σ' εκείνη την περίοδο που ήταν περισσότερο αναγκαία (στην ακμή της κρίσης: το δεύτερο τρίμηνο του 2020), ήταν ορατή διά της απουσίας της. Αντί να γίνει η αφορμή για την υιοθέτηση ενός συνόλου παγκοσμίως συντονισμένων μέτρων, η Covid-19 οδήγησε στο ακριβώς αντίθετο: στο κλείσιμο συνόρων, στον περιορισμό των διεθνών μετακινήσεων και του εμπορίου, που πραγματοποιήθηκαν σχεδόν ασυντόνιστα, στη συχνή διακοπή της διανομής ιατρικού υλικού και τον συνακόλουθο ανταγωνισμό για πόρους, που ήταν ιδιαίτερα ορατός στις πολλές και διάφορες απόπειρες αρκετών εθνών-κρατών να προμηθευτούν τον άκρως αναγκαίο ιατρικό εξοπλισμό με κάθε δυνατό μέσο. Ακόμη και στην ΕΕ, ορισμένες χώρες αρχικά επέλεξαν μια μοναχική πορεία, αλλά στη συνέχεια τα πράγματα άλλαξαν, με την πρακτική βοήθεια μεταξύ των κρατών-μελών, την τροποποίηση του προϋπολογισμού της ΕΕ ώστε να υποστηριχθούν οικονομικά τα συστήματα υγείας και τη συγκέντρωση ερευνητικών κονδυλίων για να αναπτυχθούν θεραπείες και εμβόλια. (Και τώρα προτείνονται φιλόδοξα μέτρα, που θα φαίνονταν αδιανόητα στην προ της πανδημίας εποχή και τα οποία έχουν την τάση να ωθούν την ΕΕ προς την περαιτέρω ολοκλήρωσή της, ιδίως το ταμείο ανάκαμψης των 750 δισεκατομμυρίων ευρώ που πρότεινε η Κομισιόν).

Σε ένα λειτουργικό πλαίσιο παγκόσμιας διακυβέρνησης, τα κράτη θα έπρεπε να συνεργάζονται για να διεξάγουν παγκόσμιο και συντονισμένο «πόλεμο» κατά της πανδημίας. Αντ' αυτού, επικράτησε το αντανεκλαστικό «η χώρα μου πρώτη» και αποδυνάμωσε σοβαρά τις προσπάθειες να αναχαιτιστεί το πρώτο κύμα της

πανδημίας. Επίσης, η πολιτική αυτή προκάλεσε περιορισμούς στη διαθεσιμότητα προστατευτικού εξοπλισμού και θεραπειών, περιορισμούς που, στη συνέχεια, υπονόμισαν τις αντοχές των εθνικών συστημάτων υγείας. Επιπλέον, αυτή η αποσπασματική προσέγγιση συνέχισε να θέτει σε κίνδυνο τις προσπάθειες συντονισμού των διαφόρων πολιτικών μέτρων εξόδου από την κρίση που στόχευαν στην «επανεκκίνηση» της παγκόσμιας οικονομικής μηχανής. Στην περίπτωση της πανδημίας, σε αντίθεση με άλλες πρόσφατες παγκόσμιες κρίσεις, όπως η 11η Σεπτεμβρίου του 2001, με τις επιθέσεις στη Νέα Υόρκη, ή η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, το σύστημα παγκόσμιας διακυβέρνησης απέτυχε, επειδή αποδείχθηκε ότι ήταν είτε ανύπαρκτο είτε δυσλειτουργικό. Οι ΗΠΑ εξακολουθούσαν να μη χρηματοδοτούν τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ), όμως, ανεξάρτητα από τη βασική συλλογιστική της συγκεκριμένης απόφασης, είναι γεγονός ότι ο ΠΟΥ αποτελεί τον μοναδικό οργανισμό που μπορεί να συντονίσει την παγκόσμια αντίδραση στην πανδημία, το οποίο σημαίνει ότι ακόμη και ένας καθόλου τέλειος ΠΟΥ είναι προτιμότερος από έναν ανύπαρκτο ΠΟΥ, επιχείρημα που ανέφερε, πειστικά και λακωνικά, ο Μπιλ Γκέιτς στο Twitter: «Το έργο του [ΠΟΥ] επιβράδυνε την εξάπλωση της Covid-19 και αν σταματήσει, κανένας άλλος οργανισμός δεν μπορεί να τον αντικαταστήσει. Ο κόσμος χρειάζεται τον ΠΟΥ τώρα περισσότερο από ποτέ».

Αυτή η αποτυχία δεν είναι λάθος του ΠΟΥ. Πρόκειται για ένα σύμπτωμα, όχι την αιτία, της κατάρρευσης της παγκόσμιας διακυβέρνησης. Η διαφοροποιημένη συμπεριφορά του ΠΟΥ προς τις δωρήτριες χώρες αντανακλά την πλήρη εξάρτησή του από τα κράτη που συμφωνούν να συνεργαστούν μαζί του. Ο εν λόγω οργανισμός των Ηνωμένων Εθνών δεν μπορεί να υποχρεώσει τα κράτη να μοιράζονται μαζί του πληροφορίες ή να τα αναγκάσει να προετοιμαστούν για πανδημίες. Όπως και άλλες παρόμοιες

υπηρεσίες του ΟΗΕ, π.χ. αυτή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή της κλιματικής αλλαγής, έτσι και ο ΠΟΥ πορεύεται με περιορισμένους και φθίνοντες πόρους: το 2018, είχε ετήσιο προϋπολογισμό 4,2 δισεκατομμυρίων δολαρίων, απειροελάχιστο σε σχέση με οποιονδήποτε άλλο προϋπολογισμό υγείας σε όλο τον κόσμο. Επιπλέον, βρίσκεται μονίμως στο έλεος των κρατών-μελών και ουσιαστικά δεν διαθέτει εργαλεία για να παρακολουθεί άμεσα τις επιδημίες, να συντονίζει τον σχεδιασμό γι' αυτές ή να εξασφαλίζει ότι θα υπάρχει η δέουσα προετοιμασία σε επίπεδο χώρας, για να μην αναφερθούμε στην κατανομή πόρων σε εκείνες τις χώρες που έχουν τη μεγαλύτερη ανάγκη. Αυτή η δυσλειτουργικότητα αποτελεί σύμπτωμα του διαλυμένου συστήματος παγκόσμιας διακυβέρνησης, και ακόμη δεν υπάρχει ετυμηγορία εάν οργανισμοί του υπάρχοντος συστήματος παγκόσμιας διακυβέρνησης, όπως ο ΟΗΕ και ο ΠΟΥ, μπορούν να ανακτήσουν τους αντικειμενικούς σκοπούς τους και να αντιμετωπίσουν τους σημερινούς παγκόσμιους κινδύνους. Προς το παρόν, εκείνο που έχει σημασία είναι ότι, με υπαρκτό το κενό στην παγκόσμια διακυβέρνηση, μόνο τα έθνη-κράτη είναι επαρκώς συνεκτικά για να λάβουν συλλογικές αποφάσεις, αλλά το μοντέλο αυτό δεν είναι αποδοτικό στην περίπτωση των διεθνών κινδύνων που απαιτούν συντονισμένες παγκόσμιες αποφάσεις.

Ο κόσμος θα είναι ένα πολύ επικίνδυνο μέρος εάν δεν σταθεροποιήσουμε τους πολυμερείς θεσμούς. Παγκόσμιος συντονισμός θα χρειάζεται και μετά το πέρας της επιδημιολογικής κρίσης, διότι δεν είναι δυνατό να «εκκινήσει ξανά» η παγκόσμια οικονομία χωρίς διαρκή διεθνή συνεργασία. Εν απουσία αυτής της συνεργασίας, θα βαδίσουμε προς έναν «πιο φτωχό, πιο κακόβουλο και πιο ασήμαντο κόσμο».⁸⁷

1.4.3. Η αυξανόμενη αντιπαλότητα μεταξύ της Κίνας και των ΗΠΑ

Στη μετά την πανδημία εποχή, πιθανώς θα θυμόμαστε την Covid-19 ως το σημείο καμπής που ανήγγειλε έναν «νέο τύπο ψυχρού πολέμου»⁸⁸ μεταξύ της Κίνας και των ΗΠΑ (οι λέξεις «νέου τύπου» έχουν μεγάλη σημασία: σε αντίθεση με τη Σοβιετική Ένωση, η Κίνα δεν επιζητεί να επιβάλει την ιδεολογία της στον κόσμο). Πριν από την πανδημία, ενισχύονταν οι εντάσεις ανάμεσα στις δύο κυρίαρχες δυνάμεις σε πολλά διαφορετικά πεδία (στο εμπόριο, στα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, στο θέμα των στρατιωτικών βάσεων στη Θάλασσα της Νότιας Κίνας και ιδίως στην τεχνολογία και στις επενδύσεις σε στρατηγικούς κλάδους), και ύστερα από 40 χρόνια στρατηγικής δέσμευσης, οι ΗΠΑ και η Κίνα φαίνονται σήμερα ανίκανες να γεφυρώσουν τις ιδεολογικές και πολιτικές διαιρέσεις που τις χωρίζουν. Αντί να ενώσει τις δύο γεωπολιτικά γιγαντιαίες δυνάμεις, η πανδημία προκάλεσε το ακριβώς αντίθετο, εντείνοντας την αντιπαλότητά τους και τον μεταξύ τους ανταγωνισμό.

Οι περισσότεροι αναλυτές θα συναινούσαν στην άποψη ότι, κατά τη διάρκεια της κρίσης του κορονοϊού, μεγάλωσε το πολιτικό και ιδεολογικό ρήγμα ανάμεσα στις δύο χώρες. Σύμφωνα με τον Γουάνγκ Τζισί, αναγνωρισμένο Κινέζο ακαδημαϊκό και πρότανη της Σχολής Διεθνών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Πεκίνου, ο αντίκτυπος της πανδημίας ώθησε τις σχέσεις Κίνας-ΗΠΑ στο χειρότερο επίπεδό τους από το 1979, όταν συνήψαν επίσημες διπλωματικές σχέσεις. Κατά τη γνώμη του, η διμερής, οικονομική και τεχνολογική, «αποσύνδεση» είναι «ήδη μη αντιστρεπτή»⁸⁹ και θα μπορούσε να φτάσει τόσο μακριά ώστε να «διαιρεθεί το διεθνές σύστημα σε δύο μέρη», όπως προειδοποιεί ο Γουάνγκ Χουιγιάο, πρόεδρος του Κέντρου Κίνα και Παγκοσμιοποίηση, που εδρεύει στο Πεκίνο.⁹⁰ Ακόμη και δημόσιες προσωπικότητες

έχουν εκφράσει ανοιχτά τις ανησυχίες τους. Σε άρθρο που δημοσιεύτηκε τον Ιούνιο του 2020, ο Λι Χσιεν Λουνγκ, πρώην πρωθυπουργός της Σιγκαπούρης, προειδοποίησε σχετικά με τους κινδύνους μιας αντιπαράθεσης ανάμεσα στις ΗΠΑ και στην Κίνα, η οποία, όπως ο ίδιος λέει, «Θέτει σοβαρά ερωτήματα για το μέλλον της Ασίας και τη μορφή της αναδυόμενης διεθνούς τάξης πραγμάτων». Προσθέτοντας: «Οι χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας, της Σιγκαπούρης συμπεριλαμβανομένης, είναι ιδιαίτερα ανήσυχες, καθώς ζουν στην τομή των συμφερόντων διαφόρων μεγάλων δυνάμεων και δεν πρέπει να παγιδευτούν στο μέσον ή να αναγκαστούν να κάνουν επιζήμιες επιλογές».⁹¹

Βεβαίως, οι απόψεις σχετικά με το ποια χώρα έχει «δίκιο» ή προσπαθεί να «επικρατήσει» επωφελούμενη από τις θεωρούμενες ως αδυναμίες και τρωτά σημεία της άλλης διαφέρουν. Είναι όμως ουσιώδες να θέσουμε αυτές τις απόψεις σε ένα ορισμένο πλαίσιο. Δεν υπάρχει «σωστή» άποψη και «λάθος» άποψη, αλλά διαφορετικές και συχνά αποκλίνουσες ερμηνείες που συσχετίζονται, σε πολλές περιπτώσεις, με την προέλευση, την κουλτούρα και την προσωπική ιστορία εκείνων που τις εκφράζουν. Ακολουθώντας περαιτέρω τη μεταφορά περί «κβαντικού κόσμου» που αναφέρθηκε νωρίτερα, θα μπορούσε να συναχθεί από την κβαντική φυσική ότι η αντικειμενική πραγματικότητα δεν υπάρχει. Πιστεύουμε ότι η παρατήρηση και η μέτρηση προσδιορίζουν μια γνώμη ως «αντικειμενική», αλλά ο μικρόκοσμος των ατόμων και των σωματιδίων (όπως ο μακρόκοσμος της γεωπολιτικής) διέπεται από τους παράξενους κανόνες της κβαντομηχανικής, όπου δύο διαφορετικοί παρατηρητές έχουν το δικαίωμα να διατηρούν τη δική τους γνώμη (αυτό αποκαλείται «κβαντική υπέρθεση»: «τα σωματίδια μπορούν να βρίσκονται σε διάφορα μέρη ή καταστάσεις ταυτόχρονα»)⁹² Στον κόσμο των διεθνών υποθέσεων, εάν δύο παρατηρητές δικαιούνται να έχουν τη δική τους γνώμη, οι γνώμες

τους είναι μεν υποκειμενικές, αλλά όχι λιγότερο αληθείς και όχι λιγότερο έγκυρες. Εάν ένας παρατηρητής μπορεί να βγάλει νόημα για την «πραγματικότητα» μέσα από διαφορετικούς ιδιοσυγκρασιακούς φακούς, θα πρέπει να αναθεωρήσουμε την έννοιά μας περί αντικειμενικότητας. Είναι προφανές ότι η παρουσίαση της πραγματικότητας εξαρτάται από τη θέση του παρατηρητή. Μ' αυτή την έννοια, μια «κινεζική» άποψη και μια «αμερικανική» άποψη μπορούν να συνυπάρχουν, μαζί με πλήθος άλλων απόψεων κατά μήκος αυτού του συνεχούς – όλες τους είναι αληθείς! Σε σημαντικό βαθμό και για λόγους κατανοητούς, η κινεζική άποψη για τον κόσμο και τη θέση της Κίνας σ' αυτόν επηρεάζεται από τον εξευτελισμό που υπέστη η χώρα κατά τη διάρκεια του πρώτου Πολέμου του Οπίου, στα 1840, και από την εισβολή του 1900, όταν η Οκταεθνής Συμμαχία λεηλάτησε το Πεκίνο και άλλες κινεζικές πόλεις, πριν απαιτήσει αποζημιώσεις.^{93*} Αντίστροφα, το πώς οι ΗΠΑ βλέπουν τον κόσμο και τη θέση τους σ' αυτόν βασίζεται ως επί το πλείστον στις αξίες και τις αρχές που έχουν διαμορφώσει τον αμερικανικό δημόσιο βίο από την ίδρυση της χώρας.⁹⁴ Αυτές καθόρισαν τόσο την εξέχουσα θέση τους στον κόσμο όσο και την έλξη που ασκούν σε πολλούς μετανάστες επί 250 χρόνια. Η αμερικανική άποψη είναι επίσης ριζωμένη στην ασυναγώνιστη κυριαρχία τους επί όλου του υπόλοιπου κόσμου τις περα-

* Οι ΗΠΑ, η Βρετανία, η Ιαπωνία, η Ρωσία, η Αυστροουγγαρία, η Γαλλία, η Ιταλία και η Γερμανία συμάχησαν για να αντιμετωπίσουν τους Μπόξερς, ένα κίνημα που τροφοδοτήθηκε από αγροτικές εξεγέρσεις και από τη δυσμενή οικονομική και πολιτισμική θέση των Κινέζων μετά από τις ήττες στους Πολέμους του Οπίου (με σειρά συνθηκών, από το 1842 και μετά, με συνεχείς παραχωρήσεις, εκτεταμένα πολιτικά και εμπορικά δικαιώματα σε ξένες δυνάμεις, ανοίγματα λιμανιών, δικαιώματα εγκαταστάσεων, ετεροδικία κ.ά.). Στην κλιμάκωση της εξέγερσης, πολιορκήθηκαν οι ξένες πρεσβείες στο Πεκίνο και αυτό έδωσε την αφορμή για την ξένη εισβολή. Πηγές: Εγκυκλοπαίδεια Britannica και Wikipedia. (Σ.τ.Μ.)

σμένες δεκαετίες και στις αναπόφευκτες αμφιβολίες και ανασφάλειες που δημιουργούνται με τη σχετική απώλεια της απόλυτης υπεροχής. Για κατανοητούς λόγους, τόσο η Κίνα όσο και οι ΗΠΑ έχουν μια πλούσια ιστορία (στην περίπτωση της Κίνας μετρά 5.000 χρόνια) για την οποία αισθάνονται υπερήφανες και αυτό τις οδηγεί, όπως παρατήρησε ο Κισόρ Μαχμπουμπάνι, στο να υπερεκτιμά η καθεμία τις δικές της δυνάμεις και να υποτιμά τις δυνάμεις της άλλης.

Προς επίρρωση των ανωτέρω: όλοι οι αναλυτές και ειδικοί στις προγνώσεις που ειδικεύονται στην Κίνα, στις ΗΠΑ ή και στις δύο έχουν πρόσβαση, λίγο πολύ, στα ίδια δεδομένα και πληροφορίες (που, τώρα πλέον, είναι παγκόσμιο εμπόρευμα), βλέπουν, ακούν και διαβάζουν, λίγο πολύ, τα ίδια πράγματα, αλλά ορισμένες φορές φτάνουν σε διαμετρικά αντίθετα συμπεράσματα. Κάποιοι βλέπουν τις ΗΠΑ ως τον τελικό νικητή, άλλοι υποστηρίζουν ότι η Κίνα ήδη έχει νικήσει και μια τρίτη ομάδα δηλώνει ότι δεν θα υπάρχουν νικητές. Ας εξετάσουμε, σύντομα, τα επιχειρήματά τους με τη σειρά.

Η Κίνα ως νικητής

Το επιχείρημα εκείνων που ισχυρίζονται ότι η κρίση της πανδημίας έχει ωφελήσει την Κίνα, ενώ εξέθεσε την αδυναμία των ΗΠΑ έχει τρία σκέλη.

1. Η πανδημία έδειξε ότι είναι ασήμαντη η ισχύς των ΗΠΑ, ως της πλέον εξέχουσας στρατιωτικής δύναμης στον κόσμο, μπροστά σε έναν αόρατο και μικροσκοπικό εχθρό.

2. Με τα λόγια ενός Αμερικανού ακαδημαϊκού που επινόησε την έκφραση, έπληξε την ήπια ισχύ των ΗΠΑ, λόγω της «ανικανότητας της αντίδρασής τους».⁹⁵ (Μια σημαντική προειδοποίηση: το εάν μια δημόσια αντίδραση στην Covid-19 ήταν «ικανή» ή «μη

ικανή» έχει δώσει αφορμή να διατυπωθούν μυριάδες γνώμες και έχει προκαλέσει πολλές διαφωνίες. Ωστόσο, η απόφαση περί αυτού του θέματος εξακολουθεί να είναι μια δύσκολη υπόθεση. Στις ΗΠΑ, επί παραδείγματι, η πολιτική αντίδραση στην πανδημία αποτελεί, σε μεγάλο βαθμό, ευθύνη των Πολιτειών ακόμη και των πόλεων. Γι' αυτό ακριβώς, δεν υπήρξε στην πράξη εθνική πολιτική αντίδραση στην πανδημία ως τέτοια. Αυτό που συζητούμε εδώ είναι οι υποκειμενικές απόψεις που διαμορφώνουν δημόσιες στάσεις.)

3. Εξέθεσε πλευρές της αμερικανικής κοινωνίας που κάποιοι μπορεί να τις θεωρούν σοκαριστικές, όπως οι τεράστιες ανισότητες μπροστά στην πανδημία, η έλλειψη καθολικής ιατρικής φροντίδας και το θέμα του συστημικού ρατσισμού που τέθηκε από το κίνημα Η Ζωή των Μαύρων Μετράει.

Όλα αυτά ώθησαν τον Κισόρ Μαχμπουμπάνι, έναν σημαίνοντα αναλυτή της αντιπαλότητας ανάμεσα στις ΗΠΑ και την Κίνα,⁹⁶ να υποστηρίξει ότι η Covid-19 αντέστρεψε τους ρόλους των δύο χωρών όσον αφορά την αντιμετώπιση των καταστροφών και τη στήριξη άλλων. Ενώ στο παρελθόν οι ΗΠΑ έφταναν πρώτες, προσφέροντας βοήθεια όπου υπήρχε ανάγκη (όπως στις 26 Δεκεμβρίου 2004, όταν έπληξε την Ινδονησία το μεγάλο τσουνάμι), τώρα αυτός ο ρόλος ανήκει στην Κίνα. Τον Μάρτιο του 2020, η Κίνα έστειλε στην Ιταλία 31 τόνους ιατρικού εξοπλισμού (αναπνευστήρες, μάσκες και προστατευτικές στολές) που δεν μπορούσε να παράσχει η ΕΕ. Κατά τη γνώμη του, τα 6 δισεκατομμύρια άνθρωποι που αποτελούν τον «υπόλοιπο κόσμο» και ζουν σε 191 χώρες ήδη έχουν αρχίσει να προετοιμάζονται για τον γεωπολιτικό ανταγωνισμό ΗΠΑ-Κίνας. Ο Μαχμπουμπάνι λέει ότι τον νικητή θα τον καθορίσουν οι δικές τους επιλογές, βάσει του «ψυχρού υπολογισμού των αναλύσεων κόστους-οφέλους σχετικά με το τι

πρέπει να τους προσφέρουν οι ΗΠΑ και η Κίνα».⁹⁷ Τα συναισθήματα μπορεί να μην παίξουν σπουδαίο ρόλο, επειδή η επιλογή όλων αυτών των χωρών θα εξαρτηθεί από το αν οι ΗΠΑ ή η Κίνα θα βελτιώσει, εν τέλει, τις συνθήκες ζωής των πολιτών τους· ωστόσο, στην πλειονότητά τους, δεν θέλουν να παγιδευτούν σε ένα γεωπολιτικό παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος και θα προτιμούσαν να κρατήσουν ανοιχτές όλες τις επιλογές (να μην αναγκαστούν να επιλέξουν ανάμεσα στις ΗΠΑ και στην Κίνα). Όπως μας έχει δείξει, όμως, το παράδειγμα της εταιρείας Huawei,* ακόμη και παραδοσιακοί σύμμαχοι των ΗΠΑ, όπως η Γαλλία, η Γερμανία και το Ηνωμένο Βασίλειο, πιέζονται από τις ΗΠΑ να επιλέξουν. Οι αποφάσεις που λαμβάνουν οι χώρες όταν αντιμετωπίζουν μια τέτοια σκληρή επιλογή θα καθορίσουν τελικά ποιος θα αναδειχθεί νικητής από την αυξανόμενη αντιπαλότητα μεταξύ των ΗΠΑ και της Κίνας.

Οι ΗΠΑ ως νικητής

Στο στρατόπεδο της Αμερικής ως του τελικού νικητή, τα επιχειρήματα επικεντρώνονται στις εγγενείς δυνάμεις των ΗΠΑ και στις εκλαμβανόμενες ως δομικές αδυναμίες της Κίνας.

Οι υπερασπιστές των «ΗΠΑ ως νικητή» πιστεύουν ότι είναι

* Αναφορά στον λεγόμενο πόλεμο για το 5G, τις νέες υψηλές ταχύτητες στα ασύρματα συστήματα. Η κινεζική Huawei είναι η μεγαλύτερη στον κόσμο κατασκευάστρια εταιρεία τηλεπικοινωνιακών δικτύων πέμπτης γενιάς και έχει μπει στο στόχαστρο των ΗΠΑ, οι οποίες θέλουν να προλάβουν να εγκαταστήσουν οι δικές τους εταιρείες τους τα δίκτυα αυτά σε κρίσιμες περιοχές του πλανήτη, αποκλείοντας τους Κινέζους με επίσημες αποφάσεις. Επικαλούνται μεταξύ άλλων και ζητήματα εθνικής ασφάλειας, λόγω της επέκτασης της ικανότητας για κατασκοπία που υποτίθεται ότι υποβοηθούν αυτά τα δίκτυα. Έτσι δημιουργούν το δίλημμα στους συμμάχους τους αν θα ακολουθήσουν μια «ιδεολογική» προσέγγιση, ταυτιζόμενοι με τις ΗΠΑ, ή θα επωφεληθούν από τις πιο φθηνές τιμές της κινεζικής εταιρείας. (Σ.τ.Μ.)

πρόωρο να μιλά κανείς για απότομο τέλος της αμερικανικής υπεροχής στη μετά την πανδημία εποχή και διατυπώνουν της εξής επιχειρηματολογία: μπορεί η χώρα να παρακμάζει σχετικά, αλλά είναι ακόμη ανυπέρβλητη ηγεμονική δύναμη με απόλυτους όρους και συνεχίζει να κατέχει μεγάλη ποσότητα ήπιας ισχύος· η έλξη που ασκεί ως παγκόσμιος προορισμός κάπως φθίνει, αλλά παραμένει μεγάλη, όπως φαίνεται από την επιτυχία των αμερικανικών πανεπιστημίων στο εξωτερικό και την επιρροή που ασκεί η βιομηχανία της κουλτούρας των ΗΠΑ. Επιπλέον, η κυριαρχία του δολαρίου ως παγκόσμιου νομίσματος που χρησιμοποιείται στο εμπόριο και θεωρείται ασφαλές καταφύγιο παραμένει μεγάλη και αναμφισβήτητη προς το παρόν. Όλα αυτά μεταφράζονται σε σημαντική γεωπολιτική ισχύ, επιτρέποντας στις αμερικανικές Αρχές να αποκλείουν εταιρείες ακόμη και χώρες (όπως το Ιράν ή τη Βενεζουέλα) από το σύστημα του δολαρίου. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αυτή η συνθήκη μπορεί να αλλάξει στο μέλλον, αλλά για τα επόμενα χρόνια δεν υπάρχει εναλλακτική έναντι της παγκόσμιας κυριαρχίας του αμερικανικού δολαρίου. Πιο βαθιά, οι υπερασπιστές της άποψης περί του «ακατάλυτου» των ΗΠΑ θα υποστηρίξουν, μαζί με τον [Ινδό επενδυτή/συγγραφέα] Ρούτσιρ Σάρμα, ότι η «οικονομική υπεροχή των ΗΠΑ έχει βγάλει επανειλημμένα ψεύτες εκείνους που υποστηρίζουν ότι έχει παρακμάσει».⁹⁸ Θα συμφωνήσουν επίσης με τον Ουίνστον Τσόρτσιλ, ο οποίος παρατήρησε κάποτε ότι οι ΗΠΑ έχουν μια εγγενή ικανότητα να διδάσκονται από τα λάθη τους, επισημαίνοντας ότι οι Αμερικανοί πάντα κάνουν το σωστό, όταν έχουν εξαντληθεί όλες οι εναλλακτικές.

Αφήνοντας στην άκρη το πολύ φορτισμένο πολιτικό επιχείρημα (δημοκρατία έναντι αυταρχισμού), εκείνοι που πιστεύουν ότι οι ΗΠΑ θα παραμείνουν ο «νικητής» για πολύ περισσότερα χρόνια τονίζουν επίσης ότι η Κίνα αντιμετωπίζει τους δικούς αντίθε-

τους ανέμους στον δρόμο προς τη θέση της παγκόσμιας υπερδύναμης. Τα μειονεκτήματα που αναφέρονται πιο συχνά είναι: 1) το δημογραφικό μειονέκτημα, ο πληθυσμός της γηράσκει γρήγορα και το εργατικό δυναμικό της έφτασε στην κορύφωσή του το 2015· 2) η επιρροή της στην Ασία περιορίζονται λόγω των εδαφικών διαφορών με το Μπρουνέι, την Ινδία, την Ινδονησία, την Ιαπωνία, τη Μαλαισία, τις Φιλιππίνες και το Βιετνάμ· και 3) έχει πολύ μεγάλη εξάρτηση στον τομέα της ενέργειας.

Μη νικητής

Τι πιστεύουν όσοι ισχυρίζονται ότι η «πανδημία προμηνύει δεινά τόσο για την αμερικανική όσο και για την κινεζική ισχύ – αλλά και για την παγκόσμια τάξη πραγμάτων»;⁹⁹ Υποστηρίζουν ότι, όπως όλες οι χώρες ανά τον κόσμο, έτσι και οι ΗΠΑ και η Κίνα θα υποστούν τεράστια οικονομική ζημία που θα περιορίσει την ικανότητά τους να επεκτείνουν την εμβέλεια και την επιρροή τους. Η Κίνα, όπου το εμπόριο αντιπροσωπεύει πάνω από το ένα τρίτο του ΑΕΠ, θα δυσκολευτεί να επιτύχει διαρκή οικονομική ανάκαμψη, εφόσον οι μεγάλοι εμπορικοί εταίροι της (όπως οι ΗΠΑ) περιχαρακώνονται αποφασιστικά. Όσον αφορά τις ΗΠΑ, η υπερχρέωσή τους θα περιορίσει, αργά ή γρήγορα, τις μετά την πανδημία δαπάνες, με τον πανταχού παρόντα κίνδυνο να μετατραπεί η τρέχουσα οικονομική κρίση σε συστημική χρηματοπιστωτική κρίση.

Οι αμφισβητίες, όταν αναφέρονται στην περίπτωση και των δύο χωρών σχετικά με την οικονομική ζημία και τις εσωτερικές πολιτικές δυσκολίες, εικάζουν ότι πιθανώς και οι δύο θα εξέλθουν από την κρίση σημαντικά αποδυναμωμένες. «Δεν θα αναδυθεί από τα ερείπια μια νέα Pax Sinica ούτε μια ανανεωμένη Pax Americana. Μάλλον αμφότερες οι δυνάμεις θα είναι αδύναμες, εσωτερικά και διεθνώς».

Ένας βασικός λόγος υπέρ του επιχειρήματος του «μη νικητή» είναι μια προκλητική ιδέα που διατυπώθηκε από αρκετούς ακαδημαϊκούς, κυρίως από τον Νάιαλ Φέργκιουσον, η οποία συνοψίζεται στο ότι η κρίση του κορονοϊού εξέθεσε την αποτυχία υπερδυνάμεων, όπως οι ΗΠΑ και η Κίνα, υπογραμμίζοντας την επιτυχία των μικρών κρατών. Με τα λόγια του Φέργκιουσον: «Το πραγματικό δίδαγμα εδώ δεν είναι ότι οι ΗΠΑ φεύγουν από το προσκήνιο και η Κίνα θα είναι η κυρίαρχη δύναμη του 21ου αιώνα. Κατά τη γνώμη μου, η πραγματικότητα δείχνει ότι όλες οι υπερδυνάμεις –οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας και η Ευρωπαϊκή Ένωση– εκτέθηκαν ως άκρως δυσλειτουργικές».¹⁰⁰ Όπως υποστηρίζουν οι οπαδοί αυτής της ιδέας, το μεγάλο μέγεθος συνεπάγεται αντιοικονομίες κλίμακας:* χώρες ή αυτοκρατορίες επεκτείνονται σε τέτοιο βαθμό ώστε φτάνουν σε ένα κατώφλι πέρα από το οποίο δεν μπορούν να αυτοκυβερνηθούν αποτελεσματικά. Γι' αυτό ακριβώς, μικρές οικονομίες, όπως η Σιγκαπούρη, η Ισλανδία, η Νότια Κορέα και το Ισραήλ, φαίνεται να τα έχουν πάει καλύτερα από ό,τι οι ΗΠΑ στην ανάσχεση της πανδημίας και στην αντιμετώπισή της.

Η πρόβλεψη είναι παιχνίδι εικασιών για ανόητους. Η απλή αλήθεια είναι ότι ουδείς μπορεί να πει με κάποιο βαθμό λογικής πεποίθησης ή βεβαιότητας πώς θα εξελιχθεί η αντιπαλότητα μεταξύ των ΗΠΑ και της Κίνας – το μόνο που μπορεί να ειπωθεί είναι ότι θα αυξηθεί. Η πανδημία επέτεινε την αντιπαλότητα ανάμεσα στην κατεστημένη και την αναδυόμενη δύναμη. Οι ΗΠΑ σκόνταψαν πάνω στην κρίση της πανδημίας και η επιρροή τους

* Όρος από τη μικροοικονομική θεωρία. Η αύξηση του όγκου της επιχείρησης οδηγεί σε αντιοικονομίες κλίμακας που αυξάνουν το κατά μονάδα κόστος. Ο κυριότερος λόγος είναι η ανάπτυξη δύσκαμπτων διοικητικών και άλλων γραφειοκρατικών μηχανισμών που περιορίζουν την έγκαιρη λήψη της κατάλληλης απόφασης για τις επιχειρήσεις. Πηγή: el.wiki.org/wiki/αντιοικονομία. (Σ.τ.Μ.)

έχει μειωθεί. Εν τω μεταξύ, η Κίνα επιχειρεί να επωφεληθεί από την κρίση επεκτείνοντας την εμβέλειά της στο εξωτερικό. Γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα για το τι επιφυλάσσει το μέλλον όσον αφορά τον στρατηγικό ανταγωνισμό Κίνας-ΗΠΑ. Θα υπάρξει τάλαντωση ανάμεσα σε δύο άκρα: ανάμεσα σε μια περιορισμένη και διαχειρίσιμη επιδείνωση, που μετριάζεται από τα επιχειρηματικά συμφέροντα, στο ένα άκρο του φάσματος, και σε μια μόνιμη και ολοκληρωτική εχθρότητα, στο άλλο άκρο.

1.4.4. Εύθραυστα και αποτυχημένα κράτη

Τα όρια ανάμεσα στο εύθραυστο κράτος, στο κράτος που βρίσκεται στα πρόθυρα της αποτυχίας και στο αποτυχημένο είναι ρευστά και σαθρά.* Στον σημερινό σύνθετο και ευπροσάρμοστο κόσμο, η αρχή της μη γραμμικότητας σημαίνει ότι ξαφνικά ένα εύθραυστο κράτος μπορεί να μετατραπεί σε αποτυχημένο και, αντίστροφα, ένα αποτυχημένο κράτος μπορεί να βελτιώσει την κατάστασή του με την ίδια ταχύτητα, χάρη στη διαμεσολάβηση διεθνών οργανισμών ή ακόμη και έγχυσης ξένου κεφαλαίου. Στα χρόνια που έρχονται, καθώς η πανδημία προκαλεί οικονομική δυσπραγία παγκοσμίως, είναι πιθανότερο τα πράγματα να εξελιχθούν σε μία μόνο κατεύθυνση για τις πιο φτωχές και εύθραυστες χώρες του κόσμου: από το κακό στο χειρότερο. Εν ολίγοις, πολλά κράτη που έχουν χαρακτηριστικά τρωτότητας κινδυνεύουν να αποτύχουν.

* Υπάρχει μεγάλη σχετικότητα σ' αυτούς τους ορισμούς. Για λόγους καλύτερης κατανόησης, μπορεί να ειπωθεί ότι εύθραυστο κράτος είναι εκείνο που στερείται ή έχει αδύναμη κρατική ικανότητα, με αποτέλεσμα ο πληθυσμός του να είναι ευάλωτος σε ενδογενή ή εξωγενή σοκ. Αποτυχημένο θεωρείται το κράτος που έχει αποσυντεθεί σε τέτοιο βαθμό που δεν υπάρχουν πλέον οι βασικές συνθήκες μιας κυρίαρχης κυβέρνησης στα εδάφη του. (Σ.τ.Μ.)

Η ευθραυστότητα του κράτους παραμένει μία από τις πιο κρίσιμες παγκόσμιες προκλήσεις, ιδίως στην Αφρική. Οι αιτίες είναι πολλαπλές και συνυφασμένες: κυμαίνονται από την οικονομική ανισότητα, τα κοινωνικά προβλήματα, την πολιτική διαφθορά και τις ανεπάρκειες μέχρι τις εξωτερικές και εγχώριες συγκρούσεις και τις φυσικές καταστροφές. Σήμερα, εκτιμάται ότι περί τα 1,8-2 δισεκατομμύρια άνθρωποι ζουν σε εύθραυστα κράτη, αριθμός που ασφαλώς θα αυξηθεί στη μετά την πανδημία εποχή, επειδή οι εύθραυστες χώρες είναι ιδιαίτερα ευάλωτες σε ένα ξέσπασμα της Covid-19.¹⁰¹ Η ίδια η ουσία της κατάστασής τους ως εύθραυστων –αδύναμη κρατική ικανότητα και η συνδεδεμένη μ' αυτήν ανικανότητα να διασφαλίζουν τις ουσιώδεις λειτουργίες των βασικών δημόσιων υπηρεσιών και της ασφάλειας– τις καθιστά λιγότερο ικανές να αντιμετωπίσουν τον ιό. Η κατάσταση είναι ακόμη χειρότερη στα κράτη που βρίσκονται στα πρόθυρα της πλήρους αποτυχίας και στα αποτυχημένα κράτη τα οποία σχεδόν πάντα είναι θύματα της ακραίας φτώχειας και της φατριαστικής βίας και, εν μέσω αυτής της κατάστασης, μετά βίας μπορούν ή αδυνατούν πλήρως να φέρουν σε πέρας βασικές κρατικές λειτουργίες, όπως η εκπαίδευση, η ασφάλεια και η διοίκηση. Σ' αυτό το κενό εξουσίας, απελπισμένοι άνθρωποι γίνονται θύματα των ανταγωνιζόμενων φατριών και των εγκληματιών, αναγκάζοντας συχνά τον ΟΗΕ ή γειτονικές χώρες (και όχι πάντα με καλές προθέσεις) να επέμβουν για να αποτρέψουν την ανθρωπιστική καταστροφή. Για πολλά από αυτά τα κράτη, η πανδημία θα αποτελέσει εξωγενές σοκ που θα τα αποδιάρθρωσει ακόμη περισσότερο.

Για όλους αυτούς τους λόγους, είναι σχεδόν ταυτολογία το να δηλώσουμε ότι η ζημία που προκαλεί η πανδημία στα εύθραυστα και αποτυχημένα κράτη θα είναι πολύ βαθύτερη και διαρκέστερη από ό,τι στις πλούσιες και ανεπτυγμένες οικονομίες. Θα καταστρέψει κάποιες από τις πιο ευάλωτες κοινωνίες του κόσμου. Σε

πολλές περιπτώσεις, η οικονομική καταστροφή θα γίνει η αφορμή κάποιας μορφής πολιτικής αστάθειας και ξεσπασμάτων βίας, επειδή οι πιο φτωχές χώρες θα βιώσουν δύο βλαβερές καταστάσεις: πρώτον, η κατάρρευση του εμπορίου και των εφοδιαστικών αλυσίδων που προκαλείται από την πανδημία θα επιφέρει άμεση καταστροφή, όπως διακοπή των εμβασμάτων ή αυξημένη πείνα· και δεύτερον, στην ίδια κατεύθυνση και πιο έντονα, θα υπάρξει παρατεταμένη και σοβαρή απώλεια απασχόλησης και εισοδήματος. Αυτός είναι ο λόγος που η παγκόσμια πανδημία έχει τη δυνατότητα να σπείρει το χάος στις πιο φτωχές χώρες του κόσμου. Σ' αυτές, η οικονομική παρακμή θα έχει ακόμη πιο άμεσες κοινωνικές επιπτώσεις. Ιδίως σε μεγάλα τμήματα της υποσαχάριας Αφρικής, αλλά και σε τμήματα της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής, εκατομμύρια άνθρωποι εξαρτώνται από ένα ελάχιστο ημερήσιο εισόδημα για να τραφούν οι οικογένειές τους. Όποιο λοκντάουν ή κρίση υγείας προκαλέσει ο κορονοϊός έχει τη δυναμική να εξαπλώσει ταχύτατα την απελπισία και την αναταραχή και να προκαλέσει δυνητικά μια τεράστια εξέγερση με παγκόσμιες παράπλευρες συνέπειες. Οι επιπτώσεις θα είναι ιδιαίτερα βλαβερές για όλες τις χώρες που θα παγιδευτούν στο μέσον μιας σύγκρουσης. Η πανδημία θα διακόψει αναπόφευκτα την ανθρωπιστική βοήθεια προς αυτές. Θα περιορίσει επίσης τις ειρηνευτικές επιχειρήσεις και θα αναβάλει τις διπλωματικές προσπάθειες για τον τερματισμό των συγκρούσεων.

Τα γεωπολιτικά σοκ έχουν την τάση να αιφνιδιάζουν τους παρατηρητές, με τις κατά κύματα και παράπλευρες συνέπειες που δημιουργούν δεύτερες, τρίτες και περισσότερες συνέπειες. Όμως, πού είναι, τούτη την περίοδο, πιο εμφανείς οι κίνδυνοι;

Όλες οι χώρες παραγωγού βασικών αγαθών και πρώτων υλών βρίσκονται σε κίνδυνο (εξαιρούνται η Νορβηγία και ελάχιστες άλλες). Όταν γραφόταν το παρόν βιβλίο, είχαν πληγεί σκληρά λόγω

της κατάρρευσης των τιμών της ενέργειας και των πρώτων υλών, επιδεινώνοντας τα προβλήματα που προκαλεί η πανδημία και όλα τα άλλα με τα οποία συμβαδίζουν (ανεργία, πληθωρισμό, ακατάλληλα συστήματα υγείας και, βεβαίως, φτώχεια). Για τις πλούσιες, σχετικά ανεπτυγμένες και εξαρτώμενες από τις ενεργειακές τιμές οικονομίες, όπως η Ρωσική Ομοσπονδία και η Σαουδική Αραβία, «μόνο» η μεγάλη πτώση των τιμών του πετρελαίου αντιπροσωπεύει σημαντικό οικονομικό πλήγμα, επιτείνοντας τις πιέσεις στους προϋπολογισμούς και στα αποθέματα ξένου συναλλάγματος και δημιουργώντας σοβαρούς μεσοπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους κινδύνους. Για τις χώρες χαμηλού εισοδήματος όμως, όπως το Νότιο Σουδάν, όπου οι εξαγωγές πετρελαίου αντιστοιχούν στο σύνολο σχεδόν των εξαγωγών (99%), το πλήγμα θα μπορούσε να είναι καταστροφικό. Και αυτό ισχύει για πολλές άλλες εύθραυστες χώρες παραγωγούς πρώτων υλών. Η άμεση κατάρρευση δεν είναι εξωπραγματικό σενάριο για τα κράτη-παραγωγούς πετρελαίου, όπως το Εκουαδόρ ή η Βενεζουέλα, όπου ο ιός θα μπορούσε να σαρώσει ταχύτατα τα ελάχιστα νοσοκομεία τα οποία λειτουργούν. Παράλληλα, στο Ιράν, οι αμερικανικές κυρώσεις επιδεινώνουν τα προβλήματα που συνδέονται με τον υψηλό ρυθμό μολύνσεων από την Covid-19.

Ιδιαίτερο κίνδυνο διατρέχουν πολλές χώρες της Μέσης Ανατολής και του Μαγκρέμπ, όπου η οικονομική οδύνη ήταν εμφανέστατη πριν από την πανδημία και όπου υπάρχουν ανήσυχτοι νεανικοί πληθυσμοί και αχαλίνωτη ανεργία. Το τριπλό πλήγμα της Covid-19, της κατάρρευσης των τιμών του πετρελαίου (για ορισμένες χώρες) και του παγώματος του τουρισμού (ζωτικής πηγής απασχόλησης και ξένου συναλλάγματος) θα μπορούσε να προκαλέσει ένα κύμα μεγάλων αντικυβερνητικών κινητοποιήσεων που θα θυμίζουν την Αραβική Άνοιξη του 2011. Στα τέλη Απριλίου του 2020, εν μέσω των αποκλεισμών για τον κορονοϊό, ως

ένα δυσοίωνα σημάδι, στον Λίβανο έγιναν ταραχές με επίκεντρο την ανεργία και την αυξανόμενη φτώχεια. Η πανδημία έχει επαναφέρει επιτακτικά το πρόβλημα της ασφαλούς προμήθειας τροφίμων και σε πολλές χώρες θα μπορούσε να προκαλέσει κρίση τροφίμων και ανθρωπιστική καταστροφή. Αξιωματούχοι του Οργανισμού Τροφίμων και Γεωργίας του ΟΗΕ προβλέπουν ότι μπορεί να διπλασιαστεί, φτάνοντας τα 265 εκατομμύρια το 2020, ο αριθμός των ανθρώπων που υποφέρουν από οξεία ανασφάλεια τροφίμων. Ο συνδυασμός των επιβεβλημένων περιορισμών στο εμπόριο και στις μετακινήσεις, λόγω της πανδημίας, με την αύξηση της ανεργίας και την περιορισμένη ή και την πλήρη απουσία πρόσβασης σε τρόφιμα θα μπορούσε να προκαλέσει μεγάλης κλίμακας κοινωνική εξέγερση, με επακόλουθο μαζικές μεταναστεύσεις και κύματα προσφύγων. Στα εύθραυστα και αποτυχημένα κράτη, η πανδημία επιδεινώνει τις υπάρχουσες ελλείψεις τροφίμων μέσω των φραγμών στο εμπόριο και της διακοπής των παγκόσμιων εφοδιαστικών αλυσίδων τροφίμων. Και αυτό συμβαίνει σε τέτοιο βαθμό ώστε, στις 21 Απριλίου 2020, ο Ντέιβιντ Μπίσλι, εκτελεστικός διευθυντής του Προγράμματος Τροφίμων του ΟΗΕ, προειδοποίησε το συμβούλιο ασφαλείας ότι είναι πιθανοί «πολλαπλοί λιμοί βιβλικών διαστάσεων» σε περίπου τριάντα χώρες, κυρίως στην Υεμένη, το Κονγκό, το Αφγανιστάν, τη Βενεζουέλα, την Αιθιοπία, το Νότιο Σουδάν, τη Συρία, το Σουδάν, τη Νιγηρία και την Αϊτή.

Οι καραντίνες και η οικονομική ύφεση στις πλούσιες χώρες θα προκαλέσουν μεγάλες απώλειες εισοδήματος στους εργαζόμενους φτωχούς και τα εξαρτημένα απ' αυτούς μέλη της οικογένειας, στις πιο φτωχές χώρες του κόσμου. Η μείωση των εμβασμάτων εξωτερικού που αντιστοιχεί σε μεγάλο ποσοστό του ΑΕΠ (πάνω από 30%) σε ορισμένες χώρες, όπως το Νεπάλ, η Τόνγκα [Ωκεανία] ή η Σομαλία είναι μία από αυτές τις απώλειες που μπορεί να προ-

καλέσουν καταστροφικό κλονισμό των οικονομιών τους, με δραματικές κοινωνικές συνέπειες. Σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα, ο αντίκτυπος των μέτρων καραντίνας και της επακόλουθης οικονομικής «χειμερίας νάρκης», που εφαρμόζονται σε τόσο πολλές χώρες σε όλο τον κόσμο, θα προκαλέσει μείωση κατά 20% των εμβασμάτων προς τις χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος – από 554 δισεκατομμύρια δολάρια, το 2019, σε 445 δισεκατομμύρια δολάρια το 2020.¹⁰² Σε μεγαλύτερες χώρες, όπως η Αίγυπτος, η Ινδία, το Πακιστάν, η Νιγηρία και οι Φιλιππίνες, για τις οποίες τα εμβάσματα αποτελούν κρίσιμη πηγή εξωτερικής χρηματοδότησης, η απώλειά τους θα δημιουργήσει μεγάλη οικονομική δυσπραγία και θα καταστήσει ακόμη πιο εύθραυστη την οικονομική, κοινωνική και πολιτική κατάστασή τους, με πολύ πιθανή την αποσταθεροποίηση. Και τέλος, υπάρχει ο τουρισμός, ένας από τους κλάδους που πλήγηκε πολύ σκληρά από την πανδημία, που αποτελεί σανίδα σωτηρίας για πολλές φτωχές χώρες. Σε χώρες όπως η Αιθιοπία, όπου τα έσοδα από τον τουρισμό ισοδυναμούν σχεδόν με το ήμισυ (47%) των συνολικών εξαγωγών της, η αντίστοιχη απώλεια εισοδήματος και απασχόλησης θα προκαλέσει οικονομική και κοινωνική οδύνη σημαντικών διαστάσεων. Το ίδιο ισχύει για τις Μαλβίδες, την Καμπότζη και αρκετές άλλες χώρες.

Υπάρχουν επίσης οι ζώνες συγκρούσεων, όπου πολλές ένοπλες ομάδες σκέφτονται πώς θα εκμεταλλευτούν την πανδημία ως δικαιολογία για να προωθήσουν τους στόχους τους (όπως στο Αφγανιστάν, όπου οι Ταλιμπάν ζητούν να απελευθερωθούν οι αιχμάλωτοί τους, ή στη Σομαλία όπου η ομάδα Αλ-Σαμπάμπ παρουσιάζει την Covid-19 ως μια προσπάθεια αποσταθεροποίησής της). Η παγκόσμια έκκληση για εκεχειρία, που έγινε στις 23 Μαρτίου 2020 από τον γενικό γραμματέα του ΟΗΕ, απευθύνθηκε σε ώτα μη ακουόντων. Από τις 43 χώρες στις οποίες αναφέρθηκαν τουλάχιστον 50 γεγονότα οργανωμένης βίας το 2020, μόνο οι 10 αντα-

ποκρίθηκαν θετικά (πιο συχνά με απλές δηλώσεις υποστήριξης της έκκλησης, αλλά όχι με δέσμευση να ενεργήσουν προς αυτή την κατεύθυνση). Σε άλλες 31 χώρες, όπου υπάρχουν συγκρούσεις εν εξελίξει, οι συμμετέχοντες σ' αυτές όχι μόνο δεν έκαναν κάποιο βήμα για να ανταποκριθούν στην έκκληση, αλλά, στην πραγματικότητα, πολλοί αύξησαν την ένταση της οργανωμένης βίας.¹⁰³ Οι πρώιμες ελπίδες ότι οι ανησυχίες για την πανδημία και η επείγουσα κατάσταση στην υγεία πιθανώς θα άμβλυναν τις μακροχρόνιες συγκρούσεις και θα αποτελούσαν τον καταλύτη για ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις χάθηκαν. Άλλο ένα παράδειγμα ότι η πανδημία όχι μόνο δεν αναστέλλει μια προβληματική ή επικίνδυνη τάση, αλλά την επιτείνει.

Οι πλουσιότερες χώρες αγνοούν την κατάσταση που εκτυλίσσεται στα εύθραυστα και αποτυχημένα κράτη και τις συνέπειές τους σ' αυτές. Με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, οι κίνδυνοι θα τις αγγίξουν μέσω της μεγαλύτερης αστάθειας, ακόμη και του χάους. Για τις πλούσιες χώρες του κόσμου, μία από τις πιο προφανείς παράπλευρες συνέπειες από την οικονομική εξαθλίωση, τη δυσανεμία και την πείνα που πλήττουν τα περισσότερα εύθραυστα και πιο φτωχά κράτη θα είναι ένα νέο κύμα μαζικής μετανάστευσης προς αυτές, παρόμοιο με εκείνο που συνέβη στην Ευρώπη το 2016.

1.5. Περιβαλλοντική επανεκκίνηση

Εκ πρώτης όψεως, η πανδημία και το περιβάλλον φαίνεται να έχουν μακρινή σχέση· αλλά, είναι πολύ πιο κοντά και πολύ πιο συνυφασμένα απ' ό,τι φανταζόμαστε. Και τα δύο θα συνεχίσουν

να αλληλεπιδρούν με απρόβλεπτους και διακριτούς τρόπους, οι οποίοι κυμαίνονται από τον ρόλο που παίζει η μειούμενη βιοποικιλότητα στη συμπεριφορά των μολυσματικών ασθενειών μέχρι την επίδραση που πιθανώς έχει η Covid-19 στην κλιματική αλλαγή, αποτυπώνοντας την επικίνδυνα λεπτή ισορροπία και τις περίπλοκες αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους ανθρώπους και τη φύση.

Επιπρόσθετα, με όρους παγκόσμιου κινδύνου, η πανδημία παρομοιάζεται πιο εύκολα με την κλιματική αλλαγή και την κατάρρευση του οικοσυστήματος (δύο θεμελιώδεις περιβαλλοντικούς κινδύνους). Και τα τρία αντιπροσωπεύουν, εκ φύσεως και σε ποικίλους βαθμούς, υπαρξιακές απειλές για την ανθρωπότητα, ενώ θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η Covid-19 μάς έχει δώσει ήδη μια ιδέα, ή πρόγευση, για το τι θα συνεπαγόταν, από οικονομικής απόψεως, μια μεγάλη κλιματική κρίση και κατάρρευση του οικοσυστήματος: συνδυασμένους κλονισμούς της ζήτησης και της προσφοράς, διακοπή του εμπορίου και των αλυσίδων εφοδιασμού με κατά κύματα και παράπλευρες συνέπειες που αυξάνουν τους κινδύνους (και σε ορισμένες περιπτώσεις τις ευκαιρίες) σε άλλες μακρο-κατηγορίες, στη γεωπολιτική, στα κοινωνικά προβλήματα και στην τεχνολογία. Αν η κλιματική αλλαγή, η κατάρρευση του οικοσυστήματος και η πανδημία φαίνονται τόσο όμοιοι ως παγκόσμιοι κίνδυνοι, πώς μπορούν να συγκριθούν με πραγματικούς όρους; Έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά, αλλά και μεγάλες ανομοιοότητες.

Τα πέντε βασικά κοινά χαρακτηριστικά είναι: 1) είναι γνωστοί (δηλαδή λευκοί κύκνοι) συστημικοί κίνδυνοι που εξαπλώνονται ταχύτατα στον διασυνδεδεμένο κόσμο μας και, κατ' αυτόν τον τρόπο, επιτείνουν άλλους κινδύνους σε διαφορετικά πεδία· 2) είναι φαινόμενα μη γραμμικά, που σημαίνει ότι μετά από ένα ορισμένο όριο, ή σημείο καμπής, μπορούν να επιφέρουν καταστροφικά αποτελέσματα (όπως η «υπερεξάπλωσή» τους σε μια συγκεκριμέ-

νη περιοχή και η υπερφόρτωση του συστήματος υγείας, στην περίπτωση της πανδημίας). 3) είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να μετρηθούν οι πιθανότητες και η κατανομή των επιπτώσεών τους – μονίμως μεταβάλλονται και πρέπει να βρίσκονται υπό συνεχή αναθεώρηση, συνεπώς γίνεται εξαιρετικά δύσκολη η διαχείρισή τους από πολιτικής απόψεως. 4) είναι παγκόσμια φαινόμενα εκ φύσεως και συνεπώς μπορούν να αντιμετωπιστούν δεόντως με παγκόσμιο συντονισμό. και 5) επηρεάζουν δυσανάλογα τις ήδη ευάλωτες χώρες και τμήματα του πληθυσμού.

Ποιες είναι οι ανομοιοτήτες τους; Είναι αρκετές, οι περισσότερες δε απ' αυτές είναι εννοιολογικού και μεθοδολογικού χαρακτήρα (όπως το ότι μια πανδημία εγκυμονεί τον κίνδυνο της άμεσης μετάδοσης, ενώ η κλιματική αλλαγή και η κατάρρευση του οικοσυστήματος είναι συσσωρευτικού τύπου κίνδυνοι), αλλά οι δύο πιο σημαντικές ανομοιοτήτες είναι οι εξής: 1) η διαφορά του χρονικού ορίζοντα (έχει κρίσιμη σημασία για την εφαρμοστέα πολιτική και τον μετριασμό των κινδύνων). και 2) το πρόβλημα της αιτιότητας (καθιστά πιο δύσκολη τη δημόσια αποδοχή των στρατηγικών μετριασμού):

1. Οι πανδημίες είναι σχεδόν στιγμιαίοι κίνδυνοι, το ενδεχόμενο και ο κίνδυνος των οποίων είναι ορατά από όλους. Το ξέσπασμα μιας μεταδοτικής νόσου απειλεί την επιβίωσή μας –ως ατόμων ή ως είδους–, συνεπώς αντιδρούμε άμεσα και με αποφασιστικότητα, όταν αντιμετωπίζουμε αυτόν τον κίνδυνο. Αντιθέτως, η κλιματική αλλαγή και η καταστροφή της φύσης συμβαίνουν σταδιακά και συσσωρευτικά, ενώ οι επιπτώσεις τους γίνονται διακριτές ως επί το πλείστον μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα (και παρόλο που συμβαίνουν «εξαιρετικά» γεγονότα που σχετίζονται όλο και πιο πολύ με το κλίμα και την καταστροφή της φύσης, σημαντικά τμήματα ανθρώπων δεν έχουν πειστεί ακόμη για την

αμεσότητα της κλιματικής κρίσης). Η κρίσιμη διαφορά ανάμεσα στους αντίστοιχους χρονικούς ορίζοντες μιας πανδημίας και της κλιματικής αλλαγής/καταστροφής της φύσης σημαίνει ότι ο κίνδυνος πανδημίας απαιτεί άμεση δράση, η οποία θα ακολουθηθεί από ένα γρήγορο αποτέλεσμα, ενώ η κλιματική αλλαγή και η καταστροφή της φύσης απαιτούν, επίσης, άμεση δράση, αλλά το αποτέλεσμα (ή «μελλοντική ανταμοιβή», στην αργκό των οικονομολόγων) θα ακολουθήσει με μια ορισμένη χρονική καθυστέρηση. Ο Μαρκ Κάρνεϊ, πρώην διοικητής της Τράπεζας της Αγγλίας, που τώρα είναι ειδικός απεσταλμένος του ΟΗΕ για την κλιματική αλλαγή και την οικονομία, έχει παρατηρήσει ότι το πρόβλημα της ασυγχρονίας δημιουργεί μια «τραγωδία ορίζοντα»: σε αντίθεση με τους άμεσους και ορατούς κινδύνους, οι κίνδυνοι της κλιματικής αλλαγής φαίνονται μακρινοί (από την άποψη του χρόνου και της γεωγραφίας), με αποτέλεσμα να μην αντιδρούμε σ' αυτούς με τη σοβαρότητα που αξίζουν και απαιτούν. Παράδειγμα: ο πραγματικός κίνδυνος που δημιουργεί η υπερθέρμανση του πλανήτη και η άνοδος της στάθμης των υδάτων για ένα φυσικό περιουσιακό στοιχείο (όπως ένα παράκτιο θέρετρο) ή για μια εταιρεία (όπως ένας ξενοδοχειακός όμιλος) δεν θα θεωρηθεί, αναγκαία, ως πραγματικός από τους επενδυτές και άρα δεν θα τιμολογηθεί ως τέτοιος από τις αγορές.

2. Το πρόβλημα της αιτιότητας γίνεται εύκολα αντιληπτό, όπως και οι λόγοι που καθιστούν πολύ πιο δύσκολη την εφαρμογή της αντίστοιχης πολιτικής. Στην περίπτωση της πανδημίας, ο δεσμός αιτιότητας ανάμεσα στον ιό και την ασθένεια είναι προφανής: ο SARS-Co-2 προκαλεί την Covid-19. Εκτός από μια χούφτα συνωμοσιολόγων, ουδείς διαφωνεί ως προς αυτό. Στην περίπτωση των περιβαλλοντικών κινδύνων όμως, είναι πολύ πιο δύσκολο να αποδοθεί άμεση αιτιότητα σε ένα συγκεκριμένο συμβάν. Συχνά, οι επιστήμονες δεν μπορούν να δείξουν έναν άμεσο

δεσμό αιτιότητας ανάμεσα στην κλιματική αλλαγή και σε κάποιο ειδικό καιρικό φαινόμενο (όπως μια ξηρασία ή ένας δυνατός κυκλώνας). Παρομοίως, δεν συμφωνούν πάντα όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζει η ανθρώπινη δραστηριότητα συγκεκριμένα είδη που απειλούνται με εξαφάνιση. Συνεπώς, είναι απίστευτα πιο δύσκολος ο μετριασμός των κινδύνων της κλιματικής αλλαγής και της καταστροφής της φύσης. Ενώ σε μια πανδημία, η πλειονότητα των πολιτών συμφωνεί για την αναγκαιότητα των καταπιεστικών μέτρων, οι ίδιοι πολίτες θα αντισταθούν σε περιοριστικές πολιτικές στην περίπτωση των περιβαλλοντικών κινδύνων, όπου μπορεί να υπάρξουν διενέξεις σχετικά με τα αποδεικτικά στοιχεία. Υπάρχει, επίσης, και ένας πιο θεμελιώδης λόγος: η μάχη κατά της πανδημίας δεν απαιτεί ουσιώδη αλλαγή του υποκείμενου κοινωνικο-οικονομικού μοντέλου και των καταναλωτικών μας συνηθειών. Η μάχη κατά των περιβαλλοντικών κινδύνων το απαιτεί.

1.5.1. Κορονοϊός και περιβάλλον

1.5.1.1. Φύση και ζωονοσογόνες ασθένειες

Οι ζωονοσογόνες ασθένειες είναι οι ασθένειες που μεταδίδονται από τα ζώα στους ανθρώπους. Οι περισσότεροι ειδικοί και οικολόγοι συμφωνούν ότι έχουν αυξηθεί κατά πολύ τα τελευταία χρόνια, ιδίως λόγω της αποψίλωσης των δασών (φαινόμενο που συνδέεται επίσης με τις εκπομπές του διοξειδίου του άνθρακα), η οποία διογκώνει τον κίνδυνο της άμεσης αλληλεπίδρασης ανθρώπων-ζώων και της μεταδοτικότητας. Επί πολλά χρόνια, οι ερευνητές πίστευαν ότι τα φυσικά περιβάλλοντα, όπως τα τροπικά δάση και η πλούσια άγρια ζωή που υπάρχει σ' αυτά, αντιπροσώπευαν

μια απειλή για τους ανθρώπους, επειδή εκεί μπορούν να ενδημούν παθογόνα και ιοί που αποτελούν την αιτία ανθρώπινων ασθενειών, όπως ο ιός του δάγγειου πυρετού, ο ιός Έμπολα και ο ιός της ανθρώπινης ανοσοανεπάρκειας (HIV). Σήμερα, γνωρίζουμε ότι αυτό είναι λάθος, επειδή η αιτιότητα ακολουθεί άλλο μονοπάτι. Όπως υποστηρίζει ο Ντέιβιντ Κουάμεν, συγγραφέας του *Spillover: Animal Infections and the Next Human Pandemic*: «Εισβάλλουμε στα τροπικά δάση και σε άλλα άγρια τοπία, τα οποία φιλοξενούν πολλά είδη ζώων και φυτών – και μέσα σ' αυτά τα πλάσματα, πολλούς άγνωστους ιούς. Κόβουμε τα δέντρα· σκοτώνουμε ή αιχμαλωτίζουμε τα ζώα και τα στέλνουμε στις αγορές. Αποδιοργανώνουμε οικοσυστήματα και αποχωρίζουμε τους ιούς από τους φυσικούς ξενιστές τους. Όταν συμβαίνει αυτό, χρειάζονται νέο ξενιστή. Συχνά, είμαστε εμείς».¹⁰⁴ Μέχρι στιγμής, όλο και περισσότεροι επιστήμονες υποδεικνύουν ότι, στην πραγματικότητα, η ανθρωπογενής καταστροφή της βιοποικιλότητας είναι η αιτία των νέων ιών όπως αυτός που προκάλεσε την Covid-19. Οι ερευνητές αυτοί έχουν συνασπιστεί γύρω από το νέο επιστημονικό πεδίο της «πλανητικής υγείας», το οποίο μελετά τις λεπτές και περίπλοκες διασυνδέσεις ανάμεσα στην ευημερία των ανθρώπων, άλλων ζώντων ειδών και ολόκληρων οικοσυστημάτων, και τα ευρήματά τους έχουν καταστήσει σαφές ότι η καταστροφή της βιοποικιλότητας θα αυξήσει τον αριθμό των πανδημιών.

Σε μια πρόσφατη επιστολή προς το αμερικανικό Κογκρέσο, εκατό περιβαλλοντικές ομάδες και ομάδες υποστηρικτών της άγριας ζωής εκτιμούν ότι οι ζωνοσογόνες ασθένειες τετραπλασιάστηκαν τα περασμένα πενήντα χρόνια.¹⁰⁵ Από το 1970, οι μεταβολές στη χρήση της γης έχουν προκαλέσει τον μεγαλύτερο αρνητικό αντίκτυπο στη φύση (και το ένα τέταρτο των ανθρωπογενών εκπομπών). Μόνο η γεωργία καλύπτει πάνω από το ένα τρίτο τη χερσαία επιφάνεια και είναι εκείνη η οικονομική δραστη-

ριότητα που διαταράσσει πιο πολύ τη φύση. Μια πρόσφατη ακαδημαϊκή επισκόπηση συμπεραίνει ότι οι παράγοντες της γεωργίας σχετίζονται με το 50% και πλέον των ζωνοσογόνων ασθενειών.¹⁰⁶ Καθώς οι ανθρώπινες δραστηριότητες όπως η γεωργία (από κοινού με άλλες, όπως η εξόρυξη, η υλοτομία ή ο τουρισμός) καταπατούν τα φυσικά οικοσυστήματα, γκρεμίζουν τους φραγμούς ανάμεσα στους ανθρώπινους πληθυσμούς και τα ζώα, δημιουργώντας τις συνθήκες εμφάνισης των μολυσματικών ασθενειών που εξαπλώνονται από τα ζώα στους ανθρώπους. Η απώλεια του φυσικού οικοτόπου των ζώων και το εμπόριο της άγριας ζωής είναι πολύ σημαντικά προβλήματα, επειδή όταν ζώα που είναι γνωστό ότι συνδέονται με συγκεκριμένες ασθένειες (όπως οι νυχτερίδες ή οι παγκολίνοι στην περίπτωση του κορονοϊού) απομακρύνονται από το άγριο περιβάλλον τους και μεταφέρονται στις πόλεις, απλώς μεταφέρεται μια δεξαμενή ασθενειών της άγριας ζωής σε μια πυκνοκατοικημένη από ανθρώπους περιοχή. Αυτό πιθανώς συνέβη στην αγορά της Γιουχάν, απ' όπου πιστεύεται ότι προήλθε ο νέος κορονοϊός (οι κινεζικές Αρχές απαγόρευσαν, έκτοτε, μόνιμα το εμπόριο και την κατανάλωση άγριων ζώων). Σήμερα, οι περισσότεροι επιστήμονες θα συμφωνούσαν ότι όσο μεγαλύτερη είναι η αύξηση του πληθυσμού, τόσο περισσότερη η αναστάτωση που προκαλούμε στο περιβάλλον, τόσο πιο εντατικά διεξάγεται η γεωργία χωρίς την αναγκαία βιοασφάλεια και τόσο μεγαλύτερος είναι ο κίνδυνος νέων επιδημιών. Το βασικό αντίδοτο που διαθέτουμε σήμερα για να αναχαιτίσουμε την αύξηση των ζωνοσογόνων ασθενειών είναι ο σεβασμός και η διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος και η ενεργή προστασία της βιοποικιλότητας. Για να γίνουν όλα αυτά με αποτελεσματικό τρόπο, θα πρέπει όλοι μας να ξανασκεφτούμε τη σχέση μας με τη φύση και να θέσουμε το ερώτημα γιατί έχουμε αποξενωθεί τόσο πολύ απ' αυτήν. Στο κεφάλαιο των συμπερασμάτων, διατυπώνουμε συγκεκρι-

μένες προτάσεις για τη μορφή που μπορεί να λάβει μια «φιλική στη φύση» ανάκαμψη.

1.5.1.2. Ατμοσφαιρική ρύπανση και κίνδυνος πανδημίας

Είναι γνωστό επί πολλά χρόνια ότι η ατμοσφαιρική ρύπανση, που οφείλεται κυρίως στις εκπομπές οι οποίες συμβάλλουν και στην πλανητική υπερθέρμανση, είναι ένας σιωπηλός δολοφόνος που σχετίζεται με διάφορες συνθήκες επιβαρυντικές της υγείας, όπως είναι ο σακχαρώδης διαβήτης και ο καρκίνος, μέχρι και οι καρδιαγγειακές και αναπνευστικές παθήσεις. Σύμφωνα με τον ΠΟΥ, το 90% του παγκόσμιου πληθυσμού αναπνέει αέρα που δεν ανταποκρίνεται στις οδηγίες ασφαλείας, γεγονός που προκαλεί τον πρόωρο θάνατο σε 7 εκατομμύρια ανθρώπους κάθε έτος ωθώντας τον εν λόγω οργανισμό να ορίσει την ατμοσφαιρική ρύπανση ως «επείγουσα κατάσταση για τη δημόσια υγεία».

Γνωρίζουμε πλέον ότι η ρύπανση της ατμόσφαιρας επιδεινώνει τις επιπτώσεις του όποιου κορονοϊού (και όχι μόνο αυτού της τρέχουσας περιόδου SARS-CoV-2) στην υγεία μας. Από το 2003 κιόλας, μια μελέτη που δημοσιεύτηκε στο μέσον της επιδημίας SARS (σοβαρού οξέος αναπνευστικού συνδρόμου) υποδείκνυε ότι η ατμοσφαιρική ρύπανση θα μπορούσε να εξηγήσει τις διαφορές στο επίπεδο της θνητότητας,¹⁰⁷ καθιστώντας σαφές, για πρώτη φορά, ότι όσο μεγαλύτερη είναι η ρύπανση της ατμόσφαιρας, τόσο μεγαλύτερη θα είναι και πιθανότητα θανάτου από την ασθένεια που προκαλεί ένας κορονοϊός. Έκτοτε, πολλές έρευνες έχουν δείξει ότι οι άνθρωποι που αναπνέουν βρόμικο αέρα σε όλη τη ζωή τους μπορεί να είναι πιο επιρρεπείς στη νόσο του κορονοϊού. Στις ΗΠΑ, μια πρόσφατη ιατρική μελέτη συμπέρανε ότι οι περιοχές με μεγαλύτερη ατμοσφαιρική ρύπανση θα διατρέξουν μεγαλύτερο κίνδυνο από την Covid-19, υποδεικνύοντας ότι οι αμερι-

κανικές κομητείες με μεγαλύτερα επίπεδα ρύπανσης του αέρα θα έχουν μεγαλύτερους αριθμούς νοσηλευομένων και περισσότερους θανάτους.¹⁰⁸ Μεταξύ των γιατρών και στην κοινή γνώμη έχει διαμορφωθεί η συναίνεση ότι υπάρχει συνέργεια ανάμεσα στην ατμοσφαιρική ρύπανση και στην πιθανή εμφάνιση της Covid-19, και όταν ο ιός προσβάλλει τον πληθυσμό, η έκβαση θα είναι χειρότερη σ' αυτές τις συνθήκες. Η έρευνα, που ακόμη είναι εμβρυώδης αλλά αναπτύσσεται ταχέως, δεν έχει αποδείξει ακόμη ότι υπάρχει δεσμός αιτιότητας, αλλά δείχνει αναμφίβολα τη στενή συσχέτιση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης με την εξάπλωση του κορονοϊού και τη σοβαρότητα της νόσου που προκαλεί. Φαίνεται πως η ατμοσφαιρική ρύπανση, γενικά, και ιδίως η συγκέντρωση σωματιδιακής ύλης βλάπτουν τους αεραγωγούς –την πρώτη γραμμή άμυνας των πνευμόνων– που σημαίνει ότι οι άνθρωποι (ανεξαρτήτως ηλικίας) που κατοικούν σε πόλεις με υψηλά επίπεδα ρύπανσης του αέρα θα αντιμετωπίσουν μεγαλύτερο κίνδυνο να νοσήσουν από Covid-19 και να πεθάνουν απ' αυτήν. Αυτό ίσως εξηγεί γιατί όσοι προσβλήθηκαν από τον ιό στη Λομβαρδία (μία από τις πιο μολυσμένες περιοχές της Ευρώπης) ήταν δύο φορές πιο πιθανό να πεθάνουν από τη νόσο Covid-19 απ' ό,τι οι άνθρωποι σχεδόν σε όλες τις άλλες περιοχές της Ιταλίας.

1.5.1.3. Καραντίνα και εκπομπές άνθρακα

Είναι πολύ νωρίς για να προσδιορίσουμε πόσο θα μειωθούν οι εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα παγκοσμίως, το 2020, αλλά η Διεθνής Υπηρεσία Ενέργειας, στην *Global Energy Review* της για το 2020, εκτιμά ότι θα μειωθούν κατά 8%.¹⁰⁹ Ακόμη κι αν ο αριθμός αυτός αντιστοιχεί στη μεγαλύτερη ετήσια μείωση από όσες έχουν καταγραφεί, είναι ελάχιστος συγκρινόμενος με το μέγεθος του προβλήματος και εξακολουθεί να είναι κατώτερος της μείωσης των

εκπομπών κατά 7,6% κάθε έτος, όλη την επόμενη δεκαετία, που ο ΟΗΕ θεωρεί αναγκαία για να διατηρηθεί η άνοδος της παγκόσμιας θερμοκρασίας κάτω από τους 1,5 βαθμούς Κελσίου.¹¹⁰

Με δεδομένη την έκταση της καραντίνας, το 8% είναι μάλλον απογοητευτικό. Είναι σαν να υποδεικνύει ότι μικρές ατομικές πράξεις (μείωση της κατανάλωσης, μη χρήση των αυτοκινήτων μας και λιγότερες πτήσεις) δεν έχουν μεγάλη σημασία, όταν συγκρίνονται με το μέγεθος των εκπομπών που προέρχονται από τις εγκαταστάσεις παραγωγής ηλεκτρισμού, τη γεωργία και τη βιομηχανία, που συνεχίζουν να λειτουργούν μέσα στην καραντίνα (με τη μερική εξαίρεση κάποιων βιομηχανιών). Αποκαλύπτει επίσης ότι οι μεγαλύτεροι «παραβάτες» όσον αφορά τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα δεν είναι πάντα εκείνοι που συχνά θεωρούνται προφανείς ένοχοι. Μια πρόσφατη έκθεση περί βιωσιμότητας* δείχνει ότι οι συνολικές εκπομπές άνθρακα από την παραγωγή της ηλεκτρικής ενέργειας που απαιτείται για να δίνει ρεύμα στις ηλεκτρονικές μας συσκευές και να μεταδίδει τα δεδομένα τους είναι περίπου ίσες μ' εκείνες των αερομεταφορέων σε όλο τον κόσμο.¹¹¹

Συμπέρασμα; Ακόμη και οι πρωτοφανείς και δρακόντειες καραντίνες, με το ένα τρίτο του πληθυσμού της γης κλεισμένο στο σπίτι του επί ένα μήνα και πλέον, δεν προσεγγίζουν καν μια βιώσιμη στρατηγική μείωσης των εκπομπών άνθρακα, επειδή, ακό-

* Όπως θα γίνει αντιληπτό και από το παρόν βιβλίο, δεν υπάρχει πλήρης συναίνεση για τον όρο «βιωσιμότητα», ωστόσο σήμερα χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο για να δηλώσει διαδικασίες και δράσεις μέσω των οποίων η ανθρωπότητα αποφεύγει την εξάντληση ή υπερεκμετάλλευση των φυσικών πόρων και υιοθετεί μεθόδους παραγωγής, επενδύσεις και καταναλωτική συμπεριφορά που μολύνουν λιγότερο το περιβάλλον και συντελούν στην αναστροφή της κλιματικής αλλαγής. Πηγή: <https://youmatter.world/en/definition/definitions-sustainability-definition-examples-principles/> (Σ.τ.Μ.)

μη κι έτσι, η παγκόσμια οικονομία συνέχισε να εκπέμπει μεγάλες ποσότητες διοξειδίου του άνθρακα.

Με τι θα μπορούσε να μοιάζει, λοιπόν, μια στρατηγική μείωσης των εκπομπών άνθρακα; Το σημαντικό μέγεθος και εύρος αυτής της πρόκλησης μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο με τον συνδυασμό: 1) μιας ριζοσπαστικής και μεγάλης συστημικής αλλαγής στον τρόπο που παράγουμε την ενέργεια που χρειάζεται για να λειτουργούμε· και 2) της δομικής αλλαγής της καταναλωτικής συμπεριφοράς μας.

Εάν, στη μετά την πανδημία εποχή, αποφασίσουμε να ζούμε και πάλι όπως πριν από την πανδημία (οδηγώντας τα ίδια αυτοκίνητα, πετώντας προς τους ίδιους προορισμούς, τρώγοντας τα ίδια πράγματα, θερμαίνοντας τα σπίτια μας με τον ίδιο τρόπο κ.ο.κ.), η κρίση της Covid-19 θα έχει πάει χαμένη όσον αφορά το κλίμα.

Αντίστροφα, αν κάποιες από τις συνήθειες που αναγκαστήκαμε να υιοθετήσουμε μέσα στην πανδημία μεταφραστούν σε δομικές αλλαγές της συμπεριφοράς μας, ίσως η έκβαση για το κλίμα να είναι διαφορετική. Το να κυκλοφορούμε με αυτοκίνητα και άλλα μέσα λιγότερο, να εργαζόμαστε εξ αποστάσεως λίγο περισσότερο, να πηγαίνουμε με ποδήλατο και με τα πόδια, αντί με αυτοκίνητα για να διατηρούμε τον αέρα των πόλεών μας τόσο καθαρό όσο ήταν στη διάρκεια της καραντίνας, να κάνουμε διακοπές πιο κοντά στην πατρίδα μας: όλα αυτά, σε μεγάλη κλίμακα, θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια διαρκή μείωση των εκπομπών άνθρακα.

Ερχόμαστε έτσι στο πολύ σημαντικό ερώτημα εάν η πανδημία θα ασκήσει, τελικά, θετική ή αρνητική επίδραση στις πολιτικές που αφορούν την κλιματική αλλαγή.

1.5.2. Ο αντίκτυπος της πανδημίας στην κλιματική αλλαγή και σε άλλες περιβαλλοντικές πολιτικές

Η πανδημία προορίζεται να κυριαρχήσει στο πολιτικό τοπίο επί χρόνια, εγκυμονώντας τον σοβαρό κίνδυνο να επισκιάσει τις περιβαλλοντικές ανησυχίες. Μια ενδεικτική ιστορία είναι η εξής: το συνεδριακό κέντρο της Γλασκόβης, όπου θα γινόταν η διάσκεψη κορυφής του ΟΗΕ για το κλίμα, τον Νοέμβριο του 2020, μετατράπηκε τον Απρίλιο σε νοσοκομείο για τους νοσούντες από Covid-19. Ήδη, οι διαπραγματεύσεις για το κλίμα τέθηκαν σε αναμονή και οι πολιτικές πρωτοβουλίες αναβλήθηκαν, τροφοδοτώντας τη ρητορική ότι, για μεγάλο χρονικό διάστημα, οι κυβερνητικοί ηγέτες θα δίνουν προσοχή μόνο στο πολύπλευρο φάσμα των άμεσων προβλημάτων που προκάλεσε η κρίση της πανδημίας. Όμως, προβάλλει και μια άλλη άποψη, την οποία επεξεργάστηκαν ορισμένοι εθνικοί ηγέτες, ανώτατα στελέχη επιχειρήσεων και εξέχοντες διαμορφωτές της κοινής γνώμης. Αυτή η άποψη συνοψίζεται στο ότι η κρίση της Covid-19 δεν μπορεί να πάει χαμένη και τώρα είναι η στιγμή να θεσπίσουμε βιώσιμες περιβαλλοντικές πολιτικές.

Στην πραγματικότητα, οι εξελίξεις όσον αφορά τη μάχη ενάντια στην κλιματική αλλαγή, κατά τη μετά την πανδημία εποχή, θα μπορούσαν να ακολουθήσουν δύο αντίθετες κατευθύνσεις. Η πρώτη κατεύθυνση συνάδει με τη ρητορική που προαναφέρθηκε: οι οικονομικές συνέπειες της πανδημίας είναι τόσο οδυνηρές, τόσο δύσκολες στην αντιμετώπισή τους και τόσο πολύπλοκη η κατάσταση που προκύπτει, ώστε οι περισσότερες κυβερνήσεις σε όλο τον κόσμο μπορεί να αποφασίσουν να παραμερίσουν «προσωρινά» τις ανησυχίες για την υπερθέρμανση του πλανήτη, για να συγκεντρώσουν την προσοχή τους στην οικονομική ανάκαμψη. Εάν εξελιχθούν έτσι τα πράγματα, τότε οι

πολιτικές αποφάσεις θα στηρίξουν και θα δώσουν κίνητρα στους κλάδους που χρησιμοποιούν ευρέως ορυκτά καύσιμα και εκπέμπουν μεγάλες ποσότητες διοξειδίου του άνθρακα, επιδοτώντας τις. Επίσης, θα ανακαλέσουν τις αυστηρές περιβαλλοντικές προδιαγραφές που θεωρούνται εμπόδιο στον δρόμο της ταχείας οικονομικής ανάκαμψης και θα ενθαρρύνουν τις επιχειρήσεις και τους καταναλωτές να παράγουν και να καταναλώνουν όσο περισσότερο μπορούν. Η δεύτερη κατεύθυνση στηρίζεται σε μια διαφορετική αφήγηση, βάσει της οποίας οι επιχειρήσεις και οι κυβερνήσεις ενθαρρύνονται από τη νέα κοινωνική συνειδητοποίηση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού ότι η ζωή μπορεί να είναι διαφορετική και απ' αυτό που προωθούν οι ακτιβιστές: να αξιοποιήσουμε αυτή τη μοναδική ευκαιρία, για να επανασχεδιάσουμε μια πιο βιώσιμη οικονομία προς μεγαλύτερο όφελος των κοινωνιών μας.

Ας εξετάσουμε πιο λεπτομερώς αυτές τις δύο αποκλίνουσες, πιθανές εκβάσεις. Δεν χρειάζεται να πούμε ότι εξαρτώνται από την κάθε χώρα και περιοχή (ΕΕ). Δεν θα υπάρξουν ούτε δύο χώρες που θα υιοθετήσουν την ίδια πολιτική ή θα κινηθούν με την ίδια ταχύτητα, αλλά, τελικά, όλες θα πρέπει να ενστερνιστούν την κατεύθυνση προς τη μείωση των εκπομπών άνθρακα.

Τρεις βασικοί λόγοι θα μπορούσαν να εξηγήσουν γιατί αυτή η εξέλιξη δεν είναι δεδομένη και γιατί η προσοχή στο περιβάλλον θα μπορούσε να χαθεί, καθώς αρχίζει να υποχωρεί η πανδημία:

1. Οι κυβερνήσεις θα μπορούσαν να αποφασίσουν ότι είναι καλύτερο για το συλλογικό συμφέρον να επιδιωχθεί η οικονομική μεγέθυνση με «κάθε τίμημα», προκειμένου να αμβλυνθούν οι συνέπειες όσον αφορά την ανεργία.

2. Οι εταιρείες θα βρεθούν υπό πίεση να αυξήσουν τα έσοδα,

και η βιωσιμότητα, γενικά, και οι ευαισθησίες για το κλίμα, ιδιαίτερα, θα μπουν σε δεύτερη μοίρα.

3. Οι χαμηλές τιμές του πετρελαίου (εάν διαρκέσουν, πράγμα πολύ πιθανό) θα μπορούσαν να ενθαρρύνουν τους καταναλωτές και τις επιχειρήσεις να βασιστούν ακόμη περισσότερο στην ενέργεια που οδηγεί στην ένταση των εκπομπών άνθρακα.

Τούτοι οι τρεις λόγοι είναι αρκετά πειστικοί ώστε να γίνουν αναγκαστικοί, όμως υπάρχουν άλλοι που θα μπορούσαν να ωθήσουν τα πράγματα προς μια άλλη κατεύθυνση. Τέσσερις, ιδίως, θα μπορούσαν να συμβάλλουν σε έναν κόσμο πιο καθαρό και πιο βιώσιμο:

1. *Φωτισμένη ηγεσία*. Ορισμένοι ηγέτες και διαμορφωτές αποφάσεων, που ήδη βρίσκονται στην πρώτη γραμμή της μάχης ενάντια στην κλιματική αλλαγή, ίσως θελήσουν να αξιοποιήσουν το πλεονέκτημα που παρέχει το σοκ της πανδημίας για να εφαρμόσουν μακροχρόνιες και ευρύτερες περιβαλλοντικές αλλαγές. Στην πραγματικότητα, θα κάνουν «καλή χρήση» της πανδημίας, μην επιτρέποντας να πάνε χαμένες οι θετικές συνέπειες για το περιβάλλον λόγω της καραντίνας. Ηγέτες, από διαφορετικούς τομείς της ζωής, από τον πρίγκιπα της Ουαλίας μέχρι τον [κυβερνήτη της Πολιτείας της Νέας Υόρκης] Άντριου Κουόμο προτρέπουν «Ας χτίσουμε καλύτερα το μέλλον»,* κινούμενοι σ' αυτή την κατεύθυνση. Το ίδιο και η διπλή διακήρυξη, της Διεθνούς Υπηρεσίας Ενέργειας από κοινού με τον Νταν Γιόργκενσεν, Δανό υπουργό για το Κλίμα, την Ενέργεια και την Κοινή Ωφέλεια, όπου υπο-

* «Building back better», στρατηγική που εκπονήθηκε από τον ΟΗΕ για τη μείωση των κινδύνων μετά από ένα κύμα μελλοντικών καταστροφών και κλονισμών, στην τρίτη ομώνυμη συνδιάσκεψή του, το 2015. Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Building_Back_Better (Σ.τ.Μ.)

δεικνύεται ότι η μετάβαση στην καθαρή ενέργεια θα μπορούσε να βοηθήσει στην ανάκαμψη των οικονομιών: «Σε όλο τον κόσμο, ηγέτες ετοιμάζονται τώρα, σχεδιάζοντας τεράστια πακέτα οικονομικών κινήτρων. Ορισμένα από αυτά τα σχέδια θα δώσουν βραχυπρόθεσμη ώθηση, άλλα θα δημιουργήσουν τις υποδομές για τις ερχόμενες δεκαετίες. Πιστεύουμε ότι, συμπεριλαμβάνοντας την καθαρή ενέργεια ως ακέραιο μέρος των σχεδίων τους, οι κυβερνήσεις μπορούν να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας και οικονομική μεγέθυνση, ενώ ταυτόχρονα εξασφαλίζουν τον εκσυγχρονισμό των ενεργειακών συστημάτων τους, τη μετατροπή τους σε πιο ανθεκτικά και λιγότερο ρυπογόνα».¹¹² Οι κυβερνήσεις στις οποίες ηγούνται φωτισμένοι ηγέτες θα εντάξουν τις δεσμεύσεις για το περιβάλλον στα πακέτα των κινήτρων. Παραδείγματος χάριν, μπορούν να προσφέρουν πιο γενναιόδωρους οικονομικούς όρους στις εταιρείες που χρησιμοποιούν επιχειρηματικά μοντέλα χαμηλότερων εκπομπών άνθρακα.

2. *Επίγνωση κινδύνου.* Η πανδημία έπαιξε τον ρόλο της μεγάλης «αφύπνισης κινδύνου», μας έκανε να αποκτήσουμε μεγαλύτερη επίγνωση των κινδύνων που αντιμετωπίζουμε συλλογικά και μας υπενθύμισε ότι ο κόσμος μας είναι στενά συνδεδεμένος. Η Covid-19 κατέστησε σαφές ότι αγνοούμε την επιστήμη και την εμπειρογνωμοσύνη προς ζημία μας και ότι οι συνέπειες των συλλογικών πράξεών μας μπορεί να είναι σημαντικές. Ευτυχώς, κάποια από τα διδάγματα που μας προσφέρουν μια καλύτερη κατανόηση του τι πραγματικά σημαίνει υπαρξιακός κίνδυνος και τι συνεπάγεται θα εφαρμοστούν τώρα στους κινδύνους για το κλίμα. Όπως δήλωσε ο Νίκολας Στερν, πρόεδρος του Ερευνητικού Ινστιτούτου Γκράνθεμ για την Κλιματική Αλλαγή και το Περιβάλλον: «Απ' όλα αυτά διαπιστώσαμε ότι μπορούμε να προχωρήσουμε σε αλλαγές (...) Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι θα υπάρξουν κι άλλες πανδημίες και θα πρέπει να είμαστε καλύτερα προετοιμα-

σμένοι. [Αλλά] πρέπει επίσης να αναγνωρίσουμε ότι η κλιματική αλλαγή είναι πιο ουσιαστική και πιο μεγάλη απειλή που δεν πρόκειται να απαλειφθεί και είναι εξίσου επείγουσα». ¹¹³ Ανησυχώντας επί πολλούς μήνες για την πανδημία και τις επιπτώσεις της στους πνεύμονές μας, θα αποκτήσουμε εμμονή με τον καθαρό αέρα· στη διάρκεια της καραντίνας, πολλοί από εμάς είδαμε και μυρίσαμε τα οφέλη της μειωμένης ατμοσφαιρικής ρύπανσης, κι αυτό πιθανώς να μας ωθήσει σε μια συλλογική συνειδητοποίηση ότι είναι λίγα τα χρόνια που έχουμε για να αντιμετωπίσουμε τις χειρότερες συνέπειες της υπερθέρμανσης του πλανήτη και της κλιματικής αλλαγής. Εάν όντως έτσι έχουν τα πράγματα, θα ακολουθήσουν κοινωνικές (συλλογικές και ατομικές) αλλαγές.

3. *Αλλαγή συμπεριφοράς.* Ως συνέπεια των ανωτέρω, οι στάσεις και οι απαιτήσεις της κοινωνίας ίσως να εξελιχθούν προς τη μεγαλύτερη βιωσιμότητα, σε μεγαλύτερο βαθμό από όσο κοινώς πιστεύεται. Τα καταναλωτικά μας πρότυπα άλλαξαν δραματικά στη διάρκεια της καραντίνας που μας ανάγκασε να στραφούμε στα ουσιώδη, μη δίνοντας άλλη επιλογή πλην του να υιοθετήσουμε τον «πράσινο τρόπο ζωής». Αυτό πιθανώς να κρατήσει, να μας ενθαρρύνει να αγνοήσουμε όλα όσα δεν χρειαζόμαστε πραγματικά και να θέσει σε κίνηση έναν ενάρετο κύκλο για το περιβάλλον. Παρομοίως, ίσως αποφασίσουμε ότι το να δουλεύουμε από το σπίτι (όταν είναι δυνατό) είναι καλό τόσο για το περιβάλλον όσο και για την ατομική μας κατάσταση (το πήγαινε έλα στη δουλειά είναι «καταστροφέας» της καλής ψυχοσωματικής κατάστασης – όσο πιο μακριά, τόσο πιο πολύ επιβαρύνεται η φυσική και πνευματική μας υγεία). Αυτές οι δομικές αλλαγές στον τρόπο που εργαζόμαστε, καταναλώνουμε και επενδύουμε ίσως χρειαστούν κάποιο χρόνο πριν επεκταθούν αρκετά ώστε να υπάρξει αισθητή διαφορά, αλλά, όπως υποστηρίξαμε προηγουμένως, εκείνο που έχει σημασία είναι η κατεύθυνση και η ισχύς της τάσης. Ο ποιητής και φι-

λόσοφος Λάο Τσε ορθώς έλεγε ότι «ένα ταξίδι χιλίων μιλίων αρχίζει με ένα βήμα». Είμαστε μόλις στην αρχή μιας μακράς και οδυνηρής ανάκαμψης και, για πολλούς από εμάς, η σκέψη περί βιωσιμότητας μπορεί να φαίνεται μια πολυτέλεια, αλλά όταν τα πράγματα θα αρχίσουν να βελτιώνονται, θα θυμηθούμε όλοι ότι υπάρχει σχέση αιτιότητας ανάμεσα στην ατμοσφαιρική ρύπανση και την Covid-19. Τότε, η βιωσιμότητα θα πάψει να είναι κάτι δευτερεύον και η κλιματική αλλαγή (που σχετίζεται αμεσότατα με την ατμοσφαιρική ρύπανση) θα έλθει στην πρώτη γραμμή των πραγμάτων που μας απασχολούν. Αυτή που οι κοινωνικοί επιστήμονες αποκαλούν «συμπεριφορική μετάδοση» (ο τρόπος με τον οποίο στάσεις, ιδέες και συμπεριφορά εξαπλώνονται στον πληθυσμό) θα μπορούσε να κάνει τα μαγικά της!

4. *Ακτιβισμός*. Ορισμένοι αναλυτές υπέθεσαν ότι η πανδημία θα καταστήσει παρωχημένο τον ακτιβισμό, αλλά μπορεί να αποδειχθεί ότι ισχύει το ακριβώς αντίθετο. Σύμφωνα με μια ομάδα Αμερικανών και Ευρωπαίων ακαδημαϊκών, ο κορονοϊός ενθάρρυνε την κινητοποίηση υπέρ της αλλαγής και έγινε η αφορμή για να διαμορφωθούν νέα εργαλεία και στρατηγικές κοινωνικών αγώνων. Μέσα σε επτά μόλις εβδομάδες, αυτή η ομάδα των ερευνητών συνέλεξε δεδομένα για ποικίλες μορφές κοινωνικού ακτιβισμού και αναγνώρισε σχεδόν εκατό διακριτές μεθόδους μη βίαιης δράσης, συμπεριλαμβανομένων των δράσεων με φυσική παρουσία, των διαδικτυακών και των υβριδικών μορφών. Το συμπέρασμά τους: «Οι καταστάσεις επείγουσας ανάγκης συχνά αποδεικνύονται το αμόνι στο οποίο σφυρηλατούνται νέες ιδέες και ευκαιρίες. Ενώ είναι δύσκολο να προβλέψουμε ποιες θα είναι πιθανώς οι μακροπρόθεσμες επιδράσεις αυτής της αυξανόμενης ικανότητας και επίγνωσης, είναι σαφές ότι η δύναμη των ανθρώπων δεν έχει μειωθεί. Αντίθετα, κινήματα σε όλο τον κόσμο προσαρμόζονται στην εξ αποστάσεως οργάνωση, χτίζουν τις βάσεις τους,

εντείνουν τα μηνύματά τους και σχεδιάζουν στρατηγικές για τα επερχόμενα». ¹¹⁴ Εάν η εκτίμησή τους είναι σωστή, ο κοινωνικός ακτιβισμός, που καταστάλθηκε εξ ανάγκης λόγω της καραντίνας και άλλων μέτρων φυσικής και κοινωνικής απόστασης, μπορεί να εμφανιστεί ξανά με ανανεωμένο σθένος όταν τερματιστούν οι περιόδοι περιορισμού. Ενθαρρυμένοι από αυτά που είδαμε στη διάρκεια των περιοριστικών μέτρων (μη ρύπανση της ατμόσφαιρας), οι ακτιβιστές του κλίματος θα εντείνουν τις προσπάθειές τους, ασκώντας μεγαλύτερη πίεση σε εταιρείες και επενδυτές. Όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 2, οι δράσεις των επενδυτών θα είναι επίσης μια δύναμη που πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν. Θα ενισχύσει τον σκοπό των κοινωνικών ακτιβιστών, προσθέτοντας μια επιπρόσθετη και ισχυρή διάσταση σ' αυτόν. Ας φανταστούμε την ακόλουθη κατάσταση για να αναδείξουμε το νόημα: μια ομάδα πράσινων ακτιβιστών διαδηλώνει μπροστά σε ένα εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρισμού που χρησιμοποιεί κάρβουνο ως καύσιμο, προκειμένου να απαιτήσει την μεγαλύτερη επιβολή των ρυθμίσεων για τη ρύπανση, ενώ μια ομάδα επενδυτών κάνει το ίδιο στην αίθουσα συνεδριάσεων των διευθυντικών στελεχών, στερώντας την πρόσβαση του εργοστασίου σε κεφάλαια.

Και στους τέσσερις λόγους, διάσπαρτα πραγματικά στοιχεία μάς δίνουν ελπίδα ότι η φιλική προς το περιβάλλον τάση θα επικρατήσει, τελικά. Προέρχεται από διάφορους τομείς, αλλά συγκλίνει προς το συμπέρασμα ότι το μέλλον θα μπορούσε να είναι πιο φιλικό στο περιβάλλον απ' όσο γενικώς πιστεύεται. Προς επιβεβαίωση αυτής της πεποίθησης, τέσσερις παρατηρήσεις τέμνονται με τους τέσσερις παραπάνω λόγους:

1. Τον Ιούνιο του 2020, η BP, μία από τις «πολύ μεγάλες» εταιρείες πετρελαίου και φυσικού αερίου στον κόσμο, περιέκοψε την

αξία των περιουσιακών της στοιχείων κατά 17,5 δισεκατομμύρια δολάρια, έχοντας φτάσει στο συμπέρασμα ότι η πανδημία θα επιταχύνει την παγκόσμια στροφή προς πιο καθαρές μορφές ενέργειας. Κι άλλες ενεργειακές εταιρείες ετοιμάζονται να κάνουν παρόμοιες κινήσεις.¹¹⁵ Στο ίδιο πνεύμα, μεγάλες παγκόσμιες εταιρείες, όπως η Microsoft, έχουν δεσμευτεί όχι μόνο να μην προσθέτουν, αλλά να απομακρύνουν από το περιβάλλον άνθρακα, το 2030.

2. Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, μια πρωτοβουλία της Κομισιόν, είναι μια μεγάλη προσπάθεια και η πιο απτή εκδήλωση του ότι οι δημόσιες Αρχές αποφάσισαν να μην αφήσουν να πάει χαμένη η σχετική με το περιβάλλον κατάσταση που δημιούργησε η κρίση της Covid-19.¹¹⁶ Το σχέδιο αυτό αφιερώνει 1 τρισεκατομμύριο ευρώ για τη μείωση των εκπομπών άνθρακα και τις επενδύσεις στην κυκλική οικονομία, με στόχο, το 2050, να γίνει η ΕΕ η πρώτη περιοχή του κόσμου με ουδετερότητα άνθρακα (όσον αφορά τις καθαρές εκπομπές*) και να αποσυνδέσει την οικονομική μεγέθυνση από τη χρήση πόρων.

3. Διάφορες διεθνείς μελέτες δείχνουν ότι η πλειονότητα των πολιτών σε όλο τον κόσμο θέλει να τεθεί η κλιματική αλλαγή ως προτεραιότητα της οικονομικής ανάκαμψης από την κρίση του κορονοϊού.¹¹⁷ Στις χώρες που αποτελούν την G20, μια πλειονότητα της τάξης του 65% των πολιτών υποστηρίζει την πράσινη ανάκαμψη.¹¹⁸

4. Ορισμένες πόλεις, όπως η Σεούλ, επεκτείνουν τη δέσμευσή

* Η ουδετερότητα άνθρακα συνίσταται στην εξισορρόπηση των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα με την απομάκρυνσή τους από την ατμόσφαιρα και την αποθήκευσή τους. Ως «καθαρές εκπομπές» περιγράφονται οι ακαθάριστες εκπομπές (από τις βιομηχανικές δραστηριότητες, κυρίως με καύση ορυκτών καυσίμων) μείον τις φυσικές δεξαμενές άνθρακα στα δάση, όπου τα δέντρα αποθηκεύουν ή απορροφούν τον άνθρακα, και στα καλλιεργούμενα εδάφη. (Σ.τ.Μ.)

τους να εφαρμόζουν πολιτικές υπέρ του κλίματος και του περιβάλλοντος, με το δικό τους «Πράσινο Νιου Ντιλ», που περιγράφεται ως ένας τρόπος για να μετριαστεί ο αντίκτυπος της πανδημίας.¹¹⁹

Η κατεύθυνση της τάσης είναι σαφής, αλλά, τελικά, η συστημική αλλαγή θα έλθει από τους διαμορφωτές της πολιτικής και τους ηγέτες των επιχειρήσεων που είναι πρόθυμοι να χρησιμοποιήσουν το πλεονέκτημα των κινήτρων λόγω Covid, για να δώσουν το εναρκτήριο λάκτισμα σε μια οικονομία θετική προς τη φύση. Αυτό δεν θα αφορά μόνο τις δημόσιες επενδύσεις. Για τη συγκέντρωση ιδιωτικών κεφαλαίων σε νέες πηγές οικονομικής αξίας θετικής προς τη φύση, καίριο ρόλο θα παίξει η αλλαγή βασικών μοχλών της πολιτικής και των δημοσιονομικών κινήτρων ως μέρος μιας ευρύτερης οικονομικής επανεκκίνησης. Υπάρχουν ισχυρά επιχειρήματα υπέρ της πιο δυναμικής δράσης όσον αφορά τις ρυθμίσεις της χωροταξίας και των χρήσεων γης, τη μεταρρύθμιση των δημόσιων οικονομικών και των επιδοτήσεων, την πολιτική για την καινοτομία που συμβάλλει στην επέκταση και ανάπτυξη, εκτός από την έρευνα και ανάπτυξη, τη συνδυασμένη χρηματοδότηση και την καλύτερη μέτρηση του φυσικού κεφαλαίου ως βασικού περιουσιακού στοιχείου. Πολλές κυβερνήσεις αρχίζουν να λαμβάνουν κάποια μέτρα, αλλά χρειάζονται πολύ περισσότερα για να γείρει το σύστημα προς τον νέο κανόνα της θετικής προς τη φύση οικονομίας και να βοηθήσει τους περισσότερους ανθρώπους σε όλο τον πλανήτη να συνειδητοποιήσουν ότι δεν είναι απλώς μια αναγκαιότητα που επιβάλλεται αυταρχικά, αλλά και μια σημαντική ευκαιρία. Μια εργασία που ετοιμάστηκε από τη συμβουλευτική εταιρεία Systemic σε συνεργασία με το Διεθνές Οικονομικό Φόρουμ¹²⁰ εκτιμά ότι η οικοδόμηση μιας οικονομίας θετικής προς τη φύση θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει, το 2030,

περισσότερα από 10 τρισεκατομμύρια δολάρια ανά έτος – με όρους νέων οικονομικών ευκαιριών και του οικονομικού κόστους που αποφεύχθηκε. Βραχυπρόθεσμα, η παροχή 250 δισεκατομμυρίων δολαρίων σε χρηματοδοτικά κίνητρα θα μπορούσε να δημιουργήσει 37 εκατομμύρια θέσεις εργασίας θετικές προς τη φύση, με τρόπο εξαιρετικά αποτελεσματικό από την άποψη του κόστους. Η επανεκκίνηση στον τομέα του περιβάλλοντος δεν πρέπει να θεωρείται κόστος, αλλά επένδυση που θα προάγει την οικονομική δραστηριότητα και την απασχόληση.

Ευτυχώς, η απειλή από την Covid-19 δεν θα διαρκέσει. Κάποια ημέρα, θα την έχουμε αφήσει πίσω μας. Αντίθετα, η απειλή από την κλιματική αλλαγή και τα ακραία καιρικά φαινόμενα που τη συνοδεύουν θα υπάρχει στο προβλεπτό μέλλον και πέραν αυτού. Ο κίνδυνος για το κλίμα εκτυλίσσεται πιο αργά από ό,τι ο κίνδυνος των πανδημιών, αλλά οι συνέπειές του είναι πολύ πιο σοβαρές. Σε μεγάλο βαθμό, η σοβαρότητά του θα εξαρτηθεί από την πολιτική αντίδραση στην πανδημία. Κάθε μέτρο που στοχεύει στην αναζωογόνηση της οικονομικής δραστηριότητας θα ασκήσει άμεση επίδραση στον τρόπο ζωής μας, αλλά θα έχει, επίσης, αντίκτυπο στις εκπομπές άνθρακα, οι οποίες, με τη σειρά τους, θα επηρεάσουν το περιβάλλον σε όλη την υφήλιο και επί πολλές γενεές. Όπως έχουμε υποστηρίξει στο παρόν βιβλίο, όλα εξαρτώνται από τις επιλογές μας.

1.6. Τεχνολογική επανεκκίνηση

Όταν κυκλοφόρησε το *The Fourth Industrial Revolution* (Η Τέταρτη Βιομηχανική Επανάσταση), το 2016, υποστήριζε ότι η «τεχνο-

λογία και η ψηφιοποίηση θα επαναστατικοποιήσουν τα πάντα, κάνοντας εύστοχο το πολυχρησιμοποιημένο, και κακοποιημένο, απόφθεγμα “τούτη τη φορά είναι διαφορετικά”». Με απλά λόγια, οι μεγάλες τεχνολογικές καινοτομίες είναι στα πρόθυρα να τροφοδοτήσουν μια μνημειώδη αλλαγή σε όλον τον κόσμο.¹²¹ Στα τέσσερα χρόνια που μεσολάβησαν, η τεχνολογική πρόοδος προχώρησε με εντυπωσιακή ταχύτητα. Η τεχνητή νοημοσύνη είναι γύρω μας, από τα μη επανδρωμένα οχήματα και τη φωνητική αναγνώριση μέχρι τους εικονικούς βοηθούς και το λογισμικό μετάφρασης. Τα κινητά τηλέφωνα έχουν γίνει μόνιμο και αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικής και επαγγελματικής ζωής μας, βοηθώντας μας ποικιλοτρόπως, προβλέποντας τις ανάγκες μας, ακούγοντάς μας και εντοπίζοντάς μας, ακόμη κι όταν δεν το ζητούμε... Η αυτοματοποίηση και τα ρομπότ αναδιατάσσουν τον τρόπο λειτουργίας των επιχειρήσεων με εκπληκτική ταχύτητα και με αποδόσεις κλίμακας αδιανόητες μέχρι πριν από ελάχιστα χρόνια. Η καινοτομία στη γενετική, με τη συνθετική βιολογία* να προβάλλει πλέον στον ορίζοντα, είναι συναρπαστική, ανοίγοντας τον δρόμο για ρηξικέλευθες εξελίξεις στον τομέα της ιατρικής φροντίδας. Η βιοτεχνολογία ακόμη δεν έχει φτάσει στο σημείο να σταματά, αν όχι να αποτρέπει, το ξέσπασμα ασθενειών, αλλά οι πρόσφατες καινοτομίες έδωσαν τη δυνατότητα να ταυτοποιηθεί και να εξακριβωθεί η ακολουθία του γονιδιώματος του κορονοϊού πολύ πιο γρήγορα και να επεξεργαστούμε πιο αποτελεσματικά διαγνωστικά μέσα. Επιπλέον, οι πιο πρόσφατες βιοτεχνολογικές τεχνικές που χρησιμοποιούν πλατφόρμες των RNA και DNA

* Η συνθετική βιολογία είναι ένα νέο διεπιστημονικό αντικείμενο που αποσκοπεί στην εφαρμογή της μηχανικής στη βιολογία και στον επανασχεδιασμό και κατασκευή βιολογικών στοιχείων και συστημάτων που δεν υπάρχουν στον φυσικό κόσμο, εκτείνεται δε μέχρι και τη δημιουργία νέων γονιδιωμάτων. Πηγή: <https://archive.bio.org/articles/synthetic-biology-explained> (Σ.τ.Μ.)

καθιστούν δυνατή την ανάπτυξη εμβολίων πιο γρήγορα από ποτέ. Θα μπορούσαν επίσης να βοηθήσουν στην ανάπτυξη νέων θεραπειών βιολογικής μηχανικής.

Για να συνοψίσουμε, η ταχύτητα και το εύρος της τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης ήταν και εξακολουθούν να είναι σημαντικά. Το παρόν κεφάλαιο υποστηρίζει ότι η πανδημία θα επιδράσει ακόμη πιο επιταχυντικά στην καινοτομία, ως καταλύτης τεχνολογικών μεταβολών που ήδη έχουν αρχίσει (συγκρίσιμο φαινόμενο με την επιδείνωση που επέφερε σε άλλα υποκείμενα, παγκόσμια και εντός των κρατών, προβλήματα) και ως «υπερφορτιστής» των ψηφιακών επιχειρήσεων ή των ψηφιακών διαστάσεων κάθε επιχείρησης. Θα οξύνει επίσης μία από τις μεγαλύτερες κοινωνικές και ατομικές προκλήσεις που θέτει η τεχνολογία: το ζήτημα των προσωπικών δεδομένων. Θα δούμε πώς η ιχνηλάτηση επαφών έχει ασύγκριτη ισχύ και αποτελεί σχεδόν ουσιώδες μέρος του οπλοστασίου που χρειάζεται για την καταπολέμηση της Covid-19, ενώ την ίδια στιγμή γίνεται ο μηχανισμός που καθιστά δυνατή τη μαζική παρακολούθηση.

1.6.1. Επιτάχυνση του ψηφιακού μετασχηματισμού

Με την πανδημία, ο «ψηφιακός μετασχηματισμός», στον οποίο αναφέρονται πάμπολλοι αναλυτές επί χρόνια, χωρίς να είναι ακριβώς σίγουρο τι εννοείται μ' αυτόν, βρήκε τον καταλύτη του. Μια σημαντική συνέπεια του περιορισμού θα είναι η επέκταση και πρόοδος του ψηφιακού κόσμου με αποφασιστικό και συχνά μόνιμο τρόπο. Αυτό παρατηρείται όχι μόνο στις πιο πεζές και συνηθισμένες εκφάνσεις του (περισσότερες διαδικτυακές συνομιλίες, περισσότερη ψυχαγωγία μέσω διαδικτύου, γενικά περισσότερο ψηφιακό περιεχόμενο), αλλά επίσης στην επιβολή πιο ριζικών αλ-

λαγών στον τρόπο λειτουργίας των επιχειρήσεων, που θα εξεταστεί λεπτομερέστερα στο επόμενο κεφάλαιο. Τον Απρίλιο του 2020, αρκετοί ηγέτες του χώρου της τεχνολογίας παρατήρησαν πόσο γρήγορα και ριζοσπαστικά επιτάχυναν οι ανάγκες που δημιουργήθηκαν από την κρίση υγείας την υιοθέτηση ευρέος φάσματος τεχνολογιών. Σε διάστημα μόνο ενός μήνα, πολλές εταιρείες προχώρησαν αρκετά χρόνια μπροστά από την άποψη της υιοθέτησης νέας τεχνολογίας. Για τους εξοικειωμένους με την ψηφιακή τεχνολογία, αυτή η εξέλιξη ήταν καλή, ενώ για άλλους ήταν μια πολύ δυσμενής προοπτική (και σε ορισμένες περιπτώσεις καταστροφική). Ο Σάτια Ναντέλα, διευθύνων σύμβουλος της Microsoft, παρατήρησε ότι η απαίτηση για κοινωνικές και φυσικές αποστάσεις δημιούργησε «απομάκρυνση των πάντων», επιταχύνοντας κατά δύο χρόνια την υιοθέτηση ευρέος φάσματος τεχνολογιών, ενώ ο Σούνταρ Πιτσάι, διευθύνων σύμβουλος της Google, έμεινε έκπληκτος από το εντυπωσιακό άλμα της ψηφιακής δραστηριότητας, προβλέποντας μια «σημαντική και διαρκή» επίδραση σε τομείς τόσο διαφορετικούς όσο η τηλεργασία, η εκπαίδευση, τα ψώνια, η ιατρική και η ψυχαγωγία.¹²²

1.6.1.1. Ο καταναλωτής

Κατά τη διάρκεια της καραντίνας, πολλοί καταναλωτές που προηγουμένως ήταν απρόθυμοι να εξαρτώνται από τις ψηφιακές εφαρμογές και υπηρεσίες αναγκάστηκαν να αλλάξουν τις συνήθειές τους σχεδόν εν μια νυκτί: παρακολουθούν ταινίες μέσω διαδικτύου, αντί να πάνε στο σινεμά, παραγγέλνουν φαγητό διαδικτυακά, αντί να πάνε σε εστιατόριο, μιλούν στους φίλους από μακριά, αντί να τους συναντούν, μιλούν στους συναδέλφους μέσω οθόνης, αντί να πίνουν την κουβέντα βάζοντας καφέ, ασκούνται μέσω διαδικτυακών προγραμμάτων, αντί να πηγαίνουν στο γυ-

μναστήριο κ.ο.κ. Έτσι λοιπόν, σχεδόν στιγμιαία, τα περισσότερα πράγματα έγιναν «ηλεκτρονικά»: ηλεκτρονική διδασκαλία, ηλεκτρονικό εμπόριο, ηλεκτρονικό παιχνίδι, ηλεκτρονικά βιβλία, ηλεκτρονική συμμετοχή. Κάποιες από τις παλιές συνήθειες αναμφίβολα θα επανέλθουν (η χαρά και η ευχαρίστηση των προσωπικών επαφών δεν μπορεί να αντισταθμιστεί – είμαστε κοινωνικά ζώα στο κάτω κάτω!), αλλά πολλές από τις μορφές τεχνολογικής συμπεριφοράς που αναγκαστήκαμε να υιοθετήσουμε στη διάρκεια του εγκλεισμού θα γίνουν, μέσω της εξοικείωσης, πιο συνηθισμένες. Όσο διαρκεί η κοινωνική και φυσική απόσταση, η στήριξη στις ψηφιακές πλατφόρμες για την επικοινωνία, την εργασία, την αναζήτηση συμβουλών ή την παραγγελία κάποιου προϊόντος θα κερδίζει, λίγο λίγο, έδαφος έναντι των πρότερων ενσταλαγμένων συνηθειών. Επιπλέον, τα υπέρ και τα κατά της διαδικτυακής έναντι της διά ζώσης επαφής θα ελέγχονται μονίμως μέσα από πολλών ειδών πρίσματα. Εάν, επί παραδείγματι, αποκτήσουν μεγάλη σοβαρότητα οι ανησυχίες για την υγεία, πιθανώς να αποφασίσουμε ότι η διεξαγωγή των μαθημάτων μπροστά σε μια οθόνη, στο σπίτι, δεν συμβαδίζει με τη ζωντάνια και την ευχαρίστηση της εκπαίδευσης μέσα σε μια τάξη με τους συμμαθητές, αλλά είναι πιο ασφαλής (και πιο φθηνή!). Η ίδια λογική εφαρμόζεται σε πολλούς διαφορετικούς τομείς, όπως το αεροπορικό ταξίδι για μια συνάντηση (η συνάντηση μέσω του Zoom είναι πιο ασφαλής, πιο φθηνή, πιο φιλική στο περιβάλλον και πολύ πιο βολική), η μετάβαση με αυτοκίνητο σε μακρινή τοποθεσία για μια οικογενειακή συγκέντρωση το Σαββατοκύριακο (η WhatsApp για ομάδες συγγενών δεν είναι τόσο διασκεδαστική, αλλά είναι, επίσης, πιο ασφαλής, πιο φθηνή και πιο φιλική στο περιβάλλον) ή ακόμη και η διαδικτυακή παρακολούθηση πανεπιστημιακών μαθημάτων (δεν είναι μεν ικανοποιητική, αλλά είναι πιο φθηνή και πιο βολική).

1.6.1.2. Οι ρυθμιστικές Αρχές

Αυτή η μετάβαση προς τη μεγαλύτερη ψηφιοποίηση «των πάντων» στην επαγγελματική και προσωπική μας ζωή θα επιταχυνθεί και θα υποστηριχθεί και από τις ρυθμιστικές Αρχές. Μέχρι σήμερα, οι κυβερνήσεις συχνά επιβράδυναν τον ρυθμό υιοθέτησης των νέων τεχνολογιών με χρονοβόρες επεξεργασίες για το καλύτερο ρυθμιστικό πλαίσιο, αλλά, όπως δείχνει τώρα το παράδειγμα της τηλεϊατρικής και της διανομής με μη επανδρωμένα εναέρια οχήματα, καθίσταται δυνατή η μεγάλη επιτάχυνση αυτής της διαδικασίας εξ ανάγκης. Κατά τη διάρκεια των εγκλεισμών, παρατηρήθηκε, σχεδόν παγκόσμια, χαλάρωση των ρυθμίσεων που πριν από την πανδημία εμπόδιζαν την πρόοδο σε πεδία όπου ήταν διαθέσιμη η τεχνολογία επί πολλά χρόνια, επειδή δεν υπήρχε άλλη καλύτερη ή γενικώς άλλη διαθέσιμη επιλογή. Αίφνης, το μέχρι πρόσφατα αδιανόητο έγινε δυνατό και μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ούτε οι ασθενείς που διαπίστωσαν πόσο εύκολη και βολική ήταν η τηλεϊατρική ούτε οι ρυθμιστικές Αρχές που κατέστησαν δυνατή τη χρήση της θα θέλουν να αντιστραφεί αυτή η εξέλιξη. Οι νέες ρυθμίσεις θα παραμείνουν. Στην ίδια λογική, εκτυλίσσεται μια παρόμοια ιστορία με την Υπηρεσία Πολιτικής Αεροπορίας, στις ΗΠΑ, όπως και σε άλλες χώρες, που αφορά την κατεπείγουσα θέσπιση ρυθμίσεων για τη διανομή με μη επανδρωμένα αεροσκάφη. Η τρέχουσα επιτακτική ανάγκη να προωθηθεί, ανεξαρτήτως περιεχομένου, η «ανέπαφη οικονομία» και η επακόλουθη προθυμία των ρυθμιστικών Αρχών να επιταχύνουν τη διαδικασία αυτή σημαίνει ότι δεν υπάρχουν αναστολές. Ό,τι ισχύει για τους μέχρι πρόσφατα ευαίσθητους τομείς της τηλεϊατρικής και της διανομής με μη επανδρωμένα εναέρια οχήματα ισχύει επίσης για πιο πεζά και ήδη πλήρως ρυθμισμένα πεδία, όπως οι πληρωμές μέσω κινητού τηλεφώνου. Ιδού ένα πολύ χρησιμοποιημένο παράδειγμα: στον μέσον της καραντίνας (τον

Απρίλιο του 2020), οι ευρωπαϊκές ρυθμιστικές Αρχές που είναι αρμόδιες για τις τράπεζες αποφάσισαν να αυξήσουν το ποσό το οποίο μπορούσαν να πληρώνουν οι καταναλωτές χρησιμοποιώντας τις συσκευές κινητών τηλεφώνων, ενώ μείωσαν ταυτόχρονα τις απαιτήσεις αυθεντικότητας που προηγουμένως δυσκόλευαν τις πληρωμές μέσω της πλατφόρμας PayPal ή Venmo. Τέτοιου είδους κινήσεις θα επισπεύσουν την ψηφιακή «κυριαρχία» στην καθημερινή ζωή, αν και ενδεχομένως θα δημιουργήσουν προβλήματα κυβερνοασφάλειας.

1.6.1.3. Η εταιρεία

Με τη μία ή την άλλη μορφή, τα μέτρα κοινωνικής και φυσικής απόστασης πιθανώς θα διατηρηθούν και αφού υποχωρήσει η πανδημία, δικαιολογώντας την απόφαση πολλών εταιρειών, σε διάφορους κλάδους, να επισπεύσουν την αυτοματοποίηση. Ύστερα από λίγο, οι διαρκείς ανησυχίες για την τεχνολογική ανεργία θα υποχωρήσουν, καθώς οι κοινωνίες θα δίνουν έμφαση στην ανάγκη αναδιάρθρωσης του εργασιακού χώρου με τρόπο που να μειώνει την κοντινή ανθρώπινη επαφή. Πράγματι, οι τεχνολογίες αυτοματοποίησης ταιριάζουν απόλυτα σε έναν κόσμο στον οποίο οι άνθρωποι δεν μπορούν να πλησιάσουν ο ένας τον άλλον ή είναι πρόθυμοι να μειώσουν τις αλληλεπιδράσεις τους. Ο επίμονος και πιθανώς διαρκής φόβος μας μήπως μολυνθούμε από έναν ιό (τον κορονοϊό ή κάποιον άλλον) θα επιταχύνει την αδιάκοπη προέλαση της αυτοματοποίησης, ιδίως στους τομείς που είναι οι πλέον δεκτικοί. Το 2016, δύο ακαδημαϊκοί από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το 86% των θέσεων εργασίας στα εστιατόρια, το 75% στο λιανεμπόριο και το 59% στην ψυχαγωγία θα μπορούσαν να αυτοματοποιηθούν μέχρι το 2035.¹²³ Αυτοί οι τρεις κλάδοι συγκαταλέγονται σ' εκείνους που

πλήγηκαν πολύ βαριά από την πανδημία και στους οποίους η αυτοματοποίηση για λόγους υγιεινής και καθαριότητας θα είναι αναγκαία, γεγονός που θα επιταχύνει περαιτέρω τη μετάβαση προς τη μεγαλύτερη ψηφιοποίηση. Υπάρχει άλλο ένα φαινόμενο που ευνοεί την επέκταση της αυτοματοποίησης: το ότι πιθανώς την κοινωνική αποστασιοποίηση θα ακολουθήσει η «οικονομική αποστασιοποίηση». Καθώς οι χώρες γίνονται πιο εσωστρεφείς και οι παγκόσμιες εταιρείες μειώνουν το μήκος των πολύ αποτελεσματικών, αλλά και πολύ ευάλωτων εφοδιαστικών αλυσίδων τους, θα αυξηθεί η ζήτηση για την αυτοματοποίηση και τα ρομπότ που διευκολύνουν περισσότερο την τοπική παραγωγή, διατηρώντας χαμηλό το κόστος.

Η διαδικασία της αυτοματοποίησης έχει ξεκινήσει πολλά χρόνια πριν, αλλά το κρίσιμο ζήτημα, για άλλη μια φορά, είναι ο επιταχυνόμενος ρυθμός της μεταβολής και η μετάβαση: η πανδημία θα επισπεύσει την υιοθέτηση της αυτοματοποίησης στον χώρο εργασίας και την εισαγωγή περισσότερων ρομπότ στην προσωπική και επαγγελματική ζωή μας. Από την έναρξη των εγκλεισμών, έγινε εμφανές ότι τα ρομπότ και η τεχνητή νοημοσύνη ήταν μια «φυσική» εναλλακτική, όταν δεν είναι διαθέσιμη η ανθρώπινη εργασία. Επίσης, χρησιμοποιούνταν όπου και όποτε ήταν δυνατό να μειωθούν οι κίνδυνοι για την υγεία των ανθρώπων. Σε μια εποχή που η φυσική απόσταση έγινε υποχρεωτική, τα ρομπότ αναπτύχθηκαν σε διάφορους εργασιακούς χώρους, από τις αποθήκες, τα σούπερ μάρκετ και τα νοσοκομεία, καλύπτοντας ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, από τη σάρωση ραφιών (τομέα στον οποίο η τεχνητή νοημοσύνη έχει κάνει τεράστιες επιδρομές) μέχρι το καθάρισμα και βεβαίως τη διανομή παραγγελιών με ρομπότ – ένα συστατικό των εφοδιαστικών αλυσίδων στον τομέα της υγείας που θα γίνει σύντομα σημαντικό και, με τη σειρά του, θα οδηγήσει στην «ανέπαφη» διανομή ειδών μπακαλικής και άλλων ειδών πρώ-

της ανάγκης. Πολλές άλλες τεχνολογίες που βρίσκονταν μακριά στον ορίζοντα από την άποψη της υιοθέτησής τους (όπως η τηλεϊατρική), σήμερα εφαρμόζονται ταχύτατα τόσο από τις επιχειρήσεις όσο και από τους καταναλωτές και τις δημόσιες Αρχές. Πόλεις πολύ διαφορετικές όσο η Χανγκκζού, η Ουάσιγκτον και το Τελ Αβίβ προσπαθούν να περάσουν από τα πιλοτικά προγράμματα σε εγχειρήματα μεγάλης κλίμακας, ικανά να τοποθετήσουν στους δρόμους και να υψώσουν στον αέρα έναν στρατό από ρομποτ διανομής αγαθών. Κινεζικές γιγαντιαίες εταιρείες ηλεκτρονικού εμπορίου, όπως η Alibaba και η jd.com, πιστεύουν ακράδαντα ότι στους επρχόμενους 12-18 μήνες, στην Κίνα, θα μπορούσε να εξαπλωθεί ευρέως η αυτόνομη διανομή – πολύ πιο γρήγορα από όσο προβλεπόταν πριν από την πανδημία.

Συχνά, η μέγιστη προσοχή δίνεται στα βιομηχανικά ρομποτ, εφόσον αποτελούν την πιο ορατή μορφή της αυτοματοποίησης, αλλά μεγάλη επιτάχυνση σημειώνεται στην αυτοματοποίηση του χώρου εργασίας μέσω του λογισμικού και της μηχανής που μαθαίνει. Η αποκαλούμενη ρομποτική αυτοματοποίηση διαδικασιών* καθιστά πιο αποδοτικές τις επιχειρήσεις με την εγκατάσταση λογισμικού υπολογιστών που ανταγωνίζεται και αντικαθιστά τις ενέργειες του εργαζόμενου. Αυτό μπορεί να πάρει πολλές μορφές, από την ενοποίηση και απλοποίηση διαφορετικών αναφορών, εργαλείων και περιεχομένου που εντάσσονται σε μια αυτοματοποιημένη πύλη εισόδου, με κατανεμημένους ρόλους για κάθε χρήστη, μια διαδικασία που έχει εκπονήσει η περί τα χρηματοοικονομικά ομάδα της Microsoft, μέχρι την εγκατάσταση λογισμικού από μια πετρελαϊκή εταιρεία, προκειμένου να στέλνει φωτογραφίες σε μια μηχανή τεχνητής νοημοσύνης που συγκρίνει τις

* Η ρομποτική αυτοματοποίηση διαδικασιών (robotic process automation –RPA) είναι η απλούστερη μορφή αυτοματισμού και αφορά επαναλαμβανόμενες και αυστηρά καθορισμένες ενέργειες, όπως π.χ. η εισαγωγή δεδομένων. (Σ.τ.Μ.)

φωτογραφίες αυτές με την υπάρχουσα βάση δεδομένων και προειδοποιεί τους αρμόδιους υπαλλήλους για τα δυνητικά προβλήματα. Σε όλες τις περιπτώσεις, η ρομποτική αυτοματοποίηση διαδικασιών συντελεί στη μείωση του χρόνου που δαπανάται για τη συγκέντρωση και επιβεβαίωση δεδομένων, συνεπώς μειώνει το κόστος (με πιθανή αύξηση της ανεργίας, όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο για την «οικονομική επανεκκίνηση»).

Στην κορύφωση της πανδημίας, η ρομποτική αυτοματοποίηση διαδικασιών αποκάλυψε την αξία της, αποδεικνύοντας την αποτελεσματικότητά της στον χειρισμό των μεγάλων αυξήσεων δεδομένων· έτσι αφού δοκιμάστηκε επιτυχώς, στη μετά την πανδημία εποχή η διαδικασία θα διατεθεί και θα εφαρμοστεί ταχύτατα. Δύο παραδείγματα το αποδεικνύουν. Οι λύσεις της ρομποτικής αυτοματοποίησης διαδικασιών βοήθησαν κάποια νοσοκομεία να διαδώσουν τα αποτελέσματα των τεστ Covid-19, εξοικονομώντας τρεις ώρες δουλειάς ημερησίως για τους νοσηλευτές. Παρομοίως, μια ψηφιακή συσκευή τεχνητής νοημοσύνης που χρησιμοποιούνταν συνήθως για να απαντά σε αιτήματα πελατών διαδικτυακά προσαρμόστηκε για να βοηθήσει τις ιατρικές ψηφιακές πλατφόρμες να παρακολουθούν διαδικτυακά ασθενείς για συμπτώματα της Covid-19. Για όλους αυτούς τους λόγους, η (συμβουλευτική εταιρεία) Bain & Company εκτιμά ότι ο αριθμός των εταιρειών που θα εφαρμόσουν την ρομποτική αυτοματοποίηση των επιχειρηματικών διαδικασιών θα διπλασιαστεί τα επόμενα δύο έτη, ένα χρονοδιάγραμμα που η πανδημία πιθανώς θα συντομεύσει.¹²⁴

1.6.2. Ανίχνευση επαφής, ιχνηλάτηση επαφής και παρακολούθηση

Ένα σημαντικό δίδαγμα προέρχεται από χώρες που ήταν πιο αποτελεσματικές στην αντιμετώπιση της πανδημίας (ιδίως από

ορισμένα ασιατικά κράτη): η τεχνολογία γενικά και η ψηφιακή ιδιαίτερα βοηθά. Η ακριβής ανίχνευση της επαφής αποδείχθηκε μια βασική συνιστώσα της επιτυχούς στρατηγικής κατά της Covid-19. Ενώ οι γενικευμένες καραντίνες είναι αποτελεσματικές όσον αφορά τη μείωση του αναπαραγωγικού ρυθμού του κορονοϊού, δεν εξαλείφουν την απειλή της πανδημίας. Επιπρόσθετα, έχουν υψηλό οικονομικό και κοινωνικό κόστος. Θα είναι πολύ δύσκολο να καταπολεμηθεί η Covid-19, χωρίς μια οριστική θεραπεία ή ένα εμβόλιο και, μέχρι τότε, ο πιο αποτελεσματικός τρόπος να μειωθεί ή να σταματήσει η μετάδοση του ιού είναι η διενέργεια πολλών τεστ και στη συνέχεια η απομόνωση των κρουσμάτων, η ανίχνευση των επαφών και ο περιορισμός εκείνων που ήλθαν σε επαφή με ανθρώπους που είναι θετικοί στον ιό. Όπως θα δούμε παρακάτω, η τεχνολογία συντομεύει εντυπωσιακά αυτή τη διαδικασία, δίνοντας τη δυνατότητα στους αξιωματούχους της δημόσιας υγείας να εντοπίσουν ταχύτατα τους προσβεβλημένους από τον ιό ανθρώπους, συνεπώς να αναχαιτίσουν την ασθένεια πριν αρχίσει να εξαπλώνεται.

Επομένως, η ανίχνευση και η ιχνηλάτηση των επαφών αποτελούν ουσιώδεις παραμέτρους της αντίδρασης των Αρχών στην Covid-19. Οι δύο όροι χρησιμοποιούνται συχνά εναλλακτικά, έχουν όμως ελαφρώς διαφορετικό νόημα. Μια εφαρμογή ιχνηλάτησης αποκτά πληροφορίες σε πραγματικό χρόνο προσδιορίζοντας, παραδείγματος χάριν, την τρέχουσα θέση ενός ατόμου μέσω των γεωγραφικών δεδομένων από τις συντεταγμένες του GPS (εντοπισμού στίγματος) ή από τους πύργους/κεραίες των δικτύων κινητής τηλεφωνίας. Αντίθετα, η ανίχνευση αποκτά πληροφορίες εκ των υστέρων, όπως ο εντοπισμός των φυσικών επαφών ανάμεσα σε ανθρώπους που χρησιμοποιούν ασύρματη τηλεπικοινωνία (μπλουτούθ). Καμία από τις δύο εφαρμογές δεν αποτελεί μαγική λύση που μπορεί να σταματήσει εντελώς την εξάπλωση της παν-

δημίας, αλλά δίνουν τη δυνατότητα να ηχήσει σχεδόν άμεσα ο συναγερμός, επιτρέποντας την πρώιμη παρέμβαση και, άρα, περιορίζοντας ή αναχαιτίζοντας την ασθένεια, ιδίως όταν εμφανίζεται σε περιβάλλοντα που ευνοούν την ευρεία εξάπλωσή της (όπως μια κοινότητα ή μια συγγενική συγκέντρωση). Για λόγους ευκολίας της ανάγνωσης, θα συγχωνεύσουμε τις δύο έννοιες και θα τις χρησιμοποιούμε εναλλάξ (όπως συχνά κάνουν και οι αρθρογράφοι του Τύπου).

Η πιο αποτελεσματική μορφή ιχνηλάτησης ή ανίχνευσης προφανώς είναι εκείνη που υποστηρίζεται από την τεχνολογία: όχι μόνο επιτρέπει την επαναληπτική ιχνηλάτηση όλων των ανθρώπων με τους οποίους είχε έλθει σε επαφή ο χρήστης ενός κινητού τηλεφώνου, αλλά και την ιχνηλάτηση των κινήσεων του χρήστη σε πραγματικό χρόνο, έτσι δίνεται η δυνατότητα να εφαρμοστεί καλύτερα η καραντίνα, προειδοποιώντας ταυτόχρονα άλλους χρήστες κινητών που βρίσκονται στο περιβάλλον του φορέα του ιού ότι έχουν εκτεθεί σε κάποιον που έχει προσβληθεί.

Δεν αποτέλεσε έκπληξη το ότι η ψηφιακή ανίχνευση έγινε ένα από τα πιο ευαίσθητα θέματα της δημόσιας υγείας, δημιουργώντας σε όλο τον κόσμο έντονες ανησυχίες για τα προσωπικά δεδομένα. Στις πρώτες φάσεις της πανδημίας, πολλές χώρες (κυρίως στην Ανατολική Ασία, αλλά και άλλες, το Ισραήλ, π.χ.) αποφάσισαν να εφαρμόσουν την ψηφιακή ιχνηλάτηση με διαφορετικές μορφές. Από την αναδρομική ανίχνευση των αλυσίδων προηγούμενης μετάδοσης μετακινήθηκαν στην ιχνηλάτηση κινήσεων σε πραγματικό χρόνο, προκειμένου να περιορίσουν κάποιο άτομο που προσβλήθηκε από την Covid-19 και να επιβάλουν καραντίνες ή επιμέρους εγκλεισμούς. Από την αρχή, η Κίνα, το Χονγκ Κονγκ (ειδική διοικητική περιοχή της Κίνας) και η Νότια Κορέα εφάρμοσαν αναγκαστικά και αδιάκριτα μέτρα ψηφιακής ανίχνευσης. Πήραν την απόφαση να ιχνηλατούν, χωρίς τη συναίνεση των

ατόμων, μέσω των κινητών τηλεφώνων και των πιστωτικών καρτών, επίσης παρακολουθούσαν με βίντεο (στη Νότια Κορέα). Επιπλέον, ορισμένες χώρες (Χονγκ Κονγκ) απαιτούσαν να φορούν υποχρεωτικά ηλεκτρονικά βραχιόλια όσοι επέστρεφαν από ταξίδια και ήταν σε καραντίνα, ώστε να προειδοποιούνται οι ευάλωτοι στη μόλυνση. Άλλες χώρες επέλεξαν λιγότερο «ακραίες» λύσεις, όπως το να έχουν όσοι ήταν σε καραντίνα ένα κινητό τηλέφωνο μέσω του οποίου οι Αρχές παρακολουθούσαν το πού βρίσκονταν και τους εντόπιζαν, όταν παραβίαζαν τους κανόνες.

Η ψηφιακή ανίχνευση που επαινέθηκε και συζητήθηκε περισσότερο ήταν η εφαρμογή Trace Together την οποία χρησιμοποίησε το υπουργείο Υγείας της Σιγκαπούρης. Φαίνεται ότι προσφέρει μια «ιδανική» ισορροπία ανάμεσα στην αποτελεσματικότητα και τις ανησυχίες περί των προσωπικών δεδομένων, διατηρώντας τα δεδομένα του χρήστη στο τηλέφωνο και όχι στον σέρβερ και δίνοντας τη δυνατότητα ανώνυμης σύνδεσης. Η διερεύνηση επαφών μπορεί να γίνει μόνο με τις πιο πρόσφατες εκδόσεις του μπλουτούθ (ένας προφανής περιορισμός για πολλές χώρες που δεν είναι ψηφιακά προηγμένες, όπου μεγάλο ποσοστό των κινητών τηλεφώνων δεν έχουν μπλουτούθ με επαρκή ισχύ για αποτελεσματική ανίχνευση). Το μπλουτούθ εντοπίζει με ακρίβεια τις φυσικές επαφές του χρήστη με άλλον χρήστη της εφαρμογής, σε απόσταση δύο μέτρων και, εάν συντρέχει κίνδυνος μετάδοσης της Covid-19, η εφαρμογή προειδοποιεί την επαφή σε ποιο σημείο γίνεται υποχρεωτική η μετάδοση των αποθηκευμένων στο τηλέφωνο δεδομένων στο υπουργείο Υγείας (η ανωνυμία, όμως, διατηρείται). Το Trace Together είναι, λοιπόν, μη επεμβατικό όσον αφορά τα προσωπικά δεδομένα, και ο κώδικάς του, που είναι δημόσια διαθέσιμος, το καθιστά εύχρηστο για κάθε χώρα οπουδήποτε στον κόσμο· παρ' όλα αυτά, οι υπερασπιστές της προστασίας των προσωπικών δεδομένων αντιτείνουν ότι οι κίνδυνοι εξακο-

λουθούν να είναι υπαρκτοί. Εάν όλος ο πληθυσμός μιας χώρας κατέβαζε την εφαρμογή και εάν υπήρχε απότομη αύξηση των προσβολών από την Covid-19, τότε η εφαρμογή θα μπορούσε τελικά να αναγνωρίσει τους περισσότερους πολίτες. Εισβολές μέσω του διαδικτύου, θέματα εμπιστοσύνης όσον αφορά τον χειριστή του συστήματος και ο χρόνος διατήρησης των δεδομένων δημιουργούν πρόσθετες ανησυχίες για τα προσωπικά δεδομένα.

Υπάρχουν κι άλλες επιλογές. Σχετίζονται κυρίως με τη διαθεσιμότητα ανοικτών και επαληθεύσιμων πηγαίων κωδίκων και με εγγυήσεις που έχουν να κάνουν με την επίβλεψη των δεδομένων και τη χρονική διάρκεια της διατήρησής τους. Θα μπορούσαν να υιοθετηθούν κοινές προδιαγραφές και κανόνες, ιδίως στην ΕΕ όπου πολλοί πολίτες φοβούνται ότι η πανδημία θα έχει ως αναγκαστική συνέπεια την υπονόμηση των προσωπικών δεδομένων, προκειμένου να προστατευθεί η δημόσια υγεία. Όμως, η Μαργκρέτε Φεστιάγκερ, επίτροπος ανταγωνισμού, παρατήρησε:

Πιστεύω ότι είναι ψευδές δίλημμα, επειδή η τεχνολογία μπορεί να κάνει πολλά πράγματα που δεν παραβιάζουν τα προσωπικά δεδομένα. Πιστεύω ότι, πολύ συχνά, οι άνθρωποι λένε πως μόνο ένας τρόπος είναι εφικτός, επειδή θέλουν τα δεδομένα μόνο για τους δικούς τους σκοπούς. Έχουμε διαμορφώσει ένα σύνολο κατευθύνσεων και μαζί με τα κράτη-μέλη το έχουμε μεταφράσει σε μια εργαλειοθήκη, έτσι ώστε να υπάρξει μια εθελοντική εφαρμογή με αποκεντρωμένη αποθήκευση, χρησιμοποιώντας τεχνολογία μπλουτούθ. Είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί η τεχνολογία για να ανιχνευθεί ο ιός, αλλά δίνεται, επίσης, στους ανθρώπους η ελευθερία επιλογής και έτσι έχουν εμπιστοσύνη ότι η τεχνολογία αυτή αφορά την ανίχνευση του ιού και όχι άλλους σκοπούς. Νομίζω ότι είναι ουσιώδες να δείξουμε ότι πραγματικά το εννοούμε όταν λέμε ότι πρέπει να εμπιστεύονται οι άνθρωποι την τεχνολογία αυτή, όταν τη χρησιμοποιούν, και ότι δεν

πρόκειται για την έναρξη μιας νέας εποχής παρακολούθησης. Αφορά την ανίχνευση του ιού και μας βοηθά να ανοίξουμε τις κοινωνίες μας.¹²⁵

Και πάλι θέλουμε να τονίσουμε ότι είμαστε σε μια κατάσταση όπου οι εξελίξεις είναι ταχύτατες και υπάρχει μεγάλη ρευστότητα. Η ανακοίνωση της Apple και της Google, τον Απρίλιο, ότι συνεργάζονται για να αναπτύξουν μια εφαρμογή την οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν οι αξιωματούχοι της υγείας για να αναπαράγουν τις κινήσεις και τις συνδέσεις ενός ατόμου που έχει προσβληθεί από τον ιό δείχνει μια πιθανή διέξοδο για τις κοινωνίες που ανησυχούν πολύ για τα προσωπικά δεδομένα και φοβούνται την ψηφιακή παρακολούθηση περισσότερο από οτιδήποτε άλλο. Το άτομο που έχει το κινητό τηλέφωνο μπορεί να κατεβάσει με τη θέλησή του την εφαρμογή και θα πρέπει να συμφωνήσει να μοιραστεί δεδομένα, ενώ οι δύο εταιρείες ξεκαθάρισαν ότι η τεχνολογία τους δεν θα δοθεί σε υπηρεσίες δημόσιας υγείας που δεν θα συμμορφώνονται με την περί απορρήτου πολιτική αυτών των εταιρειών. Όμως, οι εφαρμογές εθελοντικής ανίχνευσης επαφών έχουν ένα πρόβλημα: διατηρούν όντως το απόρρητο των χρηστών τους, αλλά είναι αποτελεσματικές μόνο όταν το επίπεδο συμμετοχής είναι επαρκώς υψηλό – ένα πρόβλημα συλλογικής δράσης που υπογραμμίζει για άλλη μια φορά τη βαθιά διασύνδεση της σύγχρονης ζωής, κάτω από το ατομικιστικό προσωπείο των δικαιωμάτων και των συμβατικών υποχρεώσεων.

Καμιά εθελοντική εφαρμογή ανίχνευσης επαφών δεν πρόκειται να λειτουργήσει εάν οι άνθρωποι δεν είναι πρόθυμοι να παραχωρήσουν τα προσωπικά τους δεδομένα στην κυβερνητική υπηρεσία που εποπτεύει το σύστημα· εάν κάποιο άτομο αρνηθεί να κατεβάσει την εφαρμογή (και συνεπώς να παρακρατήσει πληροφορίες για μια πιθανή μόλυνση από τον ιό, για κινήσεις και

επαφές), θα επηρεαστούν όλοι δυσμενώς. Στο τέλος, οι πολίτες θα χρησιμοποιούν την εφαρμογή, εάν τη θεωρούν αξιόπιστη, κάτι που εξαρτάται από την εμπιστοσύνη που τρέφουν προς την κυβέρνηση και τις δημόσιες Αρχές. Στα τέλη Ιουνίου του 2020, η εμπειρία των εφαρμογών ανίχνευσης ήταν ακόμη πρόσφατη και όχι σαφής. Λιγότερες από 30 χώρες τις είχαν εφαρμόσει.¹²⁶ Στην Ευρώπη, ορισμένες χώρες, όπως η Γερμανία και η Ιταλία, εγκαινίασαν εφαρμογές που βασίζονταν στο σύστημα που αναπτύχθηκε από τις Apple και Google, ενώ άλλες χώρες, όπως η Γαλλία, αποφάσισαν να αναπτύξουν τις δικές τους εφαρμογές, επικαλούμενες προβλήματα διαλειτουργικότητας. Γενικά, τεχνικά προβλήματα και ανησυχίες περί προσωπικών δεδομένων φαίνεται πως επηρέασαν τη χρήση των εφαρμογών και τον ρυθμό της υιοθέτησής τους. Ιδού μερικά παραδείγματα: το Ηνωμένο Βασίλειο, αφού αντιμετώπισε τεχνικές δυσκολίες και την κριτική των ακτιβιστών για τα προσωπικά δεδομένα, έκανε στροφή 180 μοιρών και αποφάσισε να αντικαταστήσει την εφαρμογή ανίχνευσης επαφών που είχε αναπτυχθεί εγχωρίως με το μοντέλο των Apple και Google. Η Νορβηγία ανέστειλε τη χρήση της δικής εφαρμογής λόγω των ανησυχιών για τα προσωπικά δεδομένα, ενώ στη Γαλλία, μόλις τρεις εβδομάδες μετά την εγκαινιάσή της, η εφαρμογή StopCovid απέτυχε να απογειωθεί, σημειώνοντας πολύ χαμηλό ρυθμό υιοθέτησης (1,9 εκατομμύρια άνθρωποι) που ακολουθήθηκε από συχνές αποφάσεις απεγκατάστασής της.

Σήμερα, στον κόσμο υπάρχουν 5,2 δισεκατομμύρια «έξυπνα» κινητά τηλέφωνα, το καθένα από τα οποία έχει τη δυνατότητα να εντοπίσει ποιος προσβάλλεται από τον ιό, πού και συχνά από ποιον. Αυτή η πρωτοφανής ευκαιρία μπορεί να εξηγήσει γιατί διάφορες μελέτες που έγιναν στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια των λοκντάουν έδειξαν ότι οι πολίτες, σε αυξανόμενο βαθμό, ευνοούσαν τη μέσω κινητών ιχνηλάτηση εκ μέρους των

δημόσιων Αρχών (εντός πολύ συγκεκριμένων ορίων). Όπως πάντα, όμως, ο διάβολος βρίσκεται στις λεπτομέρειες της πολιτικής και της εκτέλεσής της. Ερωτήσεις όπως εάν η ψηφιακή ιχνηλάτηση είναι αναγκαστική ή εθελοντική, εάν τα δεδομένα πρέπει να συλλέγονται ανώνυμα ή επώνυμα και εάν οι πληροφορίες πρέπει να συλλέγονται κατ' ιδίαν ή δημόσια περιέχουν πολλές διαφορετικές αποχρώσεις του μαύρου και του άσπρου, καθιστώντας εξαιρετικά δύσκολο το να συμφωνήσουμε σε ένα ενοποιημένο μοντέλο ψηφιακής ανίχνευσης, με συλλογικό τρόπο. Όλα αυτά τα ερωτήματα και η ανησυχία που προκαλούν πήραν μεγαλύτερες διαστάσεις λόγω του ότι υπήρξαν εταιρείες οι οποίες παρακολουθούσαν την υγεία των υπαλλήλων τους, γεγονός που αποκαλύφθηκε μόλις άνοιξε ξανά η οικονομία. Και η σημασία τους θα αυξάνεται, καθώς η πανδημία του κορονοϊού δεν υποχωρεί πλήρως και οι φόβοι για άλλες πιθανές πανδημίες έρχονται στην επιφάνεια.

Καθώς η κρίση του κορονοϊού θα υποχωρεί και οι άνθρωποι θα αρχίσουν να επιστρέφουν στον εργασιακό χώρο, η κίνηση των εταιρειών θα είναι προς τη μεγαλύτερη παρακολούθηση των εργαζομένων σ' αυτές· καλώς ή κακώς, οι εταιρείες θα παρατηρούν και ορισμένες φορές θα καταγράφουν τι κάνει το εργατικό δυναμικό τους. Η τάση αυτή θα μπορούσε να λάβει πολλές και διαφορετικές μορφές, από τη μέτρηση της θερμοκρασίας του σώματος με θερμοκάμερες μέχρι τη, μέσω εφαρμογών, παρακολούθηση της συμμόρφωσης των υπαλλήλων στα μέτρα κοινωνικής απόστασης. Αυτό μοιραία θα θέσει επί τάπητος ζητήματα ρυθμίσεων και προσωπικών δεδομένων, τα οποία θα απορρίψουν πολλές εταιρείες υποστηρίζοντας ότι δεν μπορούν να ανοίξουν και να λειτουργήσουν ξανά χωρίς τον κίνδυνο νέων κρουσμάτων (όντας, σε ορισμένες περιπτώσεις, υπεύθυνες γι' αυτά), παρά μόνο αν αυξήσουν την ψηφιακή παρακολούθηση. Θα προβάλουν την υγεία και

την ασφάλεια ως δικαιολογία για την αυξημένη παρακολούθηση του εργατικού δυναμικού τους.

Η διαρκής ανησυχία που εκφράζουν νομοθέτες, ακαδημαϊκοί και συνδικαλιστές είναι ότι τα εργαλεία παρακολούθησης πιθανώς θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν και μετά την κρίση, ακόμη και μετά το εμβόλιο, απλώς και μόνο επειδή οι εργοδότες δεν έχουν κανένα κίνητρο να απομακρύνουν το σύστημα παρακολούθησης από τη στιγμή που έχει εγκατασταθεί, εφόσον ένα από τα έμμεσα οφέλη της παρακολούθησης είναι ο έλεγχος της παραγωγικότητας των υπαλλήλων τους.

Αυτό συνέβη ύστερα από τις τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001. Σε όλο τον κόσμο, εφαρμόστηκαν νέα μέτρα ασφαλείας, όπως η ευρεία χρήση βιντεοκαμερών, η απαίτηση ηλεκτρονικών ταυτοτήτων και η καταγραφή υπαλλήλων και επισκεπτών κατά την είσοδο και έξοδο σε κτίρια, και στη συνέχεια έγιναν ο κανόνας. Εκείνη την εποχή, θεωρούνταν ακραία, αλλά σήμερα χρησιμοποιούνται παντού και λογίζονται ως «κανονικά». Αυξανόμενος αριθμός αναλυτών, πολιτικών και ειδικών στον τομέα της ασφάλειας φοβούνται ότι θα γίνει το ίδιο με τις τεχνολογικές λύσεις που υιοθετούνται για την αναχαίτιση της πανδημίας. Προβλέπουν ότι έχουμε μπροστά μας έναν δυστοπικό κόσμο.

1.6.3. Ο κίνδυνος της δυστοπίας

Τώρα που οι πληροφορίες και η επικοινωνία διαχέονται σχεδόν σε κάθε πλευρά της ζωής μας και της κοινωνικής συμμετοχής, κάθε ψηφιακή εμπειρία που αποκτούμε μπορεί να μετατραπεί σε «προϊόν» που προορίζεται να παρακολουθεί και να προβλέπει τη συμπεριφορά μας. Ο κίνδυνος μιας πιθανής δυστοπίας απορρέει από αυτή την παρατήρηση. Τα περασμένα χρόνια, εμφανίστηκαν

αμέτρητα καλλιτεχνικά έργα με αυτό το θέμα, από το μυθιστόρημα *Η Ιστορία της Θεραπαινίδας* μέχρι τηλεοπτικές σειρές, όπως ο *Μαύρος Καθρέφτης* (Black Mirror). Στον ακαδημαϊκό χώρο, η τάση αυτή βρίσκει την έκφρασή της στην έρευνα που διεξάγουν πανεπιστημιακοί όπως η Σοσάνα Ζούμποφ. Το βιβλίο της, *Η Εποχή του Κατασκοπευτικού Καπιταλισμού* (Surveillance Capitalism), προειδοποιεί ότι οι πελάτες μετατρέπονται σε πηγές δεδομένων, ο «κατασκοπευτικός καπιταλισμός» μετασχηματίζει την οικονομία μας, την πολιτική, την κοινωνία και τη ζωή μας, δημιουργώντας βαθιά αντιδημοκρατικές ασυμμετρίες γνώσης και ισχύος που συσσωρεύεται στη γνώση.

Στους μήνες και τα χρόνια που έρχονται, η υποχώρηση στον τομέα της προστασίας των προσωπικών δεδομένων με αντάλλαγμα τα οφέλη για τη δημόσια υγεία θα ζυγίζεται πολύ προσεκτικά και θα γίνει το θέμα πολλών εμπροθέσμων συζητήσεων και έντονων διαμαχών. Οι περισσότεροι άνθρωποι, επειδή φοβούνται την Covid-19, θα ρωτήσουν: δεν είναι ανόητο να μη χρησιμοποιούμε τη δύναμη της τεχνολογίας που μας σώζει, όταν είμαστε θύματα μεταδοτικών ασθενειών και αντιμετωπίζουμε μια κατάσταση ζωής ή θανάτου; Και θα είναι πρόθυμοι να παραδώσουν πολλά από τα προσωπικά δεδομένα τους και θα συμφωνήσουν ότι, σ' αυτές τις περιστάσεις, η δημόσια εξουσία ορθώς παραβλέπει τα ατομικά δικαιώματα. Στη συνέχεια, όταν θα έχει τελειώσει η κρίση, ορισμένοι ίσως συνειδητοποιήσουν ότι η χώρα τους ξαφνικά έγινε ένας τόπος όπου δεν επιθυμούν πλέον να ζουν. Αυτή η συλλογιστική δεν είναι καινούρια. Τα περασμένα χρόνια, τόσο οι κυβερνήσεις όσο και οι εταιρείες χρησιμοποιούσαν όλο και περισσότερο τις τεχνολογίες αιχμής για να παρακολουθούν και, ενίοτε, να χειραγωγούν τους πολίτες και τους εργαζόμενους· εάν δεν έχουμε τον νου μας, προειδοποιούν οι υπέρμαχοι της προστασίας των προσωπικών δεδομένων, η πανδημία θα αποτελέσει ένα σημαντικό

ορόσημο στην ιστορία της παρακολούθησης της ιδιωτικής ζωής των ανθρώπων.¹²⁷ Το επιχείρημα εκείνων που πάνω απ' όλα φοβούνται τη μέγγενη της τεχνολογίας στην προσωπική ελευθερία είναι απλό και σαφές: στο όνομα της δημόσιας υγείας, θα εγκαταλειφθούν ορισμένα στοιχεία προσωπικού απορρήτου προκειμένου να αναχαιτιστεί η πανδημία, όπως ακριβώς οι τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 έγιναν η αφορμή για εκτεταμένα και μόνιμα κατασταλτικά μέτρα στο όνομα της προστασίας της δημόσιας ασφάλειας. Στη συνέχεια, χωρίς καν να το συνειδητοποιήσουμε, θα γίνουμε θύματα των νέων δυνάμεων εποπτείας και παρακολούθησης που δεν θα αποσυρθούν ποτέ και που θα μπορούσαν να μετατραπούν σε πολιτικά μέσα για πιο δόλιους σκοπούς.

Όπως έχουν αποκαλύψει οι τελευταίες σελίδες πέραν κάθε λογικής αμφιβολίας, η πανδημία θα μπορούσε να εγκαινιάσει μια εποχή ενεργής παρακολούθησης της υγείας των ανθρώπων την οποία καθιστούν δυνατή τα έξυπνα τηλέφωνα με τις εφαρμογές ανίχνευσης θέσης, οι κάμερες αναγνώρισης προσώπων και άλλες τεχνολογίες που αναγνωρίζουν τις πηγές μόλυνσης και ανιχνεύουν την εξάπλωση μιας ασθένειας σε σχεδόν πραγματικό χρόνο.

Παρ' όλα τα μέτρα προφύλαξης που λαμβάνουν ορισμένες χώρες για να ελέγξουν τη δύναμη της τεχνολογίας και να περιορίσουν την παρακολούθηση των πολιτών, ορισμένοι μελετητές ανησυχούν μήπως οι βιαστικές επιλογές στο πλαίσιο της σημερινής συγκυρίας θα επηρεάσουν τις κοινωνίες μας τα επόμενα χρόνια. Ο ιστορικός Γιουβάλ Νάε Χαράρι είναι ένας από αυτούς. Σε πρόσφατο άρθρο του, υποστηρίζει ότι η ουσιαστική επιλογή που αντιμετωπίζουμε είναι ανάμεσα σε μια ολοκληρωτικού τύπου παρακολούθηση και στην ενδυνάμωση των πολιτών. Αξίζει να παραθέσουμε πιο λεπτομερώς τα επιχειρήματά του:

Η τεχνολογία παρακολούθησης αναπτύσσεται με ταχύτητα που κόβει την ανάσα και αυτό που πριν από δέκα χρόνια φαινόταν προϊόν επιστημονικής φαντασίας τώρα είναι μπαγιάτικη είδηση. Ως νοητικό πείραμα, ας πάρουμε μια υποθετική κυβέρνηση που ζητά από τον κάθε πολίτη να φοράει ένα βιομετρικό βραχιόλι που παρακολουθεί τη θερμοκρασία του σώματος και τους καρδιακούς παλμούς 24 ώρες το 24ωρο. Τα δεδομένα που προκύπτουν αποθηκεύονται και αναλύονται με αλγορίθμους της κυβέρνησης. Οι αλγόριθμοι θα γνωρίζουν ότι κάποιος είναι άρρωστος πριν το μάθει ο ίδιος και θα γνωρίζουν επίσης πού βρίσκεται και ποιον έχει συναντήσει. Οι αλυσίδες της μετάδοσης θα μπορούσαν ταχύτατα να συντομευθούν ακόμη και να κοπούν εντελώς. Ένα τέτοιο σύστημα θα μπορούσε, ομολογουμένως, να τερματίσει την πανδημία και τα ίχνη της μέσα σε λίγες ημέρες. Ακούγεται θαυμάσιο, σωστά; Βεβαίως, το αρνητικό είναι ότι έτσι θα νομιμοποιούνταν ένα τρομακτικό νέο σύστημα παρακολούθησης. Εάν κάποιος ξέρει, π.χ., ότι επέλεξα το Fox News και όχι το CNN, μπορεί να συμπεράνει κάποια πράγματα για τις πολιτικές απόψεις μου και ίσως για την προσωπικότητά μου. Όμως, όταν κάποιος παρακολουθούν τι συμβαίνει στη θερμοκρασία του σώματός μου, στην πίεσή μου και στον καρδιακό παλμό μου, καθώς παρακολουθώ ένα βιντεοκλίπ, μπορούν να μάθουν τι με κάνει να γελάω, να κλαίω και τι πραγματικά, μα πολύ πραγματικά, με εξοργίζει. Είναι κρίσιμο να θυμόμαστε ότι ο θυμός, η χαρά, η ανία και η αγάπη είναι βιολογικά φαινόμενα όπως ακριβώς ο πυρετός και ο βήχας. Η ίδια τεχνολογία που αναγνωρίζει τον βήχα θα μπορούσε να αναγνωρίσει και το γέλιο. Εάν οι εταιρείες και οι κυβερνήσεις αρχίσουν να συλλέγουν τα βιομετρικά δεδομένα μας μαζικά, μπορούν να μας γνωρίσουν πολύ καλύτερα από όσο γνωρίζουμε εμείς τον εαυτό μας και, συνεπώς, όχι μόνο μπορούν να προβλέψουν τα συναισθήματά μας, αλλά και να τα χειραγωγήσουν για να μας πουλήσουν ό,τι θέλουν – είτε αυτό είναι ένα προϊόν είτε ένας πολιτικός. Η βιομετρική παρακολούθηση θα

έκανε την κλοπή δεδομένων από την Cambridge Analytica* να φαίνεται σαν κάτι από τη Λίθινη Εποχή. Φανταστείτε τη Βόρεια Κορέα το 2030, όταν κάθε πολίτης θα πρέπει να φοράει το βιομετρικό βραχιόλι όλο το 24ωρο. Εάν ακούει μια ομιλία του Μεγάλου Ηγέτη και το βραχιόλι λαμβάνει ενδείξεις οργής, καταστράφηκε.¹²⁸

Έχουμε προειδοποιηθεί, λοιπόν! Ορισμένοι σχολιαστές, όπως ο Εβγκένι Μορόζοφ, προχωρούν ακόμη παραπέρα, πεπεισμένοι ότι η πανδημία προοιωνίζεται το σκοτεινό μέλλον παρακολούθησης των πολιτών από ένα τεχνο-ολοκληρωτικό κράτος. Η επιχειρηματολογία του, που βασίζεται στην ιδέα της «τεχνολογικής λυσικρατίας» η οποία παρουσιάστηκε σε ένα βιβλίο του 2012, είναι ότι οι τεχνολογικές «λύσεις» που προσφέρονται για την αναχαίτιση της πανδημίας θα ωθήσουν, αναγκαία, το κράτος παρακολούθησης στο επόμενο επίπεδο. Έχει εντοπίσει τεκμήρια ως προς αυτό σε δύο διακριτές πτυχές της «λυσικρατίας», όσον αφορά τις κυβερνητικές αντιδράσεις στην πανδημία. Από τη μια μεριά, υπάρχουν οι «προοδευτικοί λυσικράτες», οι οποίοι πιστεύουν ότι η κατάλληλη έκθεση, μέσω μιας εφαρμογής, στην ορθή πληροφόρηση για την ασθένεια θα μπορούσε να ωθήσει τους ανθρώπους σε μια συμπεριφορά υπέρ του δημόσιου συμφέροντος. Από την άλλη, υπάρχουν οι «εκδικητικοί λυσικράτες» που είναι αποφασισμένοι να χρησιμοποιήσουν την τεράστια υποδομή της τεχνολογίας παρακολούθησης για να κάμψουν τις καθημερινές δρα-

* Το σκάνδαλο της κλοπής δεδομένων από τη βρετανική εταιρεία συμβούλων Cambridge Analytica αφορούσε την απόκτηση προσωπικών δεδομένων περίπου 87 εκατομμυρίων χρηστών του Facebook χωρίς τη συναίνεσή τους, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για παροχή συμβουλών, κατά την προεδρική καμπάνια των ΗΠΑ το 2016, προς τον Τεντ Κρουζ και τον Ντόναλντ Τραμπ. Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Facebook%E2%80%93Cambridge_Analytica_data_scandal (Σ.τ.Μ.)

στηριότητες και να τιμωρήσουν οποιαδήποτε παρέκκλιση. Αυτό που ο Μορόζοφ εκλαμβάνει ως τον μέγιστο και έσχατο κίνδυνο για τα πολιτικά συστήματα και τις ελευθερίες μας είναι ότι το «επιτυχημένο» παράδειγμα της τεχνολογίας παρακολούθησης και ανάσχεσης της πανδημίας, στη συνέχεια, θα «εδραιώσει την εργαλειοθήκη των λυσικρατών ως προεπιλεγμένη λύση για την αντιμετώπιση όλων των άλλων υπαρξιακών προβλημάτων – από την ανισότητα μέχρι την κλιματική αλλαγή. Στο κάτω κάτω, είναι πολύ πιο εύκολο να χρησιμοποιείται η τεχνολογική λυσικρατία για να επηρεαστεί η ανθρώπινη συμπεριφορά από το να τίθενται δύσκολα πολιτικά ερωτήματα σχετικά με τις αιτίες αυτών των κρίσεων».¹²⁹

Είναι πασίγνωστη η ρήση του Σπινόζα, του φιλόσοφου του 17ου αιώνα που αντιστάθηκε σε όλη του τη ζωή στην καταπιεστική εξουσία,: «Ο φόβος δεν υπάρχει χωρίς ελπίδα ούτε η ελπίδα χωρίς φόβο». Το απόφθεγμα αυτό είναι μια καλή καθοδηγητική αρχή για να κλείσουμε το παρόν κεφάλαιο, μαζί με τη σκέψη ότι τίποτε δεν είναι αναπόφευκτο και ότι πρέπει να έχουμε συμμετρική επίγνωση των καλών και κακών εκβάσεων. Τα δυστοπικά σενάρια δεν είναι μοιραία. Είναι αλήθεια ότι στη μετά την πανδημία εποχή η προσωπική υγεία και ευημερία θα αποτελέσουν μείζονα προτεραιότητα για την κοινωνία, γι' αυτό και το τζίνι της τεχνολογίας παρακολούθησης δεν θα μπει και πάλι μέσα στο λυχνάρι. Αλλά εξαρτάται από τους κυβερνώντες και από εμάς προσωπικά να ελέγξουμε και να τιθασεύσουμε τα οφέλη της τεχνολογίας, χωρίς να θυσιάσουμε τις ατομικές και συλλογικές αξίες και ελευθερίες.

2. Επανεκκίνηση σε μικρο-επίπεδο (κλάδων και επιχειρήσεων)

Στο μικρο-επίπεδο, των κλάδων και των εταιρειών, η Μεγάλη Επανεκκίνηση θα έχει ως αποτέλεσμα μια μακριά και περίπλοκη σειρά μεταβολών και προσαρμογής. Όταν έλθουν αντιμέτωποι μ' αυτήν, ορισμένοι ηγέτες της βιομηχανίας και ανώτεροι διευθυντές μπορεί να μπουν στον πειρασμό να εξισώσουν την επανεκκίνηση με τη συνέχιση των πραγμάτων από εκεί που είχαν σταματήσει,* ελπίζοντας να επιστρέψουν στην παλιά κανονικότητα και να αποκατασταθεί ό,τι ήταν λειτουργικό στο παρελθόν: παραδόσεις, δοκιμασμένες διαδικασίες και οικείοι τρόποι δράσης – εν ολίγοις, μια επιστροφή στους τρόπους που υπήρχαν πριν από την πανδημία. Αυτό δεν πρόκειται να γίνει, επειδή δεν μπορεί να γίνει. Ως επί το πλείστον, η «επιστροφή στα παλιά» πέθα-

* Η αντίστοιχη αγγλική φράση είναι: «... some industry leaders and senior executives may be tempted to equate reset with restart». Οι συγγραφείς επισημαίνουν σκόπιμα τη διαφορά των δύο όρων, «reset» και «restart», με τους οποίους οι περισσότεροι άνθρωποι, σήμερα, είναι εξοικειωμένοι μέσω της χρήσης των υπολογιστών, όπου το μεν reset σημαίνει την επαναρρύθμιση ή επαναφορά ενός συστήματος, στο οποίο εκκρεμούν σφάλματα, ώστε να λειτουργήσει σωστά, το δε restart σημαίνει την επανεκκίνηση ενός συστήματος που έχει κλείσει. Κρίθηκε, όμως, ορθό να μεταφραστεί ο όρος «reset» ως «επανεκκίνηση», εφόσον, από τον Ιούλιο του 2020 που κυκλοφόρησε το βιβλίο, έχει επικρατήσει στον δημόσιο λόγο αυτή η απόδοση. (Σ.τ.Μ.)

νε (ή τουλάχιστον προσβλήθηκε) από την Covid-19. Ορισμένοι κλάδοι αφανίστηκαν από την οικονομική χειμερία νάρκη λόγω της γενικευμένης καραντίνας και των μέτρων τήρησης των κοινωνικών αποστάσεων. Άλλοι θα περάσουν δύσκολους καιρούς ανάκαμψης και ανάκτησης των χαμένων εσόδων, πριν πλεύσουν σε ένα ακόμη πιο στενό ρεύμα προς την κερδοφορία, λόγω της οικονομικής ύφεσης η οποία πλήττει όλο τον κόσμο. Ωστόσο, για την πλειονότητα των επιχειρήσεων που προχωρούν προς το μετά την πανδημία μέλλον, το βασικό ζήτημα θα είναι να βρουν την κατάλληλη ισορροπία ανάμεσα σε ό,τι λειτουργούσε προ της πανδημίας και σε ό,τι είναι σήμερα αναγκαίο, προκειμένου να ευημερήσουν μέσα στη νέα κανονικότητα. Γι' αυτές τις εταιρείες, η πανδημία αποτελεί μια μοναδική ευκαιρία να ξανασκεφθούν την οργάνωσή τους και να προχωρήσουν σε μια θετική, βιώσιμη και διαρκή αλλαγή.

Τι θα προσδιορίσει τη νέα κανονικότητα του μετά την πανδημία επιχειρηματικού τοπίου; Πώς θα μπορέσουν οι επιχειρήσεις να βρουν την καλύτερη δυνατή ισορροπία ανάμεσα στην παλιά επιτυχία και τα θεμελιώδη στοιχεία που τώρα είναι αναγκαία για να επιτύχουν στη μετά την πανδημία εποχή; Η απάντηση εξαρτάται, προφανώς, από κάθε κλάδο και είναι συγκεκριμένη για κάθε κλάδο, και από τη σοβαρότητα με την οποία τον έπληξε η πανδημία. Στη μετά Covid εποχή, εκτός από εκείνους τους ελάχιστους τομείς όπου οι εταιρείες θα ωφεληθούν κατά μέσο όρο από τους ούριους ανέμους (κυρίως στους τομείς της τεχνολογίας, της υγείας και της σωματικής και ψυχικής ευεξίας), το ταξίδι θα είναι απαιτητικό και συχνά επικίνδυνο. Για τις επιχειρήσεις σε ορισμένους τομείς, όπως στον ψυχαγωγικό, των ταξιδίων και τον ξενοδοχειακό, η επιστροφή στο προ της πανδημίας περιβάλλον είναι αδιανόητη στο προβλεπτό μέλλον (και ίσως ποτέ, σε ορισμένες περιπτώσεις...). Σε άλ-

λους τομείς, κυρίως της βιομηχανίας ή των τροφίμων, το ζήτημα είναι να βρουν τρόπους προσαρμογής στο σοκ και να εκμεταλλευτούν ορισμένες νέες τάσεις (όπως η ψηφιακή) για να αναπτυχθούν στη μετά την πανδημία εποχή. Το μέγεθος αποτελεί επίσης μια διαφορά. Οι δυσκολίες τείνουν να είναι μεγαλύτερες για τις πιο μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες κατά μέσο όρο λειτουργούν με μικρότερα ρευστά αποθεματικά και στενότερα περιθώρια κέρδους από ό,τι οι μεγάλες εταιρείες. Στο άμεσο μέλλον, οι περισσότερες από αυτές θα αντιμετωπίσουν αναλογίες κόστους-εσόδων που θα τις θέσουν σε μειονεκτική θέση έναντι των μεγαλύτερων ανταγωνιστριών τους. Αλλά, στον σημερινό κόσμο, όπου η ευελιξία και η ταχύτητα μπορούν να συμβάλλουν κατά πολύ στην προσαρμογή, το μικρό μέγεθος μπορεί να προσφέρει και ορισμένα πλεονεκτήματα. Είναι πιο εύκολο να έχει σβελτάδα μια μικρή δομή από ό,τι τα βιομηχανικά μεγαθήρια.

Τούτων λεχθέντων, ανεξάρτητα από τον κλάδο τους και τη συγκεκριμένη κατάσταση στην οποία βρίσκονται, όσοι λαμβάνουν τις αποφάσεις σε κάθε επιχείρηση, σε όλο τον κόσμο, θα αντιμετωπίσουν παρόμοια προβλήματα και θα πρέπει να απαντήσουν σε ορισμένα κοινά ερωτήματα και προκλήσεις. Τα πιο προφανή είναι τα εξής:

1. Θα ενθαρρύνουν την εξ αποστάσεως εργασία για εκείνους που μπορούν να την κάνουν (περίπου το 30% του συνολικού εργατικού δυναμικού στις ΗΠΑ);

2. Θα μειώσουν τα αεροπορικά ταξίδια της επιχείρησής τους, και πόσες άμεσες, πρόσωπο με πρόσωπο, συναντήσεις μπορούν, χωρίς αβαρίες, να αντικαταστήσουν με διαδικτυακές συνεδριάσεις;

3. Πώς θα μετασχηματίσουν την επιχείρηση και τη διαδικα-

σία λήψης αποφάσεων, για να γίνει πιο ευέλικτη η επιχείρηση και να κινηθεί πιο γρήγορα και πιο αποφασιστικά;

4. Πώς μπορούν να επιταχύνουν την ψηφιοποίηση και την υιοθέτηση ψηφιακών λύσεων;

Η μακρο-εκκίνηση που εξετάστηκε στο Κεφάλαιο 1 θα μεταφραστεί σε μυριάδες μικρο-συνέπειες στο επίπεδο κλάδου και επιχείρησης. Εξετάζουμε παρακάτω ορισμένες από τις βασικές τάσεις, πριν στραφούμε στο θέμα των «νικητών και των ηττημένων» από την πανδημία και τις επιπτώσεις της, σε συγκεκριμένους κλάδους.

2.1. Μικρο-τάσεις

Βρισκόμαστε ακόμη στις πρώτες ημέρες της μετά την πανδημία εποχής,* αλλά ήδη επενεργούν νέες ισχυρές ή επιταχυντικές τάσεις. Για ορισμένους κλάδους αυτές οι τάσεις θα είναι ευλογία, για άλλους κατάρα. Ωστόσο, σε όλους τους κλάδους, είναι στη διακριτική ευχέρεια της κάθε εταιρείας να ακολουθήσει τις περισσότερες από αυτές τις νέες τάσεις προσαρμοζόμενη με ταχύτητα και αποφασιστικότητα. Οι επιχειρήσεις που θα αποδειχθούν πιο επιδέξιες και ευέλικτες θα είναι εκείνες που θα αναδειχθούν ισχυρότερες.

* Υπενθυμίζεται ότι το παρόν βιβλίο εκδόθηκε τον Ιούλιο του 2020. (Σ.τ.Μ.)

2.1.1. Επιτάχυνση της ψηφιοποίησης

Στην προ της πανδημίας εποχή, ο λόγος περί «ψηφιακού μετασχηματισμού» ήταν το μάντρα των περισσότερων διοικητικών συμβουλίων και εκτελεστικών επιτροπών. Το ψηφιακό ήταν το «κλειδί», έπρεπε να εφαρμοστεί «αποφασιστικά» και θεωρούνταν «προϋπόθεση επιτυχίας»! Έκτοτε, σε διάστημα λίγων μόλις μηνών, ο ψηφιακός μετασχηματισμός έχει γίνει απαραίτητος – ακόμη και ζήτημα ζωής ή θανάτου, στην περίπτωση ορισμένων εταιρειών. Είναι κάτι που εξηγείται και είναι κατανοήσιμο. Κατά τη διάρκεια των περιορισμών, εξαρτηθήκαμε τελείως από το διαδίκτυο για τα περισσότερα πράγματα: από την εργασία και την εκπαίδευση μέχρι τις κοινωνικές επαφές. Οι μέσω διαδικτύου υπηρεσίες μάς επέτρεψαν να διατηρήσουμε μια ομοιότητα με την κανονικότητα και είναι φυσικό το «ονλάιν» να εξέλθει τα μέγιστα ωφελημένο από την πανδημία, δίνοντας τεράστια ώθηση σε τεχνολογίες και διαδικασίες που επέτρεπαν να γίνονται τα πράγματα εξ αποστάσεως: όπως ήταν, μεταξύ άλλων, το γενικευμένο ευρυζωνικό διαδίκτυο, οι τηλεπληρωμές από κινητά και οι ηλεκτρονικές κυβερνητικές υπηρεσίες. Ως άμεση συνέπεια, οι επιχειρήσεις που ήδη λειτουργούσαν μέσω του διαδικτύου μοιραία ωφελούνται από το διαρκές ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Όσο περισσότερα πράγματα και υπηρεσίες μάς έρχονται μέσω του κινητού και του υπολογιστή, τόσο θα ακμάζουν οι εταιρείες σε τομείς τόσο ετερόκλιτους όσο το ηλεκτρονικό εμπόριο, οι ανέπαφες λειτουργίες, η παροχή ψηφιακού περιεχομένου, οι διανομές προϊόντων με ρομπότ και μη επανδρωμένα αεροσκάφη (για να κατονομάσουμε ελάχιστους). Δεν είναι τυχαίο που εταιρείες όπως οι Alibaba, Amazon, Netflix ή Zoom αναδείχθηκαν ως οι «νικήτριες» από τα λοκντάουν.

Σε γενικές γραμμές, ο τομέας της κατανάλωσης κινήθηκε πρώ-

τος και ταχύτατα. Από την αναγκαστικά ανέπαφη λειτουργία που επιβλήθηκε, στη διάρκεια των λοκντάουν, σε πολλές εταιρείες τροφίμων και λιανεμπορίου, μέχρι τα διαδικτυακά εκθετήρια της μεταποιητικής βιομηχανίας που επιτρέπουν στους πελάτες να περιηγηθούν και να επιλέξουν τα προϊόντα που τους αρέσουν μέσω του διαδικτύου, οι περισσότερες εταιρείες που απευθύνονται σε απλούς καταναλωτές κατανόησαν γρήγορα την ανάγκη να προσφέρουν στους πελάτες τους μια ψηφιακή πλοήγηση «από την αρχή μέχρι το τέλος».

Καθώς αίρονταν οι απαγορεύσεις της καραντίνας και κάποιες οικονομίες κινήθηκαν, αργά, προς την επαναλειτουργία τους, παρόμοιες ευκαιρίες εμφανίστηκαν και στις εφαρμογές που αφορούν τις συναλλαγές από επιχείρηση προς επιχείρηση, ιδίως στον μεταποιητικό τομέα όπου οι κανόνες τήρησης φυσικών αποστάσεων έπρεπε να εφαρμοστούν πολύ γρήγορα και συχνά σε δύσκολα περιβάλλοντα (π.χ., στις γραμμές συναρμολόγησης). Ως άμεσο αποτέλεσμα, το Διαδίκτυο των Πραγμάτων (ΔτΠ) εισέβαλε εντυπωσιακά. Ορισμένες εταιρείες που είχαν επιδείξει βραδύτητα στο πρόσφατο, προ πανδημίας, παρελθόν, όσον αφορά την υιοθέτηση του ΔτΠ, τώρα το ενστερνίζονται μαζικά, έχοντας ως ειδικό σκοπό να διεξάγουν εξ αποστάσεως όσο το δυνατόν περισσότερες εργασίες τους. Συντήρηση εξοπλισμού, διαχείριση αποθεμάτων, σχέσεις με τους προμηθευτές ή στρατηγικές ασφάλειας: όλες αυτές οι διαφορετικές δραστηριότητες μπορούν τώρα να πραγματοποιηθούν (σε μεγάλο βαθμό) μέσω υπολογιστή. Το ΔτΠ δεν προσφέρει στις εταιρείες μόνο τα μέσα για την εκτέλεση αυτών των εργασιών με τήρηση των κανόνων κοινωνικής απόστασης, αλλά και τη δυνατότητα να μειώσουν το κόστος και να καταστήσουν πιο ευέλικτες τις λειτουργίες τους.

Στο αποκορύφωμα της πανδημίας, μεγάλη ελκυστικότητα απέκτησε το εντός-εκτός διαδικτύου, υπογραμμίζοντας τη σημασία

της παρουσίας τόσο στο διαδίκτυο όσο και εκτός αυτού και ανοίγοντας την πύλη (πιθανώς και τους υδατοφράκτες) προς αυτή την αμοιβαία αλλαγή θέσης. Αυτό το φαινόμενο, όπου θολώνει η διάκριση ανάμεσα στο εντός και στο εκτός διαδικτύου, όπως το προσδιόρισε ο γνωστός συγγραφέας έργων επιστημονικής φαντασίας Γουίλιαμ Γκίμπσον, ο οποίος είχε δηλώσει «Ο κόσμος μας αναστρέφεται»¹³⁰ καθώς ο κυβερνοχώρος ανοίγεται αδιάκοπα, έχει αναδυθεί ως μία από τις πιο ισχυρές τάσεις της μετά την πανδημία εποχής. Η κρίση της πανδημίας παρόξυνε το φαινόμενο του εντός-εκτός διαδικτύου, επειδή, αφ' ενός, μας ανάγκασε και, αφ' ετέρου, μας ενθάρρυνε να κινηθούμε προς έναν ψηφιακό, «αβαρή» κόσμο πιο γρήγορα από ποτέ άλλοτε, καθώς η μοναδική επιλογή που υπήρχε για όλο και περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες ήταν να διεξάγονται ψηφιακά: εκπαίδευση, συμβουλευτική, εκδοτική δραστηριότητα και πολλά άλλα. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι φτάσαμε τόσο μακριά ώστε, για λίγο, η τηλεμεταφορά αντικατέστησε τη μεταφορά: οι περισσότερες συναντήσεις εκτελεστικών στελεχών, συνεδριάσεις διοικητικών συμβουλίων, συναντήσεις ομάδων, η ανταλλαγή ιδεών και άλλες μορφές προσωπικής ή κοινωνικής αλληλεπίδρασης έπρεπε να διεξάγονται εξ αποστάσεως. Αυτή την καινούρια πραγματικότητα αντικατοπτρίζει η αγοραία κεφαλαιοποίηση του Zoom (της εταιρείας βιντεοδιασκέψεων) που εκτοξεύτηκε στα 70 δισεκατομμύρια δολάρια, τον Ιούνιο του 2020, υψηλότερα (εκείνη την περίοδο) από οποιαδήποτε αεροπορική εταιρεία των ΗΠΑ. Παράλληλα, οι μεγάλες εταιρείες του διαδικτύου όπως οι Amazon και Alibaba επεκτάθηκαν δυναμικά στις επιχειρήσεις εντός και εκτός διαδικτυακής σύνδεσης, ιδίως στο λιανεμπόριο τροφίμων και στις πάσης φύσεως μεταφορές και εφοδιασμούς (logistics).

Τάσεις όπως η τηλεϊατρική ή η εξ αποστάσεως εργασία που επεκτάθηκαν κατά πολύ στη διάρκεια των εγκλεισμών είναι απί-

θανο να υποχωρήσουν – γι' αυτές δεν υπάρχει επιστροφή στην προ της πανδημίας κατάσταση πραγμάτων. Η τηλεϊατρική, ιδίως, θα ευνοηθεί σημαντικά. Οι λόγοι είναι προφανείς, η φροντίδα της υγείας είναι ένας από τους κλάδους με τις περισσότερες ρυθμίσεις σε όλο τον κόσμο, γεγονός που αναπόφευκτα επιβραδύνει τον ρυθμό της καινοτομίας. Αλλά η αναγκαιότητα να αντιμετωπιστεί η πανδημία με κάθε διαθέσιμο μέσο (και επιπλέον, μέσα στην πανδημία, να προστατευθούν οι υγειονομικοί, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να εργάζονται εξ αποστάσεως) απομάκρυνε κάποια από τα ρυθμιστικά και νομοθετικά εμπόδια που σχετίζονταν με την υιοθέτηση της τηλεϊατρικής. Στο μέλλον, είναι βέβαιο ότι η ιατρική περίθαλψη θα παρέχεται εξ αποστάσεως σε μεγαλύτερο βαθμό. Και αυτό θα επιταχύνει την τάση προς την απόκτηση περισσότερων φορητών και οικιακών διαγνωστικών μέσων, όπως οι έξυπνες λεκάνες τουαλέτας που μπορούν να ανιχνεύουν δεδομένα της υγείας και να εκτελούν αναλύσεις. Εξίσου, η πανδημία μπορεί να αποδειχθεί ευλογία για τη διαδικτυακή εκπαίδευση. Στην Ασία, η μετατόπιση προς τη διαδικτυακή εκπαίδευση ήταν αξιοσημείωτη, με την απότομη αύξηση των ψηφιακών εγγραφών φοιτητών, την πολύ υψηλότερη αξιολόγηση των επιχειρήσεων που παρέχουν διαδικτυακή εκπαίδευση και τη διάθεση περισσότερων κεφαλαίων για νέες επιχειρήσεις «εκπαιδευτικής τεχνολογίας». Η άλλη πλευρά αυτού του συγκεκριμένου νομίσματος θα είναι η αύξηση της πίεσης προς τους θεσμούς που προσφέρουν πιο παραδοσιακές μεθόδους εκπαίδευσης να επιβεβαιώσουν την αξία τους και να δικαιολογήσουν τα δίδακτρά τους (όπως θα αναλύσουμε λίγο αργότερα).

Η ταχύτητα της επέκτασης κόβει, πράγματι, την ανάσα. «Στη Βρετανία, το 2019, λιγότερο του 1% των αρχικών ιατρικών διαβουλεύσεων λάμβανε χώρα μέσω βιντεοσύνδεσης· με τον εγκλεισμό, το 100% διεξάγεται εξ αποστάσεως. Άλλο παράδειγμα απο-

τελεί μια κορυφαία λιανεμπορική εταιρεία των ΗΠΑ που το 2019 ήθελε να εγκαινιάσει την παράδοση στο πεζοδρόμιο (δηλ. αγορά μέσω διαδικτύου και παραλαβή από το πεζοδρόμιο της επιχείρησης, χωρίς να σταματήσει το όχημα του πελάτη)· η εφαρμογή του σχεδίου της θα χρειαζόταν 18 μήνες. Στη διάρκεια του εγκλεισμού, εφαρμόστηκε σε λιγότερο από μία εβδομάδα – και της έδωσε τη δυνατότητα να εξυπηρετεί τους πελάτες της, διατηρώντας τα προς το ζην του εργατικού δυναμικού. Οι τραπεζικές συναλλαγές μέσω διαδικτύου ανήλθαν, από το 10%, στο 90% κατά τη διάρκεια της κρίσης, χωρίς εκπτώσεις στην ποιότητα και με αύξηση της προσαρμοστικότητας, ενώ προσέφεραν πελατειακή εμπειρία που δεν σχετίζεται μόνο με τις διαδικτυακές τραπεζικές συναλλαγές». ¹³¹ Τα παραδείγματα αυτού του είδους αφθονούν.

Η αντίδραση στην πανδημία με τη μείωση της κοινωνικότητας και την τήρηση φυσικών αποστάσεων που επιβλήθηκαν στη διάρκεια του εγκλεισμού θα έχει επίσης ως αποτέλεσμα να αναδυθεί η τάση της όλο και μεγαλύτερης ενίσχυσης του κλάδου του ηλεκτρονικού εμπορίου. Οι καταναλωτές χρειάζονται προϊόντα και, εάν δεν μπορούν να επισκεφθούν τα μαγαζιά, θα καταφύγουν αναγκαστικά στην αγορά τους μέσω του διαδικτύου. Καθώς εξαπλώνεται η συνήθεια αυτή, άνθρωποι που ουδέποτε είχαν ψωνίσει διαδικτυακά, θα εξοικειωθούν μ' αυτή τη διαδικασία, ενώ εκείνοι που πωλούσαν εν μέρει μέσω διαδικτύου προφανώς θα βασιστούν περισσότερο σ' αυτόν τον τρόπο πωλήσεων. Αυτό έγινε σαφές κατά τη διάρκεια των εγκλεισμών. Στις ΗΠΑ, η Amazon και η Walmart προσέλαβαν, και οι δύο μαζί, 250.000 εργαζόμενους για να ανταποκριθούν στην αύξηση της ζήτησης και δημιούργησαν τεράστιες υποδομές για διαδικτυακές παραγγελίες/παραδόσεις. Η ταχεία επέκταση του ηλεκτρονικού εμπορίου σημαίνει ότι οι γίγαντες του κλάδου του διαδικτυακού λιανεμπορίου θα αναδυθούν από την κρίση ακόμη πιο ισχυροί από ό,τι ήταν προ παν-

δημίας. Σε μια ιστορία, όμως, πάντα υπάρχουν δύο πλευρές: καθώς η συνήθεια των αγορών μέσω διαδικτύου κυριαρχεί, θα συμπίσει ακόμη περισσότερο τα καταστήματα και τα εμπορικά κέντρα – ένα φαινόμενο που διερευνάται πιο λεπτομερώς σε επόμενα τμήματα του βιβλίου.

2.1.2. Ανθεκτικές εφοδιαστικές αλυσίδες

Ο ίδιος ο χαρακτήρας των παγκόσμιων εφοδιαστικών αλυσίδων και η εγγενής ευπάθειά τους υποδεικνύουν ότι τα επιχειρήματα για τη συντόμευσή τους ζυμώνονταν επί χρόνια. Οι αλυσίδες αυτές είναι δύσκολες στη διαχείρισή τους γιατί έχουν την τάση να γίνονται περίπλοκες και σύνθετες. Είναι επίσης δύσκολο να ασκείται η επίβλεψή τους ως προς τη συμμόρφωση με τις περιβαλλοντικές προδιαγραφές και τους εργασιακούς νόμους, κάτι που δυνητικά εκθέτει τις εταιρείες σε κινδύνους ζημίας της φήμης και των εμπορικών σημάτων τους. Δεδομένου αυτού του προβληματικού παρελθόντος, η πανδημία έδωσε τη χαρακτηριστική βολή στο αξίωμα ότι οι εταιρείες θα πρέπει να βελτιστοποιούν τις εφοδιαστικές αλυσίδες με βάση το κόστος του μεμονωμένου εξαρτήματος και να εξαρτώνται από μία και μοναδική πηγή εφοδιασμού για κρίσιμα υλικά – ενός αξιώματος δηλαδή που ευνοεί την αποδοτικότητα έναντι της ανθεκτικότητας. Στη μετά την πανδημία εποχή, θα επικρατήσει η «από άκρου εις άκρο της αξίας βελτιστοποίηση», μια ιδέα που περιλαμβάνει τόσο την ανθεκτικότητα όσο και την αποδοτικότητα, παράλληλα με το κόστος. Επιτομή της είναι η φόρμουλα ότι η μέθοδος διαχείρισης «just-in-case» (αποθήκευση αποθεμάτων εκ των προτέρων) θα αντικαταστήσει τη μέθοδο «just-in-time» (μόνο τα απαραίτητα για την παραγωγή αποθέματα).

Οι κλωνισμοί των παγκόσμιων εφοδιαστικών αλυσίδων που

αναλύθηκαν στο τμήμα για το μακρο-επίπεδο θα επηρεάσουν τις παγκόσμιες επιχειρήσεις, αλλά και τις μικρότερες εταιρείες εξίσου. Τι σημαίνει, όμως, στην πράξη η μέθοδος διαχείρισης «just-in-case»; Το μοντέλο της παγκοσμιοποίησης που αναπτύχθηκε στο τέλος του περασμένου αιώνα, ένα μοντέλο που επινόησαν και υλοποίησαν οι παγκόσμιες μεταποιητικές εταιρείες που αναζητούσαν φθηνή εργασία, προϊόντα και εξαρτήματα, έχει φτάσει στα όριά του. Κατακερμάτισε την παγκόσμια παραγωγή σε όλο και πιο περίπλοκα ψιλοπράγματα και κατέληξε σε ένα σύστημα που λειτουργούσε στη βάση ουσιαστικής ανυπαρξίας αποθεμάτων, το οποίο αποδείχθηκε μεν εξαιρετικά λιτό και αποτελεσματικό, αλλά επίσης άκρως περίπλοκο και, εξ αυτού ακριβώς του λόγου, πολύ ευάλωτο (η πολυπλοκότητα προκαλεί ευπάθεια και συχνά καταλήγει σε αστάθεια).

Συνεπώς, η απλοποίηση είναι ένα αντίδοτο, το οποίο, με τη σειρά του, πρέπει να δημιουργήσει μεγαλύτερη ανθεκτικότητα. Αυτό σημαίνει ότι οι «παγκόσμιες αλυσίδες αξίας», που αντιπροσωπεύουν σχεδόν τα τρία τέταρτα του παγκόσμιου εμπορίου συνολικά, θα μειωθούν αναπόφευκτα. Αυτή η μείωση θα συνδυαστεί με τη νέα πραγματικότητα, δηλαδή οι εταιρείες που εξαρτώνται από περίπλοκες αλυσίδες έγκαιρου εφοδιασμού (εφοδιασμού με υλικό μόλις χρειαστεί για την παραγωγική διαδικασία) δεν μπορούν πλέον να θεωρούν δεδομένο ότι οι δεσμεύσεις σχετικά με τους δασμούς, που κατοχυρώθηκαν μέσω του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ), θα τις προστατεύουν από μια αιφνίδια αύξηση του προστατευτισμού σε κάποια χώρα. Το αποτέλεσμα είναι ότι θα αναγκαστούν να λάβουν ανάλογα μέτρα προετοιμασίας, μειώνοντας ή επαναπατρίζοντας την εφοδιαστική αλυσίδα τους και επεξεργαζόμενες εναλλακτικά σχέδια παραγωγής ή προμηθειών ώστε να προφυλαχθούν έναντι μιας παρατεταμένης διακοπής. Κάθε επιχείρηση της οποίας η κερδοφορία εξαρτάται από

μια παγκόσμια εφοδιαστική αλυσίδα έγκαιρης προμήθειας θα πρέπει να σκεφθεί ξανά πώς λειτουργεί και πιθανώς να θυσιάσει την ιδέα της μέγιστης αποδοτικότητας και του κέρδους για χάρη της «ασφάλειας του εφοδιασμού» και της ανθεκτικότητας. Η ανθεκτικότητα θα γίνει, συνεπώς, η πρώτιστη ανησυχία για κάθε επιχείρηση που λαμβάνει σοβαρά υπ' όψιν της την προφύλαξη έναντι της διακοπής της αλυσίδας εφοδιασμού – είτε αυτή είναι διακοπή που αφορά έναν συγκεκριμένο προμηθευτή, είτε είναι απόρροια κάποιας μεταβολής στην εμπορική πολιτική είτε αφορά μια συγκεκριμένη χώρα ή περιοχή.

Στην πράξη, αυτό θα αναγκάσει τις εταιρείες να διαφοροποιήσουν την εφοδιαστική τους βάση, ακόμη και με το κόστος διατήρησης αποθεμάτων και περιττών κτιρίων. Επίσης θα αναγκάσει αυτές τις εταιρείες να εξασφαλίσουν ότι ισχύει το ίδιο εντός της δικής τους εφοδιαστικής αλυσίδας: θα αποτιμούν την ανθεκτικότητα σε όλο το μήκος της αλυσίδας εφοδιασμού, μέχρι τον τελευταίο προμηθευτή και, πιθανώς, μέχρι τους προμηθευτές των προμηθευτών τους. Το κόστος παραγωγής αναπόφευκτα θα αυξηθεί, αλλά αυτό θα είναι το τίμημα για την ανθεκτικότητα. Εκ πρώτης όψεως, οι κλάδοι που θα επηρεαστούν περισσότερο, επειδή θα είναι οι πρώτοι που θα αλλάξουν τα πρότυπα παραγωγής, είναι της αυτοκινητοβιομηχανίας, των ηλεκτρονικών και του βιομηχανικού εξοπλισμού.

2.1.3. Κυβερνήσεις και επιχειρήσεις

Για όλους τους λόγους που εκτίθενται αναλυτικά στο Κεφάλαιο 1, η Covid-19 ξανάγραψε πολλούς από τους κανόνες του παιχνιδιού ανάμεσα στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα. Στη μετά την πανδημία εποχή, οι επιχειρήσεις θα υπόκεινται σε μεγαλύτερη κρα-

τική παρέμβαση από ό,τι στο παρελθόν. Η καλοπροαίρετη (ή μη) ευρύτερη παρέμβαση των κυβερνήσεων στη ζωή των εταιρειών και στη διεξαγωγή των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τους θα εξαρτηθεί από την κάθε χώρα και τον κάθε κλάδο, συνεπώς θα λάβει πολλές διαφορετικές μορφές. Παρακάτω, υπογραμμίζονται τρεις αξιοσημείωτες μορφές των συνεπειών που θα εμφανιστούν δυναμικά τους πρώτους μήνες της μετά την πανδημία περιόδου: διασώσεις υπό όρους, δημόσιες προμήθειες και ρυθμίσεις της αγοράς εργασίας.

Κατ' αρχάς, όλα τα πακέτα κινήτρων που παρέχονται στις δυτικές οικονομίες προς υποστήριξη των πληγέντων κλάδων και των μεμονωμένων εταιρειών θα περιέχουν όρους που περιορίζουν ιδίως τη δανειολήπτρια επιχείρηση να απολύει υπαλλήλους, να επαναγοράζει τις δικές της μετοχές και να πληρώνει επιμίσθια στους διευθυντές της. Στην ίδια λογική, οι κυβερνήσεις (ενθαρρυνόμενες, υποστηριζόμενες και ενίοτε «πιεζόμενες» από τους ακτιβιστές και το δημόσιο αίσθημα) θα στοχεύσουν τους ύποπτα χαμηλούς εταιρικούς φόρους και τις γενναιόδωρες αποζημιώσεις των υψηλόβαθμων διευθυντικών στελεχών. Δεν θα επιδείξουν μεγάλη υπομονή έναντι των ανώτατων εκτελεστικών στελεχών και των επενδυτών που πιέζουν για επαναγορά μετοχών, ελαχιστοποίηση των φόρων και για πληρωμή μεγάλων μεριδίων στους μετόχους. Οι αμερικανικές αερογραμμές, που επικρίνονται με δριμύτητα επειδή ζητούν κρατική βοήθεια, έχοντας χρησιμοποιήσει, πρόσφατα και σε μόνιμη βάση, μεγάλα χρηματικά ποσά των εταιρειών για να πληρώσουν μερίδια στους μετόχους, αποτελούν ένα βασικό παράδειγμα του τρόπου που οι κυβερνήσεις θα λάβουν υπόψιν τους αυτή την αλλαγή διαθέσεων της κοινής γνώμης. Επιπλέον, στους μήνες και τα χρόνια που θα ακολουθήσουν, πιθανώς να συμβεί μια «αλλαγή καθεστώτος», όταν οι υπεύθυνοι για τη χάραξη της πολιτικής αναλάβουν σημαντικό μέρος του ρίσκου αθέτη-

σης χρεών από τον ιδιωτικό τομέα. Όταν συμβεί αυτό, οι κυβερνήσεις θα θέλουν κάποιο αντάλλαγμα. Η διάσωση της Lufthansa από τη γερμανική κυβέρνηση αποτελεί την επιτομή αυτής της κατάστασης: η κυβέρνηση παρέχει ρευστότητα στον εθνικό αερομεταφορέα, αλλά μόνο υπό τον όρο ότι η εταιρεία θα περιορίσει τις αμοιβές των διευθυντών (συμπεριλαμβανομένων των μετοχών με προνομιακούς όρους) και θα δεσμευθεί να μην πληρώνει μερίδια στους μετόχους.

Όσον αφορά την κρατική παρέμβαση, στο επίκεντρο της προσοχής θα είναι η καλύτερη ευθυγράμμιση ανάμεσα στη δημόσια πολιτική και τον σχεδιασμό των εταιρειών. Το πρόβλημα με τους αναπνευστήρες, στην κορύφωση της πανδημίας, αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα για την αναγκαιότητα αυτής της ευθυγράμμισης. Το 2010, στις ΗΠΑ, παραγγέλθηκαν μέσω κυβερνητικού συμβολαίου 40.000 αναπνευστήρες οι οποίοι δεν παραδόθηκαν ποτέ, κάτι που εξηγεί ως επί το πλείστον την έλλειψή τους που έγινε τόσο εμφανής τον Μάρτιο του 2020. Σε τι οφειλόταν αυτή η έλλειψη; Το 2012, η πρώτη εταιρεία που είχε κερδίσει στον πλειοδοτικό διαγωνισμό αγοράστηκε (υπό αμφίβολες και αδιαφανείς περιστάσεις) από μια πολύ μεγαλύτερη κατασκευάστρια εταιρεία (μια εισηγμένη στο χρηματιστήριο εταιρεία η οποία επίσης παρήγε αναπνευστήρες): αργότερα, αποκαλύφθηκε ότι η αγοράστρια εταιρεία ήθελε να εμποδίσει την αρχική πλειοδότρια να κατασκευάσει έναν πιο φθηνό αναπνευστήρα που θα υπονόμει την κερδοφορία των δικών της επιχειρήσεων. Αυτή η εταιρεία καθυστέρησε σκόπιμα, πριν ακυρώσει, τελικά, το συμβόλαιο με την αμερικανική κυβέρνηση και στο τέλος εξαγοράστηκε από μια ανταγωνίστρια εταιρεία. Στην αμερικανική κυβέρνηση δεν παραδόθηκε ούτε ένας από τους 40.000 αναπνευστήρες.¹³² Δεν είναι πιθανό να υπάρξει ξανά παρόμοια κατάσταση στη μετά την πανδημία εποχή, εφόσον οι δημόσιες Αρχές θα το σκέφτονται δύο φο-

ρές πριν αναθέσουν σε ιδιωτικές εταιρείες προγράμματα με κρίσιμες για τη δημόσια υγεία επιπτώσεις (ή με κρίσιμες επιπτώσεις σε άλλους τομείς του δημόσιου, επί παραδείγματι στην ασφάλεια ή αλλού). Η ουσία: η μεγιστοποίηση του κέρδους και ο βραχυπρόθεσμος ορίζοντας που συχνά τη συνοδεύει είναι σπανίως, ή τουλάχιστον όχι πάντα, συμβατά με τον δημόσιο στόχο για την προετοιμασία έναντι οποιασδήποτε μελλοντικής κρίσης.

Σε όλο τον κόσμο, θα αυξηθεί η πίεση για τη βελτίωση της κοινωνικής προστασίας και του επιπέδου των μισθών των χαμηλά αμειβόμενων εργαζομένων. Το πιθανότερο είναι, στον μετά την πανδημία κόσμο μας, να γίνουν κεντρικό θέμα οι αυξήσεις των κατώτατων μισθών και ημερομισθίων και αυτό θα λυθεί μέσω περισσότερων ρυθμίσεων των ελάχιστων επιπέδων και με πιο προσεκτική επιβολή των κανόνων που ήδη υπάρχουν. Κατά πάσα πιθανότητα, οι εταιρείες θα πρέπει να πληρώσουν υψηλότερους φόρους και να συμβάλουν σε ποικίλες μορφές κρατικής χρηματοδότησης (όπως για τις υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας). Η «οικονομία της πλατφόρμας» θα αισθανθεί τον αντίκτυπο αυτής της πολιτικής περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον τομέα. Πριν από την πανδημία, ήταν ήδη στο στόχαστρο του κρατικού ελέγχου. Στη μετά την πανδημία εποχή, για λόγους που σχετίζονται με τον επαναπροσδιορισμό του κοινωνικού συμβολαίου, ο έλεγχος θα ενταθεί. Εταιρείες που, για να λειτουργήσουν, χρησιμοποιούν τους εργαζόμενους της πλατφόρμας θα αισθανθούν επίσης την επίδραση της μεγαλύτερης κρατικής παρέμβασης, πιθανώς σε τέτοιο βαθμό που μπορεί να διαβρώσει την οικονομική βιωσιμότητά τους. Καθώς η πανδημία θα αλλάξει ριζικά τις κοινωνικές και πολιτικές στάσεις έναντι των εργαζομένων της πλατφόρμας, οι κυβερνήσεις θα αναγκάσουν τις εταιρείες που τους απασχολούν να προσφέρουν κατάλληλες συμβάσεις με παροχές, όπως κοινωνική ασφάλιση και ασφάλιση υγείας. Γι' αυτές τις εταιρείες θα τεθεί με

οξύτητα το πρόβλημα της εργασίας και, αν πρέπει να απασχολήσουν τους «εργαζόμενους της πλατφόρμας» ως κανονικούς εργαζόμενους, θα σταματήσουν να είναι κερδοφόρες. Ο λόγος της ύπαρξής τους θα μπορούσε ακόμη και να εξαφανιστεί.

2.1.4. Ο καπιταλισμός των ενδιαφερομένων – περιβαλλοντικά, κοινωνικά και κριτήρια εταιρικής διακυβέρνησης

Τα περασμένα δέκα χρόνια, οι θεμελιώδεις αλλαγές που έλαβαν χώρα σε καθεμία από τις πέντε μακρο-κατηγορίες που εξετάστηκαν στο Κεφάλαιο 1 έχουν μεταβάλει σε βάθος το περιβάλλον μέσα στο οποίο λειτουργούν οι εταιρείες. Έχουν καταστήσει πολύ σημαντικούς για τη διαρκή δημιουργία αξίας τον καπιταλισμό των ενδιαφερομένων μερών και τα περιβαλλοντικά, κοινωνικά και τα κριτήρια της εταιρικής διακυβέρνησης (όλα αυτά μπορούν να θεωρηθούν ως μέτρο του καπιταλισμού των ενδιαφερομένων).*

* Το 2019, το Business Roundtable (Στρογγυλή Τράπεζα των Επιχειρήσεων), που αντιπροσωπεύει τις μεγαλύτερες αμερικανικές εταιρείες, ανακοίνωσε τη νέα του άποψη για τον σκοπό των επιχειρήσεων και στο εξώφυλλο της αμερικανικής έκδοσης του *Fortune* χρησιμοποιήθηκε ο όρος «καπιταλισμός των ενδιαφερομένων μερών» (stakeholder capitalism), ο οποίος συνοψίστηκε σε μια «θεμελιώδη δέσμευση [των διοικήσεων των εταιρειών]» για: «δημιουργία αξίας για τους πελάτες, επένδυση στους εργαζόμενους, υιοθέτηση της ποικιλομορφίας και της συμπερίληψης, δίκαιη και ηθική αντιμετώπιση των προμηθευτών, υποστήριξη των κοινοτήτων στις οποίες εργαζόμαστε και προστασία του περιβάλλοντος». Ο Κλάους Σβαμπ διακήρυξε ότι οι επιχειρήσεις πρέπει τώρα να «αγκαλιάσουν πλήρως τον καπιταλισμό των ενδιαφερομένων μερών» και το θέμα της διάσκεψης του Νταβός του 2020 ήταν «Ενδιαφερόμενα μέρη για έναν συνεκτικό και βιώσιμο κόσμο». Δεν έλειψαν οι σοβαρές αμφιβολίες και κριτικές, μέσα στους ίδιους κύκλους. Έτσι ειπώθηκε ότι ήταν «μια ρητορική κίνηση δημοσίων σχέσεων που δεν προμηνύει κάποια ουσιαστική αλλαγή» (Lucian Bebchuk και

Η πανδημία ενέσκηψε σε μια στιγμή που πολλά και διαφορετικά προβλήματα, από τον ακτιβισμό για την κλιματική αλλαγή και τις αυξανόμενες ανισότητες μέχρι την ποικιλότητα φύλου και τα σκάνδαλα #MeToo, είχαν αρχίσει να αυξάνουν την επίγνωση και να τονίζουν την κρισιμότητα του καπιταλισμού των ενδιαφερομένων και των κριτηρίων για το περιβάλλον, την κοινωνία και την εταιρική διακυβέρνηση όσον αφορά την αξιολόγηση των εταιρειών, στον σημερινό αλληλεξαρτώμενο κόσμο. Είτε υιοθετείται ανοικτά είτε όχι, ουδείς θα αρνιόταν τώρα ότι θεμελιώδης σκοπός των εταιρειών δεν μπορεί να είναι πλέον απλώς το αχαλίνωτο κυνήγι του οικονομικού κέρδους· σήμερα επωμίζονται το καθήκον να υπηρετούν όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη και όχι μόνο τους κατόχους των μετοχών. Η θέση τούτη υποστηρίζεται από πρώιμα, ανεπίσημα τεκμήρια που δείχνουν μια πιο θετική διάθεση έναντι των κριτηρίων για το περιβάλλον, την κοινωνία και την εταιρική διακυβέρνηση, στη μετά την πανδημία εποχή. Αυτό μπορεί να διερευνηθεί σε τρία μέτωπα:

1. Η κρίση θα δημιουργήσει, ή θα ενισχύσει, μια οξεία αίσθηση υπευθυνότητας και επείγοντος για τα περισσότερα θέματα που σχετίζονται με τις στρατηγικές περί τα περιβαλλοντικά, τα κοινωνικά και τα κριτήρια εταιρικής διακυβέρνησης – με τη μέγιστη σημασία να δίνεται στην κλιματική αλλαγή. Και άλλα θέματα

Roberto Tallarita της Νομικής Σχολής του Χάρβαρντ). «Το να λες ότι οι διευθυντές θα λάβουν υπόψη τους άλλα συμφέροντα και όχι μόνο τα συμφέροντα των μετόχων, ενώ παράλληλα δεν δίνεις σε αυτά τα άλλα συμφέροντα δικαίωμα ψήφου, μέσο επιβολής ή άλλο τρόπο άσκησης επιρροής δεν είναι παρά μια προσπάθεια να νιώσουν όλοι καλά», ανέφερε ο Leo Strine, πρώην ανώτερος δικαστής στο Ντέλαγουερ όπου είναι εγγεγραμμένες πολλές μεγάλες εταιρείες. Πηγή: <https://www.fortunegreece.com/article/o-oros-kapitalismos-ton-entiaferomenon-meron-taraxe-ta-nera-sto-persino-business-roundtable-pou-vriskete-simera/> (Σ.τ.Μ.)

όμως, όπως είναι η καταναλωτική συμπεριφορά, το μέλλον της εργασίας και η κινητικότητα, καθώς και η ευθύνη της εφοδιαστικής αλυσίδας, θα έλθουν στην πρώτη γραμμή της επενδυτικής διαδικασίας και θα γίνουν αναπόσπαστο στοιχείο της οφειλόμενης συνέπειας.

2. Η πανδημία δεν αφήνει καμιά αμφιβολία στα διοικητικά συμβούλια των εταιρειών ότι η απουσία των κριτηρίων για το περιβάλλον, την κοινωνία και την εταιρική διακυβέρνηση έχει τη δυνατότητα να καταστρέψει ουσιαστική αξία και να απειλήσει τη βιωσιμότητα μιας επιχείρησης. Τα εν λόγω κριτήρια θα ενσωματωθούν, συνεπώς, πλήρως και θα καταστούν εσωτερική παράμετρος της βασικής στρατηγικής και της διοίκησης των επιχειρήσεων. Θα αλλάξουν επίσης τον τρόπο με τον οποίο αποτιμούν οι επενδυτές την εταιρική διακυβέρνηση. Φορολογικές επιδόσεις, πληρωμές μεριδίων και αμοιβές θα ελέγχονται προσεκτικά, με τον φόβο μήπως προκληθεί ζημία στη φήμη της εταιρείας, όταν εμφανίζεται κάποιο πρόβλημα ή γίνεται δημόσια γνωστό.

3. Η καλλιέργεια της καλής διάθεσης των υπαλλήλων και της κοινότητας θα είναι το κλειδί για την ενίσχυση της φήμης του εμπορικού σήματος. Όλο και περισσότερο, οι εταιρείες οφείλουν να αποδεικνύουν ότι μεταχειρίζονται καλά τους εργάτες τους, με τη χρήση βελτιωμένων εργασιακών πρακτικών και με την προσοχή στην υγεία και την ασφάλεια, όπως και στην καλή ψυχολογική κατάσταση στον χώρο εργασίας. Οι επιχειρήσεις δεν θα ακολουθήσουν αυτές τις πρακτικές επειδή γενικώς είναι «καλές», αλλά επειδή το «τίμημα» της αθέτησής τους θα είναι πολύ υψηλό με μέτρο την οργή των ακτιβιστών, τόσο από την πλευρά των επενδυτών όσο και από την πλευρά της κοινωνίας.

Η πεποίθηση ότι οι στρατηγικές που σχετίζονται με τα κριτήρια για το περιβάλλον, την κοινωνία και την εταιρική διακυβέρ-

νηση ευνοήθηκαν από την πανδημία και πιθανότατα θα ευνοηθούν κι άλλο υποστηρίζεται από ποικίλες μελέτες και εκθέσεις. Πρώιμα δεδομένα δείχνουν ότι ο τομέας της επένδυσης στη βιωσιμότητα ξεπέρασε τα συμβατικά κεφάλαια, το πρώτο τρίμηνο του 2020. Σύμφωνα με την εταιρεία χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών Morningstar, η οποία συνέκρινε τις αποδόσεις του πρώτου τριμήνου σε περισσότερες από 200 εταιρείες κεφαλαίων, που έθεταν ως επενδυτικό κριτήριο τη βιωσιμότητα, και εταιρείες χρηματιστηριακά διαπραγματεύσιμων αμοιβαίων κεφαλαίων, τα «πράσινα» κεφάλαια είχαν καλύτερες επιδόσεις κατά μία ή δύο ποσοστιαίες μονάδες, με σχετικούς όρους. Μια έκθεση της εταιρείας διαχείρισης επενδύσεων BlackRock παρέχει περαιτέρω αποδείξεις ότι οι εταιρείες με ισχυρές αξιολογήσεις ως προς τα περιβαλλοντικά, κοινωνικά και τα κριτήρια εταιρικής διακυβέρνησης είχαν καλύτερες επιδόσεις από τις ομότιμές τους κατά τη διάρκεια της πανδημίας.¹³³ Αρκετοί αναλυτές υπέδειξαν ότι αυτή η καλύτερη επίδοση πιθανώς αντανακλούσε τη μειωμένη επαφή με ορυκτά καύσιμα, αλλά η BlackRock εκτιμά ότι οι εταιρείες που συμμορφώνονται με τα περιβαλλοντικά, κοινωνικά και τα κριτήρια εταιρικής διακυβέρνησης (ένας άλλος τρόπος για να ειπωθεί ότι ακολουθούν την αρχή του καπιταλισμού των ενδιαφερόμενων μερών) τείνουν να είναι πιο ανθεκτικές, λόγω της ολιστικής κατανόησής τους για τη διαχείριση των κινδύνων. Φαίνεται ότι όσο πιο επιρρεπής γίνεται ο κόσμος σ' ένα ευρύ σύνολο κινδύνων και προβλημάτων μεγάλης κλίμακας, τόσο μεγαλύτερη είναι η ανάγκη να ενστερνιστεί τον καπιταλισμό των ενδιαφερομένων και τις στρατηγικές που ευνοούν το περιβάλλον, την κοινωνία και την ορθή εταιρική διακυβέρνηση.

Η διαμάχη ανάμεσα σε εκείνους που πιστεύουν ότι ο καπιταλισμός των ενδιαφερομένων θα θυσιαστεί στον βωμό της ανάκαμψης και σε εκείνους που υποστηρίζουν ότι τώρα είναι η στιγμή να

«Χτίσουμε καλύτερα το μέλλον» θέλει ακόμη πολύ δρόμο για να λυθεί. Για κάθε Μάικλ Ο' Λίρι (διευθύνοντα σύμβουλο της Ryanair), που πιστεύει ότι η Covid-19 θα θέσει τα περιβαλλοντικά, κοινωνικά και τα κριτήρια εταιρικής διακυβέρνησης «σε χαμηλή προτεραιότητα για λίγα χρόνια», υπάρχει ένας Μπράιαν Τσέσκι (διευθύνων σύμβουλος της Airbnb) που είναι προσηλωμένος στον μετασχηματισμό της επιχείρησής του σε μια «εταιρεία των ενδιαφερομένων». ¹³⁴ Ωστόσο, ανεξάρτητα από τη γνώμη του καθενός για τα πλεονεκτήματα του καπιταλισμού των ενδιαφερόμενων μερών, των στρατηγικών που ευνοούν το περιβάλλον, την κοινωνία και την ορθή εταιρική διακυβέρνηση και τον μελλοντικό ρόλο τους στη μετά την πανδημία εποχή, εκείνος που θα δημιουργήσει τη διαφορά ενισχύοντας την τάση είναι ο ακτιβισμός.

Οι κοινωνικοί ακτιβιστές και πολλοί επενδυτές θα ελέγχουν προσεκτικά και από πολύ κοντά τη συμπεριφορά των εταιρειών κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Είναι πιθανό οι αγορές ή οι καταναλωτές, ή και οι δύο, να τιμωρήσουν εκείνες τις εταιρείες που έχουν ανεπαρκείς επιδόσεις σε κοινωνικά θέματα. Σε ένα δοκίμιο, το οποίο γράφτηκε τον Απρίλιο του 2020, ένας από τους συγγραφείς ήταν ο Λίο Στράιν, εξέχων δικαστής στην εταιρική Αμερική, ο οποίος μιλά σθεναρά και σαφώς περί της αναγκαίας αλλαγής στην εταιρική διακυβέρνηση: «Πληρώνουμε και πάλι το τίμημα για ένα σύστημα εταιρικής διακυβέρνησης που δεν εστιάζει στην οικονομική σωφροσύνη, στη δημιουργία πλούτου με βιώσιμο τρόπο και στη δίκαιη μεταχείριση των εργαζομένων. Για πολύ καιρό, η εξουσία των χρηματιστηρίων επί της οικονομίας μας ενισχύεται εις βάρος άλλων συμφερόντων, ιδίως των εργαζομένων. Αν και ο συνολικός πλούτος έχει αυξηθεί, αυτό συνέβη με μονομερή τρόπο που είναι άδικος για την πλειονότητα των Αμερικανών εργαζόμενων στους οποίους οφείλεται πρωτίστως αυτή η αύξηση του πλούτου. Η στροφή προς την ικανοποίηση των ακό-

ρεστων απαιτήσεων των χρηματιστηρίων έχει οδηγήσει επίσης σε αυξανόμενα επίπεδα εταιρικού χρέους και οικονομικού ρίσκου». ¹³⁵

Για τους ακτιβιστές, το φιλότιμο που επιδείχθηκε (ή δεν επιδείχθηκε) από τις εταιρείες κατά τη διάρκεια της κρίσης θα έχει μεγάλη σημασία. Τα επόμενα χρόνια, οι επιχειρήσεις θα κριθούν από τις πράξεις τους – και το κρίσιμο είναι ότι δεν θα κριθούν με τη στενή εμπορική έννοια, αλλά μέσα από ευρύτερο κοινωνικό πρίσμα. Επί παραδείγματι, λίγοι θα ξεχάσουν ότι τα περασμένα δέκα χρόνια, οι αμερικανικές αεροπορικές εταιρείες δαπάνησαν το 96% των ρευστών τους για να επαναγοράσουν δικές τους μετοχές* και ότι, τον Μάρτιο του 2020, η EasyJet κατέβαλε 174 εκατομμύρια στερλίνες σε πληρωμές μετοχικών μεριδίων (συμπεριλαμβανομένων 60 εκατομμυρίων στερλινών στον ιδρυτή της). ¹³⁶

Οι πιέσεις τις οποίες θα υποστούν εις το εξής οι εταιρείες ξεπερνούν τα παραδοσιακά όρια του κοινωνικού ακτιβισμού (από τους εκτός επιχείρησης) και των επενδυτών· με τις κινητοποιήσεις των εργαζομένων τους, η δράση επεκτείνεται στο εσωτερικό τους. Τον Μάιο του 2020, όταν το επίκεντρο της πανδημίας μετακινούνταν από τις ΗΠΑ στη Λατινική Αμερική, οι υπάλληλοι της Google, ενθαρρυσμένοι από μια έκθεση της Greenpeace, κατόρθωσαν να πείσουν την εταιρεία να μην παρέχει πλέον κατά παραγγελία τεχνητή νοημοσύνη και αλγορίθμους εκπαίδευσης μηχανών για την έρευνα κοιτασμάτων στην πετροχημική βιομηχανία. ¹³⁷ Αρκετά τέτοια παραδείγματα από το πρόσφατο παρελθόν αποτυπώνουν την αύξηση της δράσης των εργαζομένων, που κυμαίνεται από περιβαλλοντικά μέχρι κοινωνικά θέματα και προβλήματα που αφορούν την ελεύθερη πρόσβαση. Προσφέρουν ένα εντυπωσιακό πα-

* Η επαναγορά ίδιων μετοχών ή ομολόγων αυξάνει την απόδοση ανά χρεόγραφο και άρα τα χρήματα που παίρνουν οι διευθυντές, οι οποίοι λαμβάνουν πρόσθετες αμοιβές ανάλογα με τα κέρδη επί των μετοχών. (Σ.τ.Μ.)

ράδειγμα του τρόπου που μαθαίνουν να συνεργάζονται ακτιβιστές διαφορετικών προσανατολισμών για να επιτύχουν ένα πιο βιώσιμο μέλλον.

Ταυτόχρονα, έχει αυξηθεί απότομα και ο παλαιού τύπου ακτιβισμός: οι απεργίες. Στις ΗΠΑ ιδίως, ενώ πολλοί εργαζόμενοι του λευκού κολάρου πέρασαν την περίοδο της πανδημίας χωρίς κίνδυνο, εργαζόμενοι από το σπίτι τους, πολλοί χαμηλόμισθοι, και εξαιρετικά χρήσιμοι, εργάτες «των χαρακωμάτων», οι οποίοι δεν είχαν άλλη επιλογή, εκτός από το να πάνε στη δουλειά, συμμετείχαν σ' ένα κύμα στάσεων εργασίας, απεργιών και διαδηλώσεων.¹³⁸ Καθώς θέματα όπως η ασφάλεια κατά την εργασία, ο μισθός και τα επιδόματα καταλαμβάνουν όλο και περισσότερο το προσκήνιο, το πρόγραμμα του καπιταλισμού των ενδιαφερόμενων μερών θα αποκτά μεγαλύτερη σημασία και ισχύ.

2.2. Επανεκκίνηση σε επίπεδο κλάδου

Με τις γενικευμένες καραντίνες, η πανδημία άσκησε άμεση επίδραση σε όλους τους κλάδους παγκοσμίως. Ο αντίκτυπός της συνεχίζεται και θα συνεχιστεί περαιτέρω, θα είναι αισθητός τα επόμενα χρόνια. Καθώς ανασχηματίζονται οι παγκόσμιες εφοδιαστικές αλυσίδες, καθώς αλλάζει η καταναλωτική ζήτηση, καθώς οι κυβερνήσεις παρεμβαίνουν περισσότερο, καθώς οι συνθήκες της αγοράς εξελίσσονται και καθώς η τεχνολογία δημιουργεί αναστατώσεις, οι εταιρείες θα αναγκαστούν να προσαρμόζονται συνεχώς και να επινοούν ξανά τον εαυτό τους. Ο σκοπός του παρόντος τμήματος δεν είναι να παρουσιάσει μια ακριβή αφήγηση της πιθανής εξέλιξης κάθε συγκεκριμένου κλάδου, αλλά μάλλον να εικο-

νογραφήσει με τον τρόπο του ιμπρεσιονιστικού χρωστήρα και με μερικές πινελιές το πώς ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά και τάσεις που συνδέονται με την πανδημία θα επιδράσουν σε συγκεκριμένους κλάδους.

2.2.1. Κοινωνική αλληλεπίδραση και μείωση της πυκνότητας

Επιδράσεις στα ταξίδια και στον τουρισμό, στα ξενοδοχειακά καταλύματα, στην ψυχαγωγία, στο λιανεμπόριο, στην αεροπορική βιομηχανία ακόμη και στην αυτοκινητοβιομηχανία

Οι τρόποι με τους οποίους αλληλεπιδρούν μεταξύ τους οι καταναλωτές, όπως και τι και πώς το καταναλώνουν επηρεάστηκαν σημαντικά από την πανδημία. Συνεπώς, η επακόλουθη επανεκκίνηση σε διάφορους κλάδους θα ποικίλει ουσιαστικά, ανάλογα με τον τύπο των οικονομικών συναλλαγών. Στους κλάδους που οι καταναλωτές συναλλάσσονται κοινωνικά και πρόσωπο με πρόσωπο, οι πρώτοι μήνες, πιθανώς και χρόνια, της μετά την πανδημία εποχής θα είναι πιο σκληροί απ' ό,τι σε εκείνους τους κλάδους που οι συναλλαγές μπορούν να γίνουν από μεγαλύτερη φυσική απόσταση ή ακόμη και διαδικτυακά. Στις σύγχρονες οικονομίες, μεγάλη ποσότητα των αγαθών που καταναλώνουμε σχετίζεται με την κοινωνική αλληλεπίδραση: ταξίδια και διακοπές, μπαρ και εστιατόρια, αθλητικά γεγονότα και λιανεμπόριο, κινηματογράφος και θέατρο, συναυλίες και φεστιβάλ, συνέδρια και συνδιασκέψεις, μουσεία και βιβλιοθήκες, εκπαίδευση· όλα αυτά αντιστοιχούν σε κοινωνικές μορφές κατανάλωσης που αντιπροσωπεύει σημαντική μερίδα της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας και της απασχόλησης (οι υπηρεσίες αντιπροσωπεύουν περίπου το 80% των συνολικών θέσεων εργασίας στις ΗΠΑ, οι περισσότερες από τις οποίες είναι «κοινωνικές» εκ φύσεως). Δεν μπορούν να λάβουν χώρα

στον εικονικό κόσμο ή, όταν μπορούν, αυτό γίνεται μόνο με συντετμημένη και συχνά μη βέλτιστη μορφή (όπως μια ζωντανή ορχήστρα που τη βλέπουμε σε οθόνη). Οι κλάδοι που στον πυρήνα τους βρίσκεται η κοινωνική αλληλεπίδραση ήταν εκείνοι που πλήγηκαν πιο βαριά από τις καραντίνες. Μεταξύ αυτών είναι πολλοί τομείς που αποτελούν αθροιστικά σημαντική αναλογία της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας και της απασχόλησης: τα ταξίδια και ο τουρισμός, η ανάπαυση, τα αθλητικά γεγονότα, οι εκδηλώσεις και η ψυχαγωγία. Επί μήνες, πιθανώς και χρόνια, θα αναγκαστούν να λειτουργούν με μειωμένη δυναμικότητα, έχοντας δεχτεί ένα διπλό πλήγμα, του φόβου για τον ιό που περιορίζει την κατανάλωση και την επιβολή ρυθμίσεων οι οποίες στοχεύουν στην αντιμετώπιση του φόβου, με τη δημιουργία μεγαλύτερης φυσικής απόστασης μεταξύ των καταναλωτών και άρα μεγαλύτερου φυσικού χώρου. Η δημόσια πίεση για τήρηση των αποστάσεων θα διαρκέσει μέχρι να αναπτυχθεί και να διατεθεί εμπορικά σε μεγάλη κλίμακα ένα εμβόλιο (το οποίο, και πάλι, σύμφωνα με τους περισσότερους ειδικούς είναι απίθανο να συμβεί πριν από το πρώτο ή δεύτερο τρίμηνο του 2021, το νωρίτερο). Στην ενδιάμεση περίοδο, οι άνθρωποι θα ταξιδεύουν, κατά πάσα πιθανότητα, πολύ λιγότερο τόσο για διακοπές όσο και για δουλειές, θα πηγαίνουν λιγότερο συχνά σε εστιατόρια, κινηματογράφους και θέατρα, και ίσως αποφασίσουν ότι είναι ασφαλέστερο να αγοράζουν μέσω του διαδικτύου αντί να επισκέπτονται τα καταστήματα. Γι' αυτούς τους ουσιώδεις λόγους, οι κλάδοι που πλήγηκαν πιο βαριά από την πανδημία θα ανακάμψουν με πιο αργούς ρυθμούς. Ξενοδοχεία, εστιατόρια, αεροπορικές εταιρείες, καταστήματα και χώροι πολιτισμού, ιδίως, θα αναγκαστούν να προχωρήσουν σε δαπανηρές τροποποιήσεις των μεθόδων παράδοσης των προϊόντων τους, προκειμένου να προσαρμοστούν στη μετά την πανδημία κανονικότητα που θα απαιτεί την εκπλήρωση δραστικών αλλαγών, με-

ταξύ των οποίων θα είναι περισσότερος χώρος, τακτικό καθάρισμα, προστασία του προσωπικού και τεχνολογία που περιορίζει την επαφή των πελατών με τους εργαζόμενους.

Σε πολλούς από αυτούς τους κλάδους, ιδίως όμως στον ξενοδοχειακό και στο λιανεμπόριο, οι μικρές επιχειρήσεις θα υποφέρουν δυσανάλογα, βαδίζοντας πάνω στο τεντωμένο σκοινί της επιβίωσης από το κλείσιμο που επιβάλλουν οι γενικευμένες καραντίνες (ή από την απότομη μείωση των εργασιών τους) και της χρεοκοπίας. Η λειτουργία με μειωμένη δυναμικότητα και με όλο και πιο στενά περιθώρια συνεπάγεται ότι πολλές από αυτές δεν θα επιβιώσουν. Ο αντίκτυπος της χρεοκοπίας τους θα προκαλέσει βαριές συνέπειες τόσο στις εθνικές οικονομίες όσο και στις τοπικές κοινότητες. Οι μικρές επιχειρήσεις είναι βασικός συντελεστής αύξησης της απασχόλησης και, στις περισσότερες ανεπτυγμένες οικονομίες, οι θέσεις εργασίας σ' αυτές αντιστοιχούν στο 50% των θέσεων εργασίας του ιδιωτικού τομέα. Αν χρεοκοπήσουν πολλές από αυτές, εάν υπάρχουν λιγότερα καταστήματα, εστιατόρια και μπαρ σε μια γειτονιά, όλοι οι κάτοικοί της θα νιώσουν τις συνέπειες, καθώς θα αυξάνονται οι άνεργοι και θα μειώνεται η ζήτηση, δίνοντας το έναυσμα για μια βάρβαρη και καθοδική ελικοειδή κίνηση που επηρεάζει ακόμη μεγαλύτερο αριθμό μικρών επιχειρήσεων. Τα κύματα τελικά θα απλωθούν πέρα από τα όρια της συγκεκριμένης τοπικής κοινότητας, επηρεάζοντας, αν και, ευτυχώς, σε μικρότερο βαθμό, άλλες πιο μακρινές περιοχές. Η εξαιρετικά αλληλεξαρτώμενη και αλληλένδετη φύση της σημερινής οικονομίας, των κλάδων και των επιχειρήσεων, συγκρίσιμη με τον δυναμικό δεσμό των μακρο-κατηγοριών [του Κεφαλαίου 1], σημαίνει ότι η καθεμία ασκεί ταχύτατα παράπλευρες επιδράσεις στις άλλες με μυριάδες διαφορετικούς τρόπους.

Ας δούμε τα εστιατόρια. Αυτός ο τομέας οικονομικής δραστηριότητας έχει πληγεί από την πανδημία τόσο δραματικά που δεν

είναι σίγουρο αν θα μπορέσουν να ανακάμψουν ποτέ οι επιχειρήσεις του. Όπως είπε ένας εστιατοράς: «Εγώ, όπως εκατοντάδες άλλοι σεφ σε όλη την πόλη και χιλιάδες σε όλη τη χώρα, έχω στραμμένη την προσοχή μου στο ερώτημα πώς θα είναι τα εστιατόρια, οι σταδιοδρομίες, η ζωή μας εάν μπορέσουμε ποτέ να ξαναλειτουργήσουμε».¹³⁹ Στη Γαλλία και στο Ηνωμένο Βασίλειο, αρκετές φωνές στον κλάδο εκτιμούν ότι το 75% των εστιατορίων που δεν ανήκουν σε αλυσίδες δεν θα μπορέσουν να επιβιώσουν από τα λοκντάουν και τα μέτρα κοινωνικής απόστασης. Οι μεγάλες αλυσίδες και οι γιγαντιαίες επιχειρήσεις του γρήγορου φαγητού θα επιβιώσουν. Κατά συνέπεια, οι μεγάλες επιχειρήσεις θα γίνονται ακόμη μεγαλύτερες, ενώ οι μικρές θα συρρικνώνονται μέχρι εξαφάνισης. Παραδείγματος χάριν, μια μεγάλη αλυσίδα εστιατορίων έχει μεγαλύτερες πιθανότητες να συνεχίσει να λειτουργεί εφόσον έχει οφέλη από περισσότερες πηγές και, τελικά, μικρότερο ανταγωνισμό λόγω των χρεοκοπιών των μικρότερων επιχειρήσεων του κλάδου. Τα μικρά εστιατόρια που θα επιβιώσουν από την κρίση θα πρέπει να αλλάξουν εντελώς. Εν τω μεταξύ, όσον αφορά εκείνες τις επιχειρήσεις που κλείνουν οριστικά, το κλείσιμό τους δεν θα έχει αντίκτυπο μόνο στον ιδιοκτήτη και το προσωπικό του εστιατορίου, αλλά σε όλες τις επιχειρήσεις που λειτουργούν στην τροχιά τους: προμηθευτές, αγρότες και οδηγούς φορτηγών.

Στο άλλο άκρο αυτού του φάσματος, ορισμένες πολύ μεγάλες εταιρείες θα γίνουν θύματα της ίδιας δύσκολης κατάστασης που βιώνουν οι πολύ μικρές επιχειρήσεις. Οι αεροπορικές εταιρείες, ιδίως, θα αντιμετωπίσουν παρόμοιους περιορισμούς όσον αφορά την καταναλωτική ζήτηση και τους κανόνες τήρησης των αποστάσεων. Το κλείσιμο των τριών μηνών [την άνοιξη του 2020] έχει προκαλέσει μια κατακλυσμική κατάσταση σχεδόν μηδενικών εσόδων στους αερομεταφορείς παγκοσμίως και την προοπτική της περικοπής δεκάδων χιλιάδων θέσεων εργασίας. Η

British Airways, κατ' αρχάς, ανακοίνωσε ότι θα μειώσει κατά 30% το προσωπικό της των 42.000 υπαλλήλων. Όταν γραφόταν το παρόν βιβλίο (μέσα Ιουνίου 2020), η επανέναρξη της λειτουργίας της ήταν επί θύραις. Θα αποδειχθεί εξαιρετικά δύσκολο έργο, εφόσον αναμένεται ότι η ανάκαμψη θα χρειαστεί αρκετά χρόνια. Η βελτίωση θα ξεκινήσει από τα ταξίδια αναψυχής, τα εταιρικά θα ακολουθήσουν. Ωστόσο, όπως θα εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο, οι καταναλωτικές συνήθειες πιθανώς να αλλάξουν διά παντός. Εάν πολλές επιχειρήσεις αποφασίσουν να ταξιδεύουν τα στελέχη τους λιγότερο, προκειμένου να μειωθεί το κόστος, και αντικαταστήσουν τις πρόσωπο με πρόσωπο συναντήσεις με τις τηλεδιασκέψεις όποτε είναι δυνατό, ο αντίκτυπος στην ανάκαμψη και την τελική κερδοφορία των αεροπορικών εταιρειών θα είναι δραματικός και διαρκής. Προ πανδημίας, τα εταιρικά ταξίδια αντιστοιχούσαν στο 30% της χωρητικότητας, αλλά στο 50% των εσόδων (χάρη στις πανάκριβες, πρωτοκλασάτες θέσεις και τις κρατήσεις της τελευταίας στιγμής). Στο μέλλον, αυτό πρόκειται να αλλάξει, με αποτέλεσμα να είναι εξαιρετικά αβέβαιη η κερδοφορία ορισμένων μεμονωμένων αεροπορικών εταιρειών, γεγονός που θα αναγκάσει όλο τον κλάδο να επανεξετάσει τη μακροπρόθεσμη δομή της παγκόσμιας αεροπορικής αγοράς.

Όταν αποτιμάται η τελική επίδραση σε έναν συγκεκριμένο κλάδο, η πλήρης αλυσίδα των συνεπειών καθιστά αναγκαίο τον συνυπολογισμό των συμβάντων σε γειτονικούς κλάδους, η μοίρα των οποίων εξαρτάται κατά πολύ από τον κλάδο που βρίσκεται «στην κορυφή». Για να το περιγράψουμε, θα ρίξουμε μια γρήγορη ματιά σε τρεις κλάδους που εξαρτώνται απόλυτα από τον τομέα των αεροπορικών μεταφορών: τα αεροδρόμια (υποδομές και λιανεμπόριο), κατασκευή αεροπλάνων (αεροπορική βιομηχανία) και ενοικιάσεις αυτοκινήτων (αυτοκινητοβιομηχανία).

Τα αεροδρόμια αντιμετωπίζουν τις ίδιες δυσκολίες με τις αεροπορικές εταιρείες: ταξιδεύουν αεροπορικά λιγότεροι άνθρωποι και είναι επίσης λιγότεροι οι περαστικοί ταξιδιώτες των αεροδρομίων. Επηρεάζεται, άρα, το επίπεδο της κατανάλωσης σε πολλά και διάφορα καταστήματα και εστιατόρια που συναποτελούν το οικοσύστημα όλων των διεθνών αεροδρομίων, παγκόσμια. Επιπλέον, η λειτουργία των αεροδρομίων σε έναν μετά Covid-19 κόσμο, που συνεπάγεται περισσότερες ώρες αναμονής, λίγες ή και καθόλου χειραποσκευές και άλλα δυνητικά άβολα μέτρα κοινωνικής απόστασης, θα μπορούσε να επηρεάσει αρνητικά την επιθυμία του καταναλωτή να ταξιδέψει με αεροπλάνο για αναψυχή και διακοπές. Πολλές και διάφορες εμπορικές ενώσεις προειδοποιούν ότι η εφαρμογή των μέτρων κοινωνικής απόστασης δεν θα περιορίζε απλώς τη δυναμικότητα των αεροδρομίων κατά 20-40%, αλλά θα καθιστούσε την όλη εμπειρία των ταξιδιών τόσο δυσάρεστη ώστε να γίνεται αποτρεπτική.

Οι αεροπορικές εταιρείες, που επηρεάστηκαν δραματικά από τις καραντίνες, άρχισαν να ακυρώνουν ή να μεταθέτουν χρονικά τις παραγγελίες για νέα αεροσκάφη και να αλλάζουν τις επιλογές μοντέλων, επηρεάζοντας σοβαρά την αεροπορική βιομηχανία. Ως άμεση συνέπεια και για το προβλεπτό μέλλον, τα μεγάλα εργοστάσια κατασκευής πολιτικών αεροσκαφών θα λειτουργούν με μειωμένη δυναμικότητα, με καταγιστικές επιπτώσεις στη συνολική αλυσίδα αξίας και στο δίκτυο των προμηθευτών τους. Μακροπρόθεσμα, οι μεταβολές της ζήτησης εκ μέρους των αεροπορικών εταιρειών, οι οποίες επαναξιολογούν τις ανάγκες τους, θα οδηγήσει σε πλήρη επανεκτίμηση της παραγωγής πολιτικών αεροσκαφών. Στο πλαίσιο αυτό, ο τομέας παραγωγής πολεμικών αεροσκαφών αποτελεί εξαίρεση και ένα σχετικά ασφαλές καταφύγιο. Για τα κράτη, η αβέβαιη γεωπολιτική προοπτική καθιστά επιτακτική τη διατήρηση των αμυντικών παραγγελιών και προμη-

θειών, αλλά η στενότητα μετρητών θα ωθήσει τις κυβερνήσεις να απαιτήσουν καλύτερους όρους πληρωμής.

Όπως τα αεροδρόμια, οι εταιρείες ενοικίασης αυτοκινήτων εξαρτώνται σχεδόν απόλυτα από τον αριθμό των επιβατών των αεροπορικών εταιρειών. Η Hertz, μια υπερχρεωμένη εταιρεία με έναν στόλο 700.000 αυτοκινήτων, που ακινητοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια των λοκντάουν, έκανε αίτηση πτώχευσης τον Μάιο του 2020. Όπως και για πολλές εταιρείες, η Covid-19 αποδείχθηκε η παροιμιώδης χαριστική βολή.

2.2.2. Αλλαγές στη συμπεριφορά – μόνιμες έναντι παροδικών *Επιπτώσεις στο λιανεμπόριο, στα ακίνητα και στην εκπαίδευση*

Ορισμένες μεταβολές στη συμπεριφορά που παρατηρήθηκαν κατά τη διάρκεια των εγκλεισμών πιθανώς να αντιστραφούν πλήρως στη μετά την πανδημία εποχή, άλλες όμως μπορεί να μονιμοποιηθούν. Το πώς ακριβώς θα εξελιχθούν τα πράγματα σ' αυτόν τον τομέα είναι ακόμη εξαιρετικά αβέβαιο. Κάποια καταναλωτικά πρότυπα ίσως επανέλθουν στις μακροχρόνιες τάσεις (όπως έγινε με τα αεροπορικά ταξίδια μετά τις επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001), αν και με διαφορετικό ρυθμό. Άλλα, αναμφίβολα, θα εξελιχθούν ταχύτερα, όπως οι μέσω διαδικτύου υπηρεσίες. Μερικές καταναλωτικές επιδόσεις πιθανώς να αναβληθούν, όπως οι αγορές αυτοκινήτων, ενώ μπορεί να αναδειχθούν νέα μόνιμα μοτίβα κατανάλωσης, όπως οι αγορές που σχετίζονται με πιο συμβατές με το περιβάλλον συνήθειες μετακίνησης.

Πολλά από αυτά είναι ακόμη άγνωστα. Κατά τη διάρκεια των εγκλεισμών, πολλοί καταναλωτές αναγκάστηκαν να μάθουν να κάνουν διάφορα πράγματα μόνοι τους (να ψήνουν ψωμί, να κουρεύονται, να μαγειρεύουν χωρίς προπαρασκευασμένα υλικά κ.λπ.)

και ένιωσαν την ανάγκη να ξοδεύουν χρήματα με προσοχή. Πόσο θα παγιωθούν αυτές οι συνήθειες και οι μορφές του «Κάν' το μόνος σου» και της αυτοκατανάλωσης στη μετά την πανδημία εποχή; Το ίδιο θα μπορούσε να ισχύει για τους φοιτητές που σε κάποιες χώρες πληρώνουν εξωφρενικά δίδακτρα στα πανεπιστήμια. Μετά από ένα τρίμηνο που έβλεπαν τους καθηγητές τους στην οθόνη, μήπως αρχίσουν να αμφισβητούν το υψηλό κόστος της εκπαίδευσης;

Για να συλλάβουμε την ακραία πολυπλοκότητα και αβεβαιότητα στην εξέλιξη της καταναλωτικής συμπεριφοράς, ας επιστρέψουμε στο παράδειγμα της αγοράς προϊόντων μέσω διαδικτύου αντί της επίσκεψης στο κατάστημα. Όπως έχει αναφερθεί, είναι πολύ πιθανό τα φυσικά καταστήματα να υποστούν σοβαρές απώλειες υπέρ των αγορών μέσω διαδικτύου. Οι καταναλωτές ίσως είναι πρόθυμοι να πληρώσουν κατιτί παραπάνω για να τους παραδίδονται στο σπίτι τα βαριά και ογκώδη προϊόντα, όπως μπουκάλια και αγαθά του νοικοκυριού. Συνεπώς, ο χώρος λιανεμπορίου του σούπερ μάρκετ θα συρρικνωθεί, καταλήγοντας σαν τα ειδικά καταστήματα όπου οι καταναλωτές πηγαίνουν για να αγοράσουν σχετικά μικρές ποσότητες συγκεκριμένων τροφίμων. Επίσης, θα μπορούσαν επίσης να μειωθούν οι δαπάνες χρημάτων σε εστιατόρια, εφόσον σε ορισμένα μέρη, όπου ένα υψηλό ποσοστό του προϋπολογισμού για τα τρόφιμα ξοδευόταν στα εστιατόρια (π.χ., στη Νέα Υόρκη, το 60%), αυτά τα χρήματα πιθανώς να δαπανώνται επ' ωφελεία των σούπερ μάρκετ, καθώς οι κάτοικοι της πόλης ανακάλυψαν ξανά τη χαρά του μαγειρέματος στο σπίτι. Το ίδιο φαινόμενο μπορεί να σημειωθεί στον τομέα της ψυχαγωγίας. Η πανδημία αυξάνει το άγχος του κλειστού χώρου μέσα στον οποίο κάθεται κανείς πλάι πλάι με εντελώς ξένους ανθρώπους και πολλοί άνθρωποι ίσως αποφασίσουν ότι πιο συνετή επιλογή είναι να μείνουν στο σπίτι τους για να παρακολουθήσουν μια ταινία ή

μια όπερα. Αυτή η απόφαση θα ωφελήσει τα σούπερ μάρκετ της γειτονιάς εις βάρος των μπαρ και των εστιατορίων (αν και υπάρχει και η επιλογή των διαδικτυακών παραγγελιών φαγητού που βοηθά στην επιβίωση των τελευταίων). Τα παραδείγματα από τις πόλεις σε όλον τον κόσμο είναι πάμπολλα, κατά τη διάρκεια των εγκλεισμών. Θα μπορούσε, άραγε, να γίνει αυτή η διαδικασία σημαντικό στοιχείο του σχεδίου επιβίωσης των εστιατορίων στη μετά Covid-19 κατάσταση; Υπάρχουν και άλλες, πρώτου κύματος, συνέπειες που είναι πιο εύκολο να προβλέψουμε. Η καθαριότητα είναι μία από αυτές. Η πανδημία θα αυξήσει, αναμφίβολα, την προσοχή που επιδεικνύεται στην υγιεινή. Η νέα εμμονή με την καθαριότητα θα έχει ως συνέπεια νέες μορφές συσκευασιών. Δεν θα ενθαρρύνει το άγγιγμα των προϊόντων που αγοράζουμε. Απλές απολαύσεις, όπως το να μυρίζουμε ένα πεπόνι ή να πιέζουμε ένα φρούτο, θα προκαλούν δυσαρέσκεια και μπορεί κι αυτές να γίνουν παρελθόν.

Μία και μοναδική αλλαγή στάσης θα έχει πολλές διαφορετικές συνέπειες, η καθεμία από τις οποίες ασκεί ιδιαίτερη επίδραση σε κάποιον συγκεκριμένο κλάδο, αλλά, εν τέλει, σε πολλούς διαφορετικούς κλάδους, μέσω των φαινομένων της εξάπλωσης. Το Σχήμα 2 αποτυπώνει το φαινόμενο που προκαλεί μόνο μία μεταβολή συνηθειών: η παραμονή στο σπίτι περισσότερο χρόνο.

Η έντονη συζήτηση για το θέμα της εξ αποστάσεως (ή μη) εργασίας στο μέλλον, και άρα για το αν θα περνάμε περισσότερο χρόνο στο σπίτι, διεξάγεται από την αρχή της πανδημίας. Ορισμένοι αναλυτές υποστηρίζουν ότι η μεγάλη ελκυστικότητα των πόλεων (ιδίως των μεγάλων) ως κέντρων οικονομικής δραστηριότητας, κοινωνικής ζωής και δημιουργικότητας θα έχει διάρκεια. Άλλοι φοβούνται ότι ο κορονοϊός προκάλεσε μια ουσιαστική μεταβολή στάσης. Διατείνονται ότι η Covid-19 ήταν το σημείο καμπής

Σχήμα 2: Δυνητικές επιπτώσεις της μεγαλύτερης παραμονής στο σπίτι

Πηγή: Reeves, Martin, et al., "Sensing and Shaping the Post-COVID Era", BCG Henderson Institute, 3 Απριλίου 2020, <https://www.bcg.com/publications/2020/8-ways-companies-canshape-reality-post-covid-19.aspx>

και προβλέπουν ότι, σε όλο τον κόσμο, οι κάτοικοι των πόλεων όλων των ηλικιών, που αντιμετωπίζουν τα προβλήματα της ρύπανσης της ατμόσφαιρας και πρέπει να ζουν σε πολύ μικρά και υπερτιμημένα καταλύματα, θα αποφασίσουν να μετακινηθούν σε μέρη με περισσότερο πράσινο, πιο ευρύχωρα, με λιγότερη ρύπανση και χαμηλότερες τιμές. Είναι πολύ νωρίς για να αποφανθεί κανείς ποια πλευρά έχει δίκιο, αλλά είναι βέβαιο ότι ακόμη κι αν απομακρυνόταν από τους μεγάλους κόμβους (όπως η Νέα Υόρκη, το Χονγκ Κονγκ, το Λονδίνο ή η Σιγκαπούρη) έστω και μικρό ποσοστό των κατοίκων τους, η επίδραση σε πολλούς διαφορετικούς οικονομικούς κλάδους θα ήταν μεγάλη (τα κέρδη πάντα πραγματοποιούνται οριακά). Πουθενά αλλού δεν είναι τόσο εμφανής αυτή η πραγματικότητα από όσο στον κλάδο των ακινήτων και, ιδίως, στα εμπορικά ακίνητα.

Τα εμπορικά ακίνητα είναι μια βασική κινητήρια δύναμη της παγκόσμιας οικονομικής μεγέθυνσης. Η συνολική αγοραία αξία τους υπερβαίνει την αξία όλων των μετοχών και χρεογράφων μαζί, σε παγκόσμιο επίπεδο. Πριν από την κρίση της πανδημίας, ο κλάδος των εμπορικών ακινήτων πιεζόταν ήδη από την υπερβολική προσφορά. Εάν η πρακτική της εργασίας από μακριά εξελιχθεί και γίνει από μέτρο έκτακτης ανάγκης μια εδραιωμένη και ευρέως διαδεδομένη συνήθεια, είναι δύσκολο να φανταστούμε ποιες εταιρείες (αν υπάρξουν κάποιες) θα απορροφήσουν αυτή την υπερπροσφορά εμπορικών ακινήτων, σπεύδοντας να νοικιάσουν μεγαλύτερο χώρο γραφείων. Πιθανώς να υπάρξουν ένα δυο εταιρείες επενδυτικών κεφαλαίων έτοιμες να το κάνουν, αλλά θα αποτελούν την εξαίρεση, κάτι που υποδηλώνει ότι τα εμπορικά ακίνητα πρόκειται να έχουν περαιτέρω πτώση. Η πανδημία θα προκαλέσει στα εμπορικά ακίνητα ό,τι έχει προκαλέσει σε πολλούς άλλους τομείς (τόσο σε μακρο- όσο και σε μικρο-επίπεδο): θα επιταχύνει και θα ενισχύσει την προϋπάρχουσα τάση. Η αύ-

ξηση του αριθμού των εταιρειών «ζόμπι» (εκείνων, δηλαδή, που χρησιμοποιούν χρέος για να χρηματοδοτήσουν μεγαλύτερο χρέος και δεν αποκομίζουν αρκετά ρευστά, τα πρόσφατα χρόνια, ώστε να καλύπτουν το κόστος των τόκων τους) που πρόκειται να χρεοκοπήσουν, σε συνδυασμό με την αύξηση του αριθμού των ατόμων που τηλεργάζονται σημαίνει ότι θα υπάρχουν πολύ λιγότεροι ενοικιαστές για τα άδεια κτίρια γραφείων. Οι κατασκευαστικές εταιρείες (που, ως επί το πλείστον, λειτουργούν με μεγάλη αναλογία δανείων έναντι ιδίων κεφαλαίων) θα αρχίσουν να χρεοκοπούν, ενώ οι μεγάλες και συστημικά σημαντικές θα πρέπει να διασωθούν από τις αντίστοιχες κυβερνήσεις. Σε πολλές πρωτεύουσες σ' όλο τον κόσμο, οι τιμές των ακινήτων θα μειώνονται επί μακρά χρονική περίοδο, έτσι θα σπάσει η φούσκα των ακινήτων που δημιουργούνταν επί πολλά χρόνια.

Σε κάποιον βαθμό, η ίδια λογική ισχύει και για τα ακίνητα που προορίζονται για κατοικίες στις μεγάλες πόλεις. Εάν η τάση της τηλεργασίας απογειωθεί, ο συνδυασμός της απουσίας μετακίνησης προς και από τη δουλειά και της μείωσης των θέσεων εργασίας σημαίνει ότι οι νεότεροι άνθρωποι, που δεν θα έχουν τα οικονομικά μέσα, δεν θα επιλέγουν να νοικιάζουν ή να αγοράζουν σπίτια στις ακριβές πόλεις. Αναπόφευκτα, οι τιμές θα μειωθούν. Επιπρόσθετα, πολλοί θα έχουν συνειδητοποιήσει ότι η δουλειά από το σπίτι είναι πιο φιλική στο περιβάλλον και λιγότερο αγχωτική από το να πηγαινοέρχονται στο γραφείο.

Η πιθανότητα της εξ αποστάσεως εργασίας σημαίνει ότι οι πολύ μεγάλοι κόμβοι που ευνοήθηκαν από την υψηλότερη οικονομική μεγέθυνση από ό,τι άλλες πόλεις ή περιοχές στην περιφέρειά τους μπορεί να αρχίσουν να χάνουν εργάτες που θα μετακινούνται προς την επόμενη σειρά ανερχόμενων πόλεων. Αυτό το φαινόμενο θα μπορούσε να δημιουργήσει, με τη σειρά του, ένα κύμα ανερχόμενων πόλεων ή περιοχών που προσελκύουν ανθρω-

πους, οι οποίοι αναζητούν καλύτερη ποιότητα ζωής, χάρη στην ευρυχωρία και στις πιο προσιτές τιμές τους.

Παρ' όλα τα παραπάνω, η ιδέα της ευρέως διαδεδομένης τηλεργασίας ως κανόνα ίσως να είναι πολύ μεγαλεπήβολη για να εφαρμοστεί με τρόπο που να έχει νόημα. Δεν έχουμε, άραγε, ακούσει πολλές φορές ότι η βελτιστοποίηση της «πνευματικής εργασίας» (στην πραγματικότητα, του απλούστερου τομέα για την εξ αποστάσεως εργασία) εξαρτάται από τα προσεκτικά σχεδιασμένα περιβάλλοντα γραφείου; Ο κλάδος της τεχνολογίας που αντιστάθηκε σ' αυτή την τάση επί μακρύ χρονικό διάστημα, επενδύοντας τεράστια ποσά σε υπερσύγχρονες εγκαταστάσεις, τώρα αλλάζει γνώμη λόγω της εμπειρίας του λοκντάουν. Το Twitter ήταν η πρώτη εταιρεία που εισήγαγε την εργασία εξ αποστάσεως. Τον Μάιο [του 2020], ο Τζακ Ντόρσεϊ, διευθύνων σύμβουλος της εταιρείας, πληροφόρησε τους υπαλλήλους ότι πολλοί απ' αυτούς θα μπορούσαν να εργάζονται από το σπίτι και μετά την υποχώρηση της πανδημίας, με άλλα λόγια μόνιμα. Άλλες τεχνολογικές εταιρείες, όπως οι Google και Facebook, δήλωσαν ότι θα επιτρέψουν στο προσωπικό τους να συνεχίσει να εργάζεται από μακριά, τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 2020. Ανεπίσημα στοιχεία υποδεικνύουν ότι και άλλες παγκόσμιες εταιρείες, από διάφορους κλάδους, θα πάρουν παρόμοιες αποφάσεις, αφήνοντας ένα μέρος του προσωπικού τους να εργάζεται, εν μέρει, εξ αποστάσεως. Η πανδημία κατέστησε δυνατό κάτι που φαινόταν αδιανόητο, σε τέτοια κλίμακα, πριν από λίγους μήνες.

Θα μπορούσε να συμβεί κάτι παρόμοιο, και εξίσου αποδιοργανωτικό, στην ανώτατη εκπαίδευση; Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε έναν κόσμο στον οποίο πολύ λιγότεροι φοιτητές θα σπουδάζουν σε πανεπιστημιακούς χώρους; Τον Μάιο ή τον Ιούνιο του 2020, εν μέσω των εγκλεισμών, οι φοιτητές αναγκάστηκαν να μελετούν και να δίνουν εξετάσεις εξ αποστάσεως, πολλοί μάλιστα

ανησυχούσαν μήπως, με το τέλος του ακαδημαϊκού έτους, δεν επιστρέψουν ποτέ ως φυσικές παρουσίες στο πανεπιστήμιό τους, τον Σεπτέμβριο. Ταυτόχρονα, τα πανεπιστήμια άρχισαν να περικόπτουν τους προϋπολογισμούς τους, έχοντας κατά νου τι θα μπορούσε να συνεπάγεται αυτή η πρωτοφανής κατάσταση για το επιχειρηματικό μοντέλο τους. Θα έπρεπε να στραφούν στη διαδικτυακή διδασκαλία ή όχι; Στην προ της πανδημίας εποχή, τα περισσότερα πανεπιστήμια προσέφεραν κάποια μαθήματα διαδικτυακά, αλλά πάντα απέφευγαν να ενστερνιστούν πλήρως τη διαδικτυακή εκπαίδευση. Τα πιο γνωστά πανεπιστήμια αρνήθηκαν να προσφέρουν πτυχία μέσω διαδικτύου, με τον φόβο ότι θα μπορούσε να υπονομευθεί αυτό που προσφέρουν αποκλειστικά, να καταστήσει περιττά ορισμένα τμήματά τους και να απειλήσει, ακόμη, την ίδια την φυσική ύπαρξη των πανεπιστημιούπολεων. Στη μετά την πανδημία εποχή, αυτό θα αλλάξει. Τα περισσότερα πανεπιστήμια –ιδίως τα ακριβά του αγγλοσαξονικού κόσμου– θα πρέπει να τροποποιήσουν το επιχειρηματικό μοντέλο τους ή να δηλώσουν χρεοκοπία, επειδή η Covid-19 τα κατέστησε απαρχαιωμένα. Εάν η διδασκαλία μέσω διαδικτύου θα συνεχιστεί, πολλοί φοιτητές δεν θα ανεχθούν να πληρώνουν τα ακριβά δίδακτρα για την εικονική εκπαίδευση, θα απαιτήσουν τη μείωσή τους ή τη μετεγγραφή τους. Επιπροσθέτως, πολλοί δυνητικοί φοιτητές ίσως θα αμφισβητούσαν τη σημασία των τεράστιων δαπανών για την ανώτατη εκπαίδευση, σε έναν κόσμο με υψηλά επίπεδα ανεργίας. Μια πιθανή λύση θα μπορούσε να βρεθεί σε ένα υβριδικό μοντέλο. Τα πανεπιστήμια θα επέκτειναν τη διαδικτυακή εκπαίδευση, διατηρώντας τη φυσική παρουσία στις πανεπιστημιούπολεις για διαφορετικό πληθυσμό φοιτητών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, έχει γίνει και μάλιστα με επιτυχία, κυρίως στο Πολυτεχνείο της Τζόρτζια, όπου δίνεται μεταπτυχιακό δίπλωμα μέσω διαδικτύου, στην επιστήμη των υπολογιστών.¹⁴⁰ Προχωρώντας στην υβριδική

κατεύθυνση, τα πανεπιστήμια θα μπορούσαν να επεκτείνουν την πρόσβαση, μειώνοντας ταυτόχρονα το κόστος. Όμως, το ερώτημα είναι αν αυτό το υβριδικό μοντέλο μπορεί να αναπτυχθεί και να αναπαραχθεί από τα πανεπιστήμια που δεν έχουν τους πόρους για να επενδύσουν στην τεχνολογία και σε μια αποκλειστική βιβλιοθήκη με πολύ υψηλού επιπέδου περιεχόμενο. Ωστόσο, ο υβριδικός χαρακτήρας της διαδικτυακής ανώτατης εκπαίδευσης μπορεί να λάβει μια διαφορετική μορφή, συνδυάζοντας τη διαπροσωπική με τη διαδικτυακή μελέτη σε ένα πρόγραμμα μαθημάτων, μέσω διαδικτυακών συζητήσεων και χρήσης εφαρμογών για τη διδασκαλία, καθώς και άλλων μορφών υποστήριξης και βοήθειας. Ως προς αυτό, υπάρχει μεν το πλεονέκτημα του εξορθολογισμού της μαθησιακής εμπειρίας, αλλά και το μειονέκτημα της εξάλειψης μεγάλου μέρους της κοινωνικής ζωής και της προσωπικής επαφής, μέσα σε ένα πανεπιστήμιο. Το καλοκαίρι του 2020, η κατεύθυνση της τάσης ήταν σαφής: ο κόσμος της εκπαίδευσης, όπως και τόσοι άλλοι τομείς, θα γίνει εν μέρει εικονικός.

2.2.3. Ανθεκτικότητα

Επιδράσεις στις μεγάλες τεχνολογικές εταιρείες, στους τομείς της υγείας και της ψυχοσωματικής κατάστασης, στις τράπεζες και τις ασφαλιστικές εταιρείες, στην αυτοκινητοβιομηχανία, στον ηλεκτρισμό

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, η ιδιότητα της ανθεκτικότητας, ή η ικανότητα να ακμάζει κανείς μέσα σε δύσκολες συνθήκες, απέκτησε τη γοητεία του «πρέπει να την έχεις» και έγινε καραμέλα – παντού! Κατανοητό. Για τους αρκετά τυχερούς που βρέθηκαν σε κλάδους «φυσικά» ανθεκτικούς στην πανδημία, η κρίση όχι μόνο ήταν ανεκτή, αλλά και πηγή επικερδών ευκαιριών σε μια εποχή που η πλειονότητα βρισκόταν σε μεγάλη δυσχέρεια. Τρεις

κλάδοι, ιδίως, θα ακμάσουν (συνολικά) στη μετά την πανδημία εποχή: οι μεγάλες τεχνολογικές εταιρείες, ο κλάδος της υγείας και αυτός της ψυχοσωματικής ευεξίας. Για άλλους κλάδους που δέχτηκαν βαρύ πλήγμα από την πανδημία, το να αποδειχθούν ανθεκτικοί θα σηματοδοτήσει τη διαφορά ανάμεσα στην ανάκαμψη από το αιφνίδιο εξωγενές σοκ της Covid-19 και στο γίνουν τα θύματά του. Οι τράπεζες, οι ασφαλιστικές εταιρείες και η αυτοκινητοβιομηχανία αποτελούν τρία παραδείγματα κλάδων που πρέπει να αποκτήσουν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα για να περάσουν μέσα από τη βαθιά και παρατεταμένη ύφεση που προκαλεί η κρίση της υγείας.

Γενικά, οι μεγάλες τεχνολογικές εταιρείες ήταν ο κατ' εξοχήν ανθεκτικός κλάδος και αναδείχθηκε από αυτή την περίοδο ριζικής αλλαγής ως ο πιο ωφελημένος. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, καθώς οι εταιρείες και οι καταναλωτές αναγκάστηκαν να χρησιμοποιούν το διαδίκτυο, επιταχύνθηκαν οι σχεδιασμοί της διαδικτυακής λειτουργίας, χρειάστηκαν νέα εργαλεία δικτύωσης και ξεκίνησε η δουλειά από το σπίτι, η τεχνολογία έγινε είδος πρώτης ανάγκης ακόμη και στους παραδοσιακά πιο απρόθυμους πελάτες. Γι' αυτόν τον λόγο, η συνδυασμένη αγοραία αξία των ηγετικών τεχνολογικών εταιρειών σημείωσε ρεκόρ στη διάρκεια των λοκντάουν, με μια αύξηση που ξεπέρασε τα προ της πανδημίας επίπεδα. Για λόγους που αναφέρονται σε πολλά σημεία του παρόντος βιβλίου, αυτό το φαινόμενο δεν πρόκειται να υποχωρήσει σύντομα – θα συμβεί ακριβώς το αντίθετο.

Η ανθεκτικότητα, όπως κάθε καλή πρακτική, αρχίζει από το σπίτι, έτσι μπορούμε δικαίως να υποθέσουμε ότι, στη μετά την πανδημία εποχή, θα αποκτήσουμε συλλογικά μεγαλύτερη επίγνωση της σημασίας που έχει η φυσική και διανοητική μας αντοχή. Η, ωθούμενη από τη μεγαλύτερη αναγκαιότητα, επιθυμία να αισθανόμαστε καλά, σωματικά και διανοητικά, και η ανάγκη να ενι-

σχύσουμε το ανοσοποιητικό μας σύστημα σημαίνουν ότι η ψυχοσωματική κατάσταση και εκείνοι οι οικονομικοί κλάδοι που ασχολούνται μ' αυτήν θα αναδειχθούν μεγάλοι νικητές. Και ο ρόλος της δημόσιας υγείας θα εξελιχθεί και θα επεκταθεί. Η ψυχοσωματική κατάσταση πρέπει να αντιμετωπίζεται ολιστικά· δεν μπορούμε να είμαστε ατομικά καλά σε έναν κόσμο που νοσεί. Συνεπώς, η γενική φροντίδα θα είναι εξίσου σοβαρή με την ατομική, μια ισοδυναμία που υποστηρίζει σθεναρά την προώθηση των αρχών τις οποίες εξετάσαμε προηγουμένως, όπως τον καπιταλισμό των ενδιαφερόμενων μερών, την κυκλική οικονομία και τις στρατηγικές που σχετίζονται με το περιβάλλον, την κοινωνία και την ορθή εταιρική διακυβέρνηση. Στο επίπεδο της κάθε εταιρείας, όπου γίνονται όλο και πιο σαφείς οι επιπτώσεις της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στην υγεία, θέματα όπως η ατμοσφαιρική ρύπανση, η διαχείριση των υδάτων και ο σεβασμός της βιοποικιλότητας θα αποκτήσουν μεγάλη σημασία. Το «καθαρός» θα γίνει κλαδική επιταγή και επιτακτική ανάγκη επιβαλλόμενη από τον καταναλωτή.

Όπως και σε οποιονδήποτε άλλον κλάδο, η ψηφιοποίηση θα παίξει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του μέλλοντος της ψυχοσωματικής ευεξίας. Ο συνδυασμός της τεχνητής νοημοσύνης, του Διαδικτύου των Πραγμάτων, των αισθητήρων και της φορητής τεχνολογίας θα παραγάγει νέες ιδέες για την προσωπική ψυχοσωματική ευεξία. Αυτό το τεχνολογικό πλέγμα θα παρακολουθεί πώς είμαστε και πώς αισθανόμαστε και, σταδιακά, θα θολώνει τα όρια ανάμεσα στα δημόσια συστήματα υγείας και στα προσωποποιημένα συστήματα βελτίωσης της υγείας – μια διάκριση που τελικά θα κατεδαφιστεί. Ροές δεδομένων σε πολλούς ξεχωριστούς τομείς, από τα περιβάλλοντά μας μέχρι τις προσωπικές μας καταστάσεις, θα μας δώσουν πολύ μεγαλύτερο έλεγχο επί της υγείας μας και της ψυχοσωματικής μας κατάστασης. Στον μετά την

Covid-19 κόσμο, η ακριβής πληροφόρηση για το αποτύπωμα άνθρακα που αφήνουμε, για τις ανθρωπογενείς επιπτώσεις στη βιοποικιλότητα ή την τοξικότητα όλων των συστατικών που καταναλώνουμε και για τον αντίκτυπο στα περιβάλλοντα ή το χωρικό πλαίσιο στο οποίο εξελισσόμαστε θα αυξήσουν σημαντικά την επίγνωσή μας για τη συλλογική και ατομική ευημερία. Οι επιχειρήσεις θα πρέπει να το λάβουν υπ' όψιν.

Η συλλογική επιδίωξη της ανθεκτικότητας ευνοεί επίσης τον κλάδο του αθλητισμού, ο οποίος συνδέεται στενά με την ψυχοσωματική ευεξία. Εφόσον σήμερα είναι απόλυτα κατανοητό ότι η φυσική δραστηριότητα συμβάλλει τα μέγιστα στην υγεία, τα αθλήματα θα αναγνωρίζονται όλο και πιο πολύ ως ένα χαμηλού κόστους εργαλείο για μια πιο υγιή κοινωνία. Συνεπώς, οι κυβερνήσεις θα ενθαρρύνουν την άσκηση, αναγνωρίζοντας το πρόσθετο όφελος ότι τα αθλήματα αποτελούν ένα από τα καλύτερα διαθέσιμα εργαλεία για να υπερνικηθεί ο αποκλεισμός και προωθηθεί η κοινωνική ενσωμάτωση. Για κάποιο διάστημα, η κοινωνική απόσταση ίσως περιορίσει την ενασχόληση με ορισμένα αθλήματα, γεγονός που θα ευνοήσει την ακόμη πιο έντονη εξάπλωση των ηλεκτρονικών σπορ. Η τεχνολογία και τα ψηφιακά συστήματα δεν είναι ποτέ πολύ μακριά!

Τέσσερις κλάδοι που παλεύουν με ένα πλήθος ιδιαίτερων δυσκολιών, λόγω της πανδημίας, καταδεικνύουν τον ποικιλόμορφο χαρακτήρα της ανθεκτικότητας. Στον τομέα των τραπεζών, η ανθεκτικότητα αφορά την προετοιμασία για τον ψηφιακό μετασχηματισμό. Στον τομέα των ασφαλειών, αφορά την προετοιμασία για τις δικαστικές αγωγές που έρχονται. Στην αυτοκινητοβιομηχανία, αφορά την προετοιμασία για την επερχόμενη συντόμευση των εφοδιαστικών αλυσίδων. Στον τομέα του ηλεκτρισμού, αφορά την προετοιμασία για την αναπόφευκτη ενεργειακή μετάβαση. Οι προκλήσεις είναι εξίσου σημαντικές μέσα σε κάθε κλάδο

και μόνο οι πιο ανθεκτικές και πιο προετοιμασμένες επιχειρήσεις εντός του καθενός εξ αυτών θα είναι ικανές να «κατασκευάσουν» ένα επιτυχές αποτέλεσμα.

Λόγω του χαρακτήρα της δραστηριότητάς τους, οι τράπεζες, όταν επέρχεται κάποια οικονομική κρίση, τείνουν να βρίσκονται στο επίκεντρο της καταιγίδας. Με την Covid-19, ο κίνδυνος έχει διπλάσια ένταση. Πρώτον, οι τράπεζες πρέπει να προετοιμαστούν για την πιθανότητα να μορφοποιηθεί η κρίση καταναλωτικής ρευστότητας σε μείζονα εταιρική κρίση φερεγγυότητας· σ' αυτή την περίπτωση, θα δοκιμαστεί σοβαρά η ανθεκτικότητά τους. Δεύτερον, πρέπει να προσαρμοστούν στον τρόπο με τον οποίο αμφισβητεί η πανδημία τις παραδοσιακές τραπεζικές συνήθειες, μια διαφορετική μορφή ανθεκτικότητας που απαιτεί περαιτέρω ικανότητες προσαρμογής. Ο πρώτος κίνδυνος ανήκει στην κατηγορία των «παραδοσιακών» χρηματοοικονομικών κινδύνων, για τους οποίους οι τράπεζες είχαν πολλά χρόνια για να προετοιμαστούν. Αντιμετωπίζεται με ρυθμίσεις κεφαλαίου και ρευστότητας που πρέπει να είναι αρκετά σθεναρές για να αντέξουν ένα μεγάλο σοκ. Στην περίπτωση της Covid-19, η δοκιμασία αντοχής θα έλθει όταν θα αρχίσει να αυξάνεται ο όγκος των μη εξυπηρετούμενων δανείων. Η κατάσταση είναι διαφορετική γι' αυτή τη δεύτερη κατηγορία κινδύνων. Σε μια νύχτα σχεδόν, οι λιανικές, οι εμπορικές και οι επενδυτικές τράπεζες αντιμετώπισαν μια (συχνά) απροσδόκητη κατάσταση: όφειλαν να λειτουργήσουν διαδικτυακά. Δεν ήταν δυνατόν να γίνουν συναντήσεις με συναδέλφους, πελάτες και συνέταιρους πρόσωπο με πρόσωπο, έπρεπε να γίνονται ανέπαφες πληρωμές και κλήθηκαν από τις ρυθμιστικές Αρχές να ασκούν διαδικτυακά τις τραπεζικές εργασίες και τις συναλλαγές σε συνθήκες εξ αποστάσεως εργασίας – όλα αυτά σήμαιναν ότι όλος ο τραπεζικός κλάδος έπρεπε να κινηθεί προς την ψηφιακή τραπεζική με μια μονοκοντυλιά. Η Covid-19 ανάγκασε όλες τις τράπε-

ζες να επιταχύνουν τον ψηφιακό μετασχηματισμό που τώρα πρόκειται να μείνει και που έχει οξύνει τους κινδύνους κυβερνοασφάλειας (οι οποίοι πιθανώς θα έχουν αυξημένες συνέπειες στη συστημική σταθερότητα, εάν δεν μετριαστούν καταλλήλως). Οι τράπεζες που έχουν μείνει πίσω και έχασαν το υψηλής ταχύτητας ψηφιακό τρένο θα δυσκολευτούν πολύ να προσαρμοστούν και να επιβιώσουν.

Στον κλάδο των ασφαλειών, έχουν προβληθεί πολλές, διαφορετικές απαιτήσεις βάσει διαφόρων τύπων ασφαλιστηρίων συμβολαίων, νοικοκυριών και εμπορικών, που σχετίζονται με την Covid-19, στις οποίες περιλαμβάνονται η διακοπή της λειτουργίας εμπορικών ακινήτων και επιχειρήσεων, ασφάλειες ταξιδιών, ζωής και υγείας και η αστική ευθύνη (όπως η αποζημίωση των εργαζομένων και η αστική ευθύνη για τις πρακτικές απασχόλησης). Η πανδημία δημιουργεί ιδιαίτερο κίνδυνο για τον κλάδο των ασφαλιστικών εταιρειών, επειδή η ύπαρξη και η λειτουργία του βασίζονται στην αρχή της διαφοροποίησης του ρίσκου, η οποία ουσιαστικά κατεστάλη όταν οι κυβερνήσεις αποφάσισαν να επιβάλουν γενικευμένες καραντίνες. Γι' αυτόν τον λόγο, εκατοντάδες χιλιάδες επιχειρήσεις σε όλο τον κόσμο δεν ήταν σε θέση να υποβάλλουν απαιτήσεις και είτε αντιμετωπίζουν μήνες (αν όχι χρόνια) δικαστικών αγωγών, είτε την καταστροφή. Τον Μάιο του 2020, οι ασφαλιστικές εταιρείες εκτιμούσαν ότι η πανδημία θα μπορούσε, δυνητικά, να κοστίσει 200 δισεκατομμύρια δολάρια, ένα από τα πιο ακριβά συμβάντα στην ιστορία του κλάδου των ασφαλειών (το κόστος θα αυξηθεί αν οι καραντίνες υπερβούν χρονικά την περίοδο που έχει λάβει υπ' όψιν της η πρόβλεψη). Για τον κλάδο των ασφαλιστικών εταιρειών, η μετά την πανδημία πρόκληση είναι να ανταποκριθεί στις εξελισσόμενες ανάγκες των πελατών του, αναπτύσσοντας μεγαλύτερη αντοχή σε ένα φάσμα δυνητικά «μη ασφαλίσιμων» καταστροφικών σοκ, όπως οι πανδη-

μίες, τα ακραία καιρικά φαινόμενα, οι κυβερνοεπιθέσεις και η τρομοκρατία. Πρέπει να το κάνει καθώς πλοηγεί σε ένα περιβάλλον εξαιρετικά χαμηλών επιτοκίων, ενώ προετοιμάζεται για τους αναμενόμενους δικαστικούς αγώνες και την πιθανότητα πρωτοφανών απαιτήσεων και απωλειών.

Τα ελάχιστα τελευταία χρόνια, η αυτοκινητοβιομηχανία έχει κατακλυστεί από πολλές δυσκολίες, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται η εμπορική και γεωπολιτική αβεβαιότητα, οι μειούμενες πωλήσεις και οι ποινές για τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα, η ταχύτατα μεταβαλλόμενη ζήτηση των πελατών και η πολύπλευρη φύση του αυξανόμενου ανταγωνισμού στην κίνηση (ηλεκτρικά και αυτόνομα κοινόχρηστα οχήματα). Η πανδημία έχει επιδεινώσει αυτές τις δυσκολίες αυξάνοντας την αβεβαιότητα που αντιμετωπίζει ο κλάδος, ιδίως σε σχέση με τις αλυσίδες εφοδιασμού. Στα πρώτα στάδια της πανδημίας, η έλλειψη κινεζικών ανταλλακτικών είχε επιβλαβείς συνέπειες στην παγκόσμια παραγωγή αυτοκινήτων. Στους ερχόμενους μήνες και χρόνια, ο κλάδος θα πρέπει να σκεφθεί ξανά την οργάνωσή του συνολικά και τρόπους λειτουργίας στο φόντο των σμικρυνμένων εφοδιαστικών αλυσίδων και μιας πιθανής πτώσης στις πωλήσεις οχημάτων.

Στα διαδοχικά στάδια της πανδημίας, και ιδίως κατά τη διάρκεια της καραντίνας, ο τομέας της ηλεκτρικής ενέργειας έπαιξε πολύ ουσιαστικό ρόλο, δίνοντας τη δυνατότητα σε όλον τον κόσμο να συνεχίσει τη ζωή ψηφιακά, να λειτουργούν κανονικά τα νοσοκομεία και όλοι οι βασικοί κλάδοι. Παρά τις σημαντικές δοκιμασίες που προκαλούν οι κυβερνοαπειλές και οι αλλαγές στα πρότυπα της ζήτησης, ο τομέας της ηλεκτροπαραγωγής ανταποκρίθηκε, αποδεικνύοντας την αντοχή του στα σοκ. Για να συνεχίσει να ανταποκρίνεται στους στόχους του, ο τομέας της ηλεκτροπαραγωγής πρέπει να επιταχύνει την ενεργειακή μετάβασή του. Ο συνδυασμός των επενδύσεων σε προοδευτικές ενεργειακές υπο-

δομές (όπως είναι οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, οι αγωγοί υδρογόνου και τα δίκτυα φόρτισης ηλεκτρικών οχημάτων) και της ανακαίνισης βιομηχανικών συμπλεγμάτων (όπως ο εξηλεκτρισμός της ενέργειας που απαιτείται για την παραγωγή χημικών) έχει τη δυνατότητα να στηρίξει την οικονομική ανάκαμψη (δημιουργώντας απασχόληση και οικονομική δραστηριότητα), αυξάνοντας ταυτόχρονα τη συνολική ανθεκτικότητα του ενεργειακού τομέα από την άποψη της παραγωγής καθαρής ενέργειας.

Η επανεκκίνηση σε μικρο-επίπεδο θα αναγκάσει κάθε εταιρεία, σε κάθε κλάδο, να πειραματιστεί με νέους τρόπους επιχειρηματικότητας, εργασίας και λειτουργίας. Όσοι μπουν στον πειρασμό να επιστρέψουν στους παλιούς τρόπους θα αποτύχουν. Εκείνοι που προσαρμόζονται με σβελτάδα και φαντασία θα μετατρέψουν, τελικά, την κρίση της Covid-19 σε πλεονέκτημα γι' αυτούς.

3. Ατομική επανεκκίνηση

Όπως συνέβη στο μακρο- και μικρο-επίπεδο, η πανδημία θα προκαλέσει βαθιές και ποικιλόμορφες συνέπειες σε όλους, σε ατομικό επίπεδο. Ήδη έχει κάνει κομμάτια τη ζωή πολλών ανθρώπων.

Μέχρι στιγμής, η Covid-19 έχει αναγκάσει τους περισσότερους ανθρώπους του πλανήτη να αυτο-απομονωθούν από οικογένειες και φίλους, έχει ανατρέψει πλήρως τους προσωπικούς και επαγγελματικούς σχεδιασμούς και έχει υπονομεύσει σε βάθος την αίσθηση της οικονομικής και ενίοτε της ψυχολογικής και σωματικής ασφάλειας.

Υπενθύμισε σε όλους μας την εγγενή ανθρώπινη τρωτότητα, τις ευπάθειες και τα ελαττώματά μας. Αυτή η συνειδητοποίηση, συνδυασμένη με το στρες της καραντίνας και την επακόλουθη βαθιά αίσθηση αβεβαιότητας για το τι μας περιμένει, θα μπορούσε να αλλάξει, αν και κρυφίως, εμάς τους ίδιους και τον τρόπο που σχετιζόμαστε με άλλους ανθρώπους και με τον κόσμο μας.

Για ορισμένους, αυτό που ξεκινά ως αλλαγή μπορεί να καταλήξει σε μια νέα αρχή σε ατομικό επίπεδο.

3.1. Επαναπροσδιορισμός της ανθρωπιάς μας

3.1.1. Οι καλύτεροι άγγελοι της φύσης μας... ή όχι

Οι ψυχολόγοι επισημαίνουν ότι η πανδημία, όπως τα περισσότερα γεγονότα που επηρεάζουν σε βάθος, έχει την ικανότητα να αναδείξει το καλύτερο ή το χειρότερο στοιχείο μας. Άγγελοι ή διάβολοι: τι αποδείξεις υπάρχουν μέχρι στιγμής;

Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται ότι η πανδημία έχει φέρει πιο κοντά τους ανθρώπους. Τον Μάρτιο του 2020, εικόνες από την Ιταλία, τη χώρα που είχε πληγεί πολύ βαριά εκείνη την περίοδο, μέτεφεραν την εντύπωση ότι η συλλογική «πολεμική προσπάθεια» ήταν ένα απροσδόκητο θετικό στοιχείο της καταστροφής της Covid-19 που κατέκλυζε τη χώρα. Καθώς όλος ο πληθυσμός κλείστηκε στο σπίτι, αναρίθμητα παραδείγματα έδειχναν ότι οι άνθρωποι όχι μόνο είχαν περισσότερο χρόνο ο ένας για τον άλλον, αλλά φαίνονταν και πολύ πιο ευγενικοί μεταξύ τους. Οι εξωτερικές εκθέσεις αυτής της ενισχυμένης συλλογικής ευαισθησίας κυμαίνονταν από τους γνωστούς τραγουδιστές της όπερας που τραγουδούσαν για τους γείτονες από το μπαλκόνι τους μέχρι τις νυχτερινές τελετές όπου ο πληθυσμός έψελνε ύμνους για τους εργαζόμενους στην υγεία (φαινόμενο που απλώθηκε σε όλη σχεδόν την Ευρώπη) και τις πολύμορφες πράξεις αμοιβαίας βοήθειας και υποστήριξης για εκείνους που είχαν ανάγκη. Με μια έννοια, η Ιταλία άνοιξε τον δρόμο και έκτοτε, σε όλη την περίοδο του περιορισμού και σε όλο τον κόσμο, εμφανίστηκαν συγκρίσιμα, ευρέως διαδεδομένα παραδείγματα μιας αξιοσημείωτης, προσωπικής και συλλογικής, αλληλεγγύης. Παντού απλές πράξεις ευγένειας, γενναιοδωρίας και αλτρουισμού έμοιαζαν να είναι ο κανόνας. Όσον αφορά αυτά που θεωρούμε αξιόλογα, δηλαδή τις ιδέες της συνερ-

γασίας, τις κοινοτικές ιδέες, τη θυσία της ιδιοτέλειας υπέρ του κοινού καλού και τη φροντίδα, ήλθαν στο προσκήνιο. Αντίστροφα, οι εκδηλώσεις ατομικής ισχύος, δημοφιλίας και κύρους προκαλούσαν δυσαρέσκεια· εξέλιπε ακόμη και η γοητεία των «πλούσιων και δημοφιλών» η οποία έσβηνε, καθώς επέλαυνε η πανδημία. Ένας σχολιαστής παρατήρησε ότι ο κορονοϊός είχε ως αποτέλεσμα την ταχύτατη «κατάλυση της λατρείας των διασημοτήτων» – βασικό χαρακτηριστικό της μοντέρνας εποχής μας – σημειώνοντας: «Το όνειρο της ταξικής κινητικότητας διαλύεται όταν η κοινωνία εγκλείεται, η οικονομία σβήνει, θάνατος καλπάζει και το μέλλον όλων είναι παγωμένο μέσα στο δικό τους στενάχωρο διαμέρισμα ή στην ανακτορική έπαυλη. Η διαφορά μεταξύ αυτών των δύο δεν ήταν ποτέ πιο φανερή».¹⁴¹ Πολλές τέτοιες παρατηρήσεις ώθησαν όχι μόνο τους κοινωνικούς σχολιαστές, αλλά και τους απλούς ανθρώπους να αναρωτηθούν αν η πανδημία κατόρθωσε να αναδείξει το καλύτερο στοιχείο μας και μ' αυτόν τον τρόπο προκάλεσε την αναζήτηση υψηλότερου νοήματος. Πολλά ερωτήματα έρχονται στον νου: θα μπορούσε η πανδημία να μας κάνει καλύτερους, να κάνει καλύτερο και τον κόσμο; Θα ακολουθήσει μια αλλαγή αξιών; Θα γίνουμε πιο πρόθυμοι να καλλιεργήσουμε τους ανθρώπινους δεσμούς μας και να διατηρήσουμε τους κοινωνικούς δεσμούς μας; Πιο απλά: θα αναπτύξουμε περισσότερο την αίσθηση φροντίδας και συμπόνιας;

Αν η ιστορία αποτελεί οδηγό, οι φυσικές καταστροφές, όπως οι τυφώνες και οι σεισμοί, φέρνουν τους ανθρώπους πιο κοντά, ενώ οι πανδημίες προκαλούν το αντίθετο: τους χωρίζουν. Ο λόγος θα μπορούσε να είναι ο εξής: αντιμέτωποι με μια αιφνίδια, βίαιη και συχνά ακαριαία φυσική καταστροφή, οι πληθυσμοί δένονται μεταξύ τους και τείνουν να ξεπερνούν τις δυσκολίες σχετικά γρήγορα. Αντιθέτως, οι πανδημίες διαρκούν χρονικά, είναι γεγονότα παρατεταμένα που συχνά προκαλούν, σε συνεχή βάση, έλλειψη

εμπιστοσύνης (έναντι των άλλων) που είναι ριζωμένη σε έναν αρχέγονο φόβο θανάτου. Ψυχολογικά, η πιο σημαντική συνέπεια της πανδημίας είναι μια πρωτοφανής αβεβαιότητα που συχνά γίνεται πηγή άγχους. Δεν ξέρουμε τι θα μας ξημερώσει (Θα υπάρξει κι άλλο κύμα της Covid-19; Θα επηρεάσει τους ανθρώπους που αγαπούμε; Θα διατηρήσουμε τη δουλειά μας;) και μια τέτοια έλλειψη βεβαιότητας μας εκνευρίζει και μας προβληματίζει. Ως άνθρωποι, λαχταρούμε τη βεβαιότητα, εξ ου και η ανάγκη για «γνωσιακό κλείσιμο», την επιθυμία για ό,τι μπορεί να βοηθήσει στην εξάλειψη της αβεβαιότητας και της ασάφειας που παραλύουν την ικανότητά μας να λειτουργούμε «κανονικά». Στο πλαίσιο μιας πανδημίας, οι κίνδυνοι είναι περίπλοκοι, τους αντιλαμβανόμαστε με δυσκολία και σε μεγάλο βαθμό παραμένουν άγνωστοι. Έτσι όταν τους αντιμετωπίζουμε, το πιθανότερο είναι να περιχαρακωθούμε αντί να φροντίσουμε τις ανάγκες των άλλων, όπως γίνεται συνήθως σε μια αιφνίδια φυσική (ή μη) καταστροφή (και σε αντίθεση, πράγματι, με τις επικρατούσες πρώτες εντυπώσεις που μεταφέρουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης).

Στη συνέχεια, η στάση αυτή γίνεται αιτία ντροπής, ενός βασικού συναισθήματος που επηρεάζει τις διαθέσεις και τις αντιδράσεις των ανθρώπων κατά τη διάρκεια των πανδημιών. Η ντροπή είναι ένα ηθικό συναίσθημα που κάνει κάποιον να μην αισθάνεται καλά: ένα ενοχλητικό συναίσθημα που αναμειγνύει τη λύπη, το μίσος για τον εαυτό και μια ασαφή αίσθηση «έλλειψης εντιμότητας», επειδή δεν έκανε το «σωστό». Η ντροπή έχει περιγραφεί και αναλυθεί σε αμέτρητα μυθιστορήματα και λογοτεχνικά κείμενα, γραμμένα για ιστορικά συμβάντα πανδημιών. Μπορεί να λάβει μορφές τόσο ακραίες και τρομακτικές όσο η εκ μέρους των γονέων εγκατάλειψη παιδιών στη μοίρα τους. Στην αρχή του *Δεκαήμερου*, μιας σειράς διηγημάτων που μιλούν για μια ομάδα ανδρών και γυναικών που κατέφυγαν σε μια εξοχική κατοικία, όταν

ο Μαύρος Θάνατος θέριζε στη Φλωρεντία, το 1348, ο Βοκκάκιος γράφει: «Υπήρξαν πατεράδες και μανάδες που εγκατέλειψαν τα παιδιά τους χωρίς φροντίδα, χωρίς παρακολούθηση, στη μοίρα τους». Στην ίδια κατεύθυνση, πολυάριθμες λογοτεχνικές αφηγήσεις περασμένων πανδημιών, από την *Πανούκλα στο Λονδίνο*, του Ντεφόου, μέχρι τους *Αρραβωνιασμένους*, του Μαντσόνι, αφηγούνται πώς ο φόβος του θανάτου καταλήγει, συχνά, να υπερισχύει όλων των άλλων ανθρώπινων συναισθημάτων. Σε κάθε κατάσταση, τα άτομα αναγκάζονται να πάρουν αποφάσεις για τη σωτηρία της ζωής τους που καταλήγουν σε ένα βαθύ αίσθημα ντροπής, λόγω της ιδιοτέλειας της τελικής τους επιλογής. Ευτυχώς, πάντα υπάρχουν εξαιρέσεις, τις είδαμε πολύ χαρακτηριστικά κατά τη διάρκεια της Covid-19, όπως αυτές των νοσηλευτών και νοσηλευτριών και των γιατρών, των οποίων οι πάμπολλες πράξεις συμπόνιας και θάρρους, σε πολλές περιπτώσεις, ξεπερνούσαν τα όρια του επαγγελματικού καθήκοντός τους. Αλλά φαίνεται ότι ήταν ακριβώς αυτό – εξαιρέσεις! Στο βιβλίο *The Great Influenza*,¹⁴² που αναλύει τις επιπτώσεις της ισπανικής γρίπης στις ΗΠΑ, στα τέλη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, ο ιστορικός Τζον Μπάρρι αναφέρει ότι οι εργαζόμενοι στην υγεία δεν μπορούσαν να βρουν αρκετούς εθελοντές για να βοηθήσουν. Όσο πιο επιθετική γινόταν η γρίπη, τόσο λιγότεροι άνθρωποι ήταν πρόθυμοι να βοηθήσουν. Η συλλογική αίσθηση της ντροπής που προκλήθηκε θα μπορούσε να είναι ένας από τους λόγους που η γενική μας γνώση για την πανδημία του 1918-1919 είναι τόσο ελλιπής, παρά το ότι, μόνο στις ΗΠΑ, σκότωσε δώδεκα φορές περισσότερους ανθρώπους από ό,τι ο πόλεμος. Έτσι, ίσως εξηγείται γιατί έχουν γραφτεί, μέχρι σήμερα, τόσο λίγα βιβλία ή θεατρικά έργα για εκείνη την πανδημία.

Οι ψυχολόγοι μάς λένε ότι το γνωσιακό κλείσιμο συχνά μας ωθεί στο να σκεφτόμαστε με τις κατηγορίες μαύρο άσπρο και να επιζητούμε απλοϊκές λύσεις¹⁴³ – ένα πεδίο που προσφέρεται για

τις θεωρίες συνωμοσίας και τη διασπορά φημών, ψευδών ειδήσεων, παραπλανητικών απόψεων και άλλων ολέθριων ιδεών. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο κόσμος αναζητά ηγεσία, αυθεντία και σαφήνεια, με την έννοια ότι το ερώτημα ποιον εμπιστευόμαστε (στην άμεση κοινότητά μας και μεταξύ των ηγετών μας) λαμβάνει κρίσιμες διαστάσεις. Κατά συνέπεια, το ίδιο ισχύει και για το αντίστοιχης βαρύτητας θέμα ποιον δεν εμπιστευόμαστε. Σε συνθήκες αγωνίας και έντασης, η έλξη που ασκεί η συνοχή και η ενότητα αυξάνεται, πράγμα που μας οδηγεί να συσπειρωνόμαστε γύρω από την οικογένεια ή την ομάδα μας και, γενικά, να είμαστε πιο ανοικτοί μέσα σ' αυτήν, αλλά όχι πέρα απ' αυτήν. Φαίνεται απόλυτα φυσικό να αυξάνεται η αίσθηση του ότι είμαστε ευάλωτοι και εύθραυστοι, όπως και η εξάρτησή μας από αυτούς που μας περιβάλλουν, όπως γίνεται στις περιπτώσεις ενός βρέφους ή ενός ανθρώπου με εύθραυστη υγεία. Η προσκόλλησή μας στους κοντινούς ανθρώπους δυναμώνει, με την ανανεωμένη αίσθηση εκτίμησης όλων εκείνων που αγαπούμε: της οικογένειας και των φίλων.

Υπάρχει, όμως, και μια πιο σκοτεινή πλευρά σ' όλα αυτά. Διότι διεγείρονται επίσης πατριωτικά και εθνικιστικά συναισθήματα, με ανησυχητικές θρησκευτικές και εθνοτικές διαστάσεις. Στο τέλος, αυτό το τοξικό μείγμα αναδεικνύει το χειρότερο στοιχείο μας ως κοινωνικής ομάδας. Ο Ορχάν Παμούκ (ο Τούρκος συγγραφέας που πήρε το Νόμπελ Λογοτεχνίας το 2006 και του οποίου το τελευταίο μυθιστόρημα, *Nights of Plague*, επρόκειτο να εκδοθεί στο τέλος του 2020) αφηγείται πως οι άνθρωποι πάντα αντιδρούσαν στις επιδημίες διασπείροντας φήμες και ψευδείς πληροφορίες και απεικονίζοντας την ασθένεια σαν έναν ξένο με μοχθηρούς σκοπούς. Αυτή η στάση μάς οδηγεί στην αναζήτηση του αποδιοπομπαίου τράγου –κοινός τόπος σε όλες τις πανδημίες της ιστορίας– και αποτελεί τον λόγο που «απροσδόκητα και ανεξέλεγκτα ξεσπάσματα βίας, διαδόσεων, πανικού και εξέγερσης είναι συνήθη σε

αφηγήσεις για την επιδημία της πανώλης από την Αναγέννηση και εξής». ¹⁴⁴ Ο Παμούκ προσθέτει: «Η ιστορία και η λογοτεχνία των πανδημιών μάς δείχνουν ότι η ένταση των βασάνων, του φόβου του θανάτου, του μεταφυσικού τρόμου και της αίσθησης του αφύσικου που βίωναν οι πληγέντες κάτοικοι θα καθορίσει επίσης το βάθος της οργής και της πολιτικής δυσαρέσκειάς τους».

Η πανδημία της Covid-19 μάς έχει δείξει, πέραν κάθε αμφιβολίας, ότι ζούμε σε έναν κόσμο που είναι αλληλένδετος και ωστόσο, ακόμη, του λείπει, ως επί το πλείστον, η αλληλεγγύη μεταξύ κρατών και συχνά εντός των κρατών. Στις περιόδους περιορισμού, ήλθαν στην επιφάνεια σημαντικά παραδείγματα προσωπικής αλληλεγγύης μαζί με αντίθετα παραδείγματα ιδιοτελούς συμπεριφοράς. Σε παγκόσμιο επίπεδο, η αρετή της αλληλοβοήθειας ήταν εμφανής διά της απουσίας της – παρά τα ανθρωπολογικά τεκμήρια ότι αυτό που μας καθιστά ξεχωριστούς ως ανθρώπους είναι η ικανότητα να συνεργαζόμαστε και, στη διαδικασία αυτή, να δημιουργούμε κάτι μεγαλύτερο και σπουδαιότερο από τον εαυτό μας. Θα έχει η Covid-19 ως αποτέλεσμα την απόσυρση των ανθρώπων στον εαυτό τους ή θα καλλιεργήσει την εγγενή τους αίσθηση κατανόησης και συνεργασίας, ενθαρρύνοντας τη μεγαλύτερη αλληλεγγύη; Τα παραδείγματα των προηγούμενων πανδημιών δεν είναι πολύ ενθαρρυντικά, αλλά αυτή τη φορά υπάρχει μια θεμελιώδης διαφορά: έχουμε συλλογική επίγνωση ότι χωρίς μεγαλύτερη συνεργασία, θα είμαστε ανίκανοι να αντιμετωπίσουμε τις παγκόσμιες προκλήσεις που βρίσκονται ενώπιον όλων. Για να το θέσουμε με τους απλούστερους δυνατούς όρους: εάν, ως ανθρώπινα όντα, δεν συνεργαστούμε για να αντιμετωπίσουμε τις υπαρξιακές δοκιμασίες μας (μεταξύ άλλων, την επιδεινούμενη κατάσταση όσον αφορά το περιβάλλον και την παγκόσμια διακυβέρνηση), είμαστε καταδικασμένοι. Συνεπώς, δεν έχουμε άλλη επιλογή από το να καλέσουμε τους καλύτερους αγγέλους της φύσης μας.

3.1.2. Ηθικές επιλογές

Η πανδημία μάς ανάγκασε όλους, πολίτες και διαμορφωτές της πολιτικής εξίσου, πρόθυμα ή όχι, να αρχίσουμε μια φιλοσοφική συζήτηση για το πώς θα μεγιστοποιήσουμε το κοινό καλό με τον κατά το δυνατόν λιγότερο ζημιογόνο τρόπο. Πρώτα απ' όλα, μας ώθησε να σκεφτούμε βαθύτερα τι ακριβώς σημαίνει το κοινό καλό. Κοινό καλό είναι ό,τι ωφελεί την κοινωνία ως σύνολο, αλλά πώς μπορούμε να αποφασίσουμε συλλογικά τι είναι καλό για εμάς ως κοινότητα; Είναι το να διατηρήσουμε τη μεγέθυνση του ΑΕΠ και της οικονομικής δραστηριότητας με κάθε κόστος, προσπαθώντας να αποτρέψουμε την αύξηση της ανεργίας; Είναι το να φροντίζουμε τα πιο ευπαθή μέλη της κοινωνίας μας και να κάνουμε θυσίες ο ένας για τον άλλον; Είναι κάτι ανάμεσα και, αν ισχύει αυτό, ποια θα είναι τα ανταλλάγματα; Ορισμένες σχολές φιλοσοφικής σκέψης, όπως η ελευθεριακή σχολή (για την οποία πάνω απ' όλα μετρά η ατομική ελευθερία) και ο ωφελιμισμός (για τον οποίο η επιδίωξη του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος για τον μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων βαραίνει περισσότερο) μπορεί ακόμη και να διαφωνήσουν ως προς το ότι το κοινό καλό είναι ένας σκοπός που αξίζει να τον επιδιώκουμε, μπορούν, όμως, οι συγκρούσεις ανάμεσα σε ανταγωνιστικές ηθικές θεωρίες να επιλυθούν; Η πανδημία τις έφερε σε σημείο έντονης διαμάχης, με ανταλλαγή οργίλων επιχειρημάτων μεταξύ των αντιμαχόμενων στρατοπέδων. Μερικές αποφάσεις, που χαρακτηρίστηκαν «ψυχρές» και ορθολογικές, ορμώμενες αποκλειστικά από οικονομικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς υπολογισμούς, στην πραγματικότητα επηρεάστηκαν βαθιά από την ηθική φιλοσοφία – την προσπάθεια να βρεθεί μια θεωρία ικανή να εξηγεί τι πρέπει να κάνουμε. Όντως, κάθε μεμονωμένη απόφαση που σχετίζεται με τον καλύτερο τρόπο αντιμετώπισης της πανδημίας θα μπορούσε να αναδιατυπωθεί ως

μία ηθική επιλογή, που αντανακλά το ότι, σχεδόν σε όλες τις περιστάσεις, οι άνθρωποι αποφασίζουν περί του πρακτέου με βάση ηθικές εκτιμήσεις. Θα εκφράσω συμπάρασταση σ' εκείνους που δεν έχουν τίποτε και θα δείξω αλληλεγγύη σε εκείνους που έχουν διαφορετική γνώμη από εμένα; Είναι ορθό να στηρίζεται κανείς στο δημόσιο για το γενικό καλό; Είναι αποδεκτό να μη βοηθώ τους γείτονές μου που έχουν προσβληθεί από Covid-19; Μπορώ να απολύσω κάποιους υπαλλήλους, με την ελπίδα ότι θα κρατήσω την επιχείρησή μου ζωντανή για τους άλλους; Είναι σωστό να δραπετεύσω στο εξοχικό μου, για την προσωπική μου ασφάλεια και άνεση, ή μήπως θα έπρεπε να το προσφέρω σε άλλους που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη από εμένα; Πρέπει να αγνοήσω την εντολή περιορισμού, προκειμένου να βοηθήσω κάποιον φίλο ή μέλος της οικογένειας; Κάθε απόφαση, μεγάλη ή μικρή, έχει μια ηθική συνιστώσα και ο τρόπος με τον οποίο απαντούμε σε αυτά τα ερωτήματα είναι, τελικά, αυτός που μας επιτρέπει να αγωνιζόμαστε για μια καλύτερη ζωή.

Όπως όλες οι έννοιες της ηθικής φιλοσοφίας, η ιδέα του κοινού καλού είναι ρευστή και αμφισβητήσιμη. Από τότε που άρχισε η πανδημία, έχει προκαλέσει έντονες διαμάχες που αφορούν το ερώτημα αν θα χρησιμοποιηθούν ωφελμιστικοί υπολογισμοί όταν γίνεται προσπάθεια να τιθασευτεί η πανδημία ή αν θα εμμένουμε στην απαραβίαστη αρχή της ιερότητας της ζωής.

Τίποτε δεν αποκρυσταλλώνει τόσο πολύ το θέμα της ηθικής επιλογής όσο η διαμάχη που ξέσπασε στη διάρκεια των πρώτων εγκλεισμών αν το αντάλλαγμα για τη δημόσια υγεία θα ήταν το πλήγμα στην οικονομική μεγέθυνση και το αντίστροφο. Όπως αναφέραμε και νωρίτερα, σχεδόν όλοι οι οικονομολόγοι έχουν καταρρίψει τον μύθο ότι θυσιάζοντας λίγες ανθρώπινες ζωές θα σώσουμε την οικονομία, αλλά, χωρίς να ληφθεί υπ' όψιν η γνώμη τους, η διαμάχη και τα επιχειρήματα συνεχίστηκαν. Ιδίως, αλλά

όχι αποκλειστικά, στις ΗΠΑ, ορισμένοι πολιτικοί υποστήριξαν ότι ήταν δικαιολογημένο να δίνεται μεγαλύτερη αξία στην οικονομία από ό,τι στην ανθρώπινη ζωή, υιοθετώντας μια πολιτική επιλογή αδιανόητη στην Ασία ή την Ευρώπη, όπου τέτοιες δηλώσεις θα ισοδυναμούσαν με πολιτική αυτοκτονία. (Η συνειδητοποίηση αυτής ακριβώς της αλήθειας εξηγεί, ίσως, τη βιαστική υπαναχώρηση του Βρετανού πρωθυπουργού Μπόρις Τζόνσον από την αρχική πολιτική του που υποστήριζε την ανοσία της αγέλης, η οποία συχνά περιγράφεται από ειδικούς και από τα ΜΜΕ ως παράδειγμα κοινωνικού δαρβινισμού/επιβίωσης του ισχυρότερου.) Η προτεραιότητα των οικονομικών επιχειρήσεων έναντι της ζωής έχει μακρά παράδοση, αρχίζοντας από τους εμπόρους της Σιένας, κατά τη διάρκεια της μεγάλης επιδημίας της πανώλης, μέχρι τους εμπόρους του Αμβούργου που προσπάθησαν να αποκρύψουν την επιδημία χολέρας, το 1892.

Ωστόσο, φαίνεται ανάρμοστο να επιβιώνει αυτή η αντίληψη ακόμη και σήμερα, που έχουμε στη διάθεσή μας ευρεία ιατρική γνώση και επιστημονικά δεδομένα. Το επιχείρημα που προβλήθηκε από ορισμένες ομάδες, όπως η ομάδα «Αμερικανοί για την Ευημερία», είναι ότι οι υφέσεις σκοτώνουν ανθρώπους. Αυτό, αν και αναμφισβήτητα ισχύει, ως γεγονός έχει, αφ' εαυτού, τις βαθύτερες αιτίες του σε πολιτικές επιλογές που είναι διαποτισμένες με ηθικές απόψεις. Στις ΗΠΑ, οι υφέσεις όντως σκοτώνουν πολλούς ανθρώπους, επειδή είτε απουσιάζει εντελώς είτε είναι ανεπαρκές το δίκτυ κοινωνικής ασφάλειας, γεγονός που καθιστά τις υφέσεις απειλητικές για τη ζωή. Πώς; Όταν οι εργαζόμενοι, που δεν έχουν κρατική στήριξη και ασφάλιση υγείας, χάνουν τη δουλειά τους, έχουν την τάση να «πεθαίνουν από απελπισία» αυτοκτονώντας ή λόγω υπερβολικής δόσης ναρκωτικών και αλκοολισμού, όπως έδειξαν και ανέλυσαν λεπτομερώς οι Αν Κέις και Άνγκους Ντίτον.¹⁴⁵ Οι οικονομικές υφέσεις προκαλούν θανάτους και σε άλλες

χώρες εκτός των ΗΠΑ, αλλά οι πολιτικές επιλογές ως προς την ασφάλιση υγείας και την προστασία των εργαζομένων εγγυώνται ότι αυτοί οι θάνατοι θα είναι σημαντικά λιγότεροι. Τελικά, αποτελεί μια ηθική επιλογή το αν θα δοθεί προτεραιότητα στις ιδιότητες του ατομικισμού ή σε εκείνες που ευνοούν το πεπρωμένο της κοινότητας. Είναι μια ατομική, αλλά και συλλογική επιλογή (που μπορεί να εκφραστεί μέσω των εκλογών), αλλά το παράδειγμα της πανδημίας δείχνει ότι οι άκρως ατομικιστικές κοινωνίες δεν είναι πολύ καλές στην έκφραση αλληλεγγύης.¹⁴⁶

Στην αμέσως μετά την πανδημία εποχή, μετά το πρώτο κύμα των αρχών του 2020 και σε μια περίοδο που πολλές οικονομίες σ' όλο τον κόσμο διολισθαίνουν σε βαθιές υφέσεις, η προοπτική πιο εκτεταμένων εγκλεισμών φαίνεται πολιτικά αδιανόητη. Ακόμη και οι πιο πλούσιες χώρες δεν μπορούν να «αντέξουν» οικονομικά τον εγκλεισμό επ' αόριστον, ούτε καν ένα ακόμη έτος ή περίπου τόσο. Οι συνέπειες, ιδίως όσον αφορά την ανεργία, θα ήταν τρομακτικές, με δραματικά επακόλουθα για τα πιο φτωχά στρώματα της κοινωνίας και την ατομική ευημερία γενικά. Όπως είπε ο οικονομολόγος και φιλόσοφος Αμάρτια Σεν: «Η παρουσία της ασθένειας σκοτώνει ανθρώπους και η απουσία των μέσων επιβίωσης επίσης σκοτώνει ανθρώπους».¹⁴⁷ Συνεπώς, τώρα που είναι ευρέως διαθέσιμα τα διαγνωστικά τεστ και οι μέθοδοι ιχνηλάτησης των επαφών, πολλές ατομικές και συλλογικές αποφάσεις θα εμπειριέχουν, αναγκαστικά, περίπλοκες αναλύσεις κόστους-οφέλους, ακόμη και «σκληρούς» ωφελιμιστικούς υπολογισμούς, ενίοτε. Κάθε πολιτική απόφαση θα είναι ένας άκρως λεπτός συμβιβασμός ανάμεσα στη διάσωση όσο περισσότερων ζωών είναι δυνατό και στην κατά το δυνατόν πιο πλήρη λειτουργία της οικονομίας.

Οι ειδικοί στον τομέα της βιοηθικής και οι ηθικοί φιλόσοφοι συχνά διαφωνούν μεταξύ τους για το αν θα πρέπει να μετριοούνται τα χρόνια ζωής που χάθηκαν ή σώθηκαν, αντί για τον αριθμό των

θανάτων που συνέβησαν ή που θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί. Ο Πίτερ Σίνγκερ, καθηγητής της βιοηθικής και συγγραφέας του *The Life You Can Save*, είναι μια εξέχουσα φωνή μεταξύ εκείνων που πρεσβεύουν ότι πρέπει να συνυπολογίζουμε τον αριθμό των ετών ζωής που χάθηκαν και όχι απλώς τον αριθμό των ζώων που χάθηκαν. Αναφέρεται στο ακόλουθο παράδειγμα: στην Ιταλία, ο μέσος όρος ηλικίας εκείνων που πέθαναν από την Covid-19 ήταν, περίπου, τα 80 έτη, γεγονός που μας παρακινεί να θέσουμε το ακόλουθο ερώτημα: πόσα χρόνια ζωής χάθηκαν στην Ιταλία, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι πολλοί από τους θανόντες εξαιτίας του ιού όχι μόνο ήταν πολύ ηλικιωμένοι, αλλά έπασχαν και από άλλες νόσους; Ορισμένοι οικονομολόγοι, σε γενικές γραμμές, εκτιμούν ότι οι Ιταλοί έχασαν κατά μέσον όρο τρία χρόνια ζωής, αποτέλεσμα πολύ διαφορετικό αν συγκριθεί με την απώλεια 40 ή 60 χρόνων ζωής που χάνονται όταν σκοτώνονται πολλοί νέοι άνθρωποι στον πόλεμο.¹⁴⁸

Ο σκοπός του παραδείγματος είναι ο εξής: σήμερα, σχεδόν ο κάθε άνθρωπος στον κόσμο έχει μια άποψη για το εάν η καραντίνα στη χώρα του ήταν εκτεταμένη ή μη αρκετά εκτεταμένη, αν έπρεπε να περιοριστεί ή να επεκταθεί, αν εφαρμόστηκε όταν έπρεπε ή όχι, αν επιβλήθηκε όπως έπρεπε ή όχι, περιγράφοντας συχνά το θέμα ως «αντικειμενικό γεγονός». Στην πραγματικότητα, όλες αυτές οι απόψεις και δηλώσεις που συνεχώς κάνουμε προσδιορίζονται από υποκείμενες ηθικές αντιλήψεις που είναι κατ' εξοχήν προσωπικές. Μιλώντας απλά, ό,τι παρουσιάζουμε ως γεγονότα ή γνώμες είναι ηθικές επιλογές που η πανδημία έχει αποκαλύψει. Οι επιλογές αυτές γίνονται στο όνομα του σωστού ή του λάθους, κατά τη γνώμη μας, και συνεπώς προσδιορίζουν το ποιοι είμαστε. Μόνο ένα παράδειγμα για να φωτίσουμε αυτό το σημείο: ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας και οι περισσότερες εθνικές Αρχές υγείας συνέστησαν να φορούμε μάσκα όταν κυκλο-

φορούμε εκτός σπιτιού. Αυτό που διατυπώθηκε ως μια επιδημιολογική αναγκαιότητα και ένα εύκολο μέτρο άμβλυνσης του κινδύνου μετατράπηκε σε πολιτικό πεδίο μάχης. Στις ΗΠΑ και επίσης, αλλά λιγότερο, σε κάποιες άλλες χώρες, η απόφαση αν θα φορούν μάσκες ή όχι φορτίστηκε πολιτικά, εφόσον θεωρήθηκε ως περιορισμός της προσωπικής ελευθερίας. Πίσω, όμως, από την πολιτική διακήρυξη, το να αρνείται κανείς να φορά μάσκα σε δημόσιους χώρους αποτελεί μια ηθική επιλογή, όπως άλλωστε και η απόφαση να φορά. Μας λέει αυτό κάτι για τις ηθικές αρχές που στηρίζουν τις επιλογές και τις αποφάσεις μας; Πιθανώς, ναι.

Η πανδημία μάς ανάγκασε επίσης να (επαν)εξετάσουμε την κρίσιμη σημασία του τι είναι δίκαιο, μιας έννοιας άκρως υποκειμενικής, ωστόσο ουσιώδους για την κοινωνική αρμονία. Όταν λαμβάνουμε υπ' όψιν το δίκαιο, εισερχόμαστε σε μια διαδικασία που μας υπενθυμίζει ότι ορισμένες από τις πιο βασικές εικασίες μας στα οικονομικά έχουν ενσωματώσει ένα ηθικό στοιχείο εντός τους. Επί παραδείγματι, θα έπρεπε να συνυπολογίζεται τι είναι δίκαιο, όταν ασχολούμαστε με τους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης; Και τι μας λέει η απάντηση σχετικά με τον εαυτό μας; Αυτό το ουσιώδες ηθικό θέμα ήλθε στο προσκήνιο κατά τη διάρκεια της πιο οξείας φάσης της πανδημίας, στις αρχές του 2020, όταν άρχισαν να παρατηρούνται ελλείψεις ορισμένων αναγκαίων αγαθών (όπως καυσίμων και χαρτιού τουαλέτας) και κρίσιμων προμηθειών για την αντιμετώπιση της Covid-19 (όπως μασκών και αναπνευστήρων). Ποια ήταν η σωστή απάντηση; Να αφήσουμε τους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης να κάνουν τα μαγικά τους έτσι ώστε να αυξηθούν οι τιμές αρκετά και να γίνει εκκαθάριση της αγοράς; Ή να ρυθμίσουμε τη ζήτηση, ακόμη και τις τιμές, για λίγο χρονικό διάστημα; Σε μια πολύ γνωστή εργασία τους του 1986, οι Ντάνιελ Κάνεμαν και Ρίτσαρντ Τάλερ (που, στη συνέχεια, βραβεύτηκαν με το Νόμπελ των οικονο-

μικών) διερεύνησαν αυτό το θέμα και κατέληξαν ότι η άνοδος των τιμών σε μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης είναι अपαράδεκτη από κοινωνικής απόψεως, επειδή θα εκληφθεί ως άδικη. Ορισμένοι οικονομολόγοι μπορεί να υποστηρίξουν ότι οι υψηλότερες τιμές που προκαλούνται από την προσφορά και τη ζήτηση είναι αποτελεσματικές στο βαθμό που αποθαρρύνουν τις αγορές αγαθών υπό το κράτος πανικού, αλλά οι περισσότεροι άνθρωποι πιθανώς θα το θεωρούσαν ως ένα θέμα που ελάχιστη σχέση έχει με τα οικονομικά και περισσότερο σχετίζεται με το περί δικαίου αίσθημα, είναι θέμα ηθικής κρίσης. Οι περισσότερες εταιρείες το καταλαβαίνουν: η αύξηση της τιμής ενός αγαθού που είναι αναγκαίο σε μια ακραία κατάσταση όπως αυτή της πανδημίας, ιδιαίτερα όταν είναι μάσκα ή αντισηπτικό χεριών, δεν αποτελεί απλώς μια επιθετική ενέργεια, αλλά μεγάλη προσβολή αυτού που θεωρείται ηθικά και κοινωνικά αποδεκτό. Γι' αυτόν τον λόγο, η εταιρεία Amazon απαγόρευσε τη διόγκωση των τιμών στον ιστότοπό της και οι μεγάλες αλυσίδες λιανεμπορίου ανταποκρίθηκαν στις ελλείψεις μη αυξάνοντας τις τιμές των αγαθών, αλλά περιορίζοντας την ποσότητα την οποία μπορούσε να αγοράσει ο κάθε πελάτης.

Είναι δύσκολο να πει κανείς εάν αυτές οι ηθικές εκτιμήσεις συνιστούν τρόπον τινά μια διαδικασία επανεκκίνησης, όπως ορίστηκε, και εάν θα ασκήσουν μακροχρόνια επίδραση, μετά τον κορονοϊό, στις στάσεις και στη συμπεριφορά των ανθρώπων. Τουλάχιστον όμως, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε δεδομένο ότι τώρα όλοι έχουν μεγαλύτερη επίγνωση του γεγονότος ότι οι αποφάσεις μας εμπνέονται από αξίες και επηρεάζονται από ηθικές επιλογές. Θα μπορούσαν να εξελιχθούν τα πράγματα ως εξής: εάν (και είναι ένα μεγάλο εάν) στο μέλλον εγκαταλείψουμε την ιδιοτελή στάση που ρυπαίνει πολλές από τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις μας, ίσως είμαστε ικανοί να δώσουμε μεγαλύτερη προσοχή σε θέματα όπως είναι ο μη αποκλεισμός ανθρώπων και η δίκαιη συμπερι-

φορά. Ο Όσκαρ Ουάιλντ είχε, ήδη από την εποχή του, τονίσει αυτό το πρόβλημα, όταν το 1892 περιέγραφε τον κυνικό ως τον «άνθρωπο που ξέρει την τιμή όλων των πραγμάτων, αλλά την αξία κανενός».

3.2. Ψυχική υγεία και ευεξία

Εδώ και χρόνια, προβλήματα ψυχικής υγείας έχουν κατακλύσει το μεγαλύτερο μέρος του κόσμου. Η πανδημία έχει ήδη επιδεινώσει την κατάσταση και θα συνεχίσει να το κάνει. Οι περισσότεροι ψυχολόγοι (και, βεβαίως, όλοι με όσους μιλούμε) φαίνεται να συμπίπτουν στην άποψη που εξέφρασε, τον Μάιο του 2020, ένας ομότιμός τους: «Η πανδημία είχε καταστροφική επίπτωση στην ψυχική υγεία».¹⁴⁹

Σε αντίθεση με τη σωματική ασθένεια, οι άνθρωποι με προβλήματα ψυχικής υγείας συχνά έχουν τραύματα που είναι μη ορατά στο γυμνό μάτι του μη ειδικού. Ωστόσο, την περασμένη δεκαετία, οι ειδικοί ανέφεραν μια εκρηκτική αύξηση των προβλημάτων ψυχικής υγείας, που κυμαίνονταν από την κατάθλιψη και την αυτοκτονία μέχρι την ψύχωση και τις εθιστικές διαταραχές. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, το 2017, σε όλο τον κόσμο, 350 εκατομμύρια άνθρωποι υπέφεραν από κατάθλιψη. Εκείνη την περίοδο, ο ΠΟΥ προέβλεπε ότι, το 2020, η κατάθλιψη θα γινόταν η δεύτερη βασική αιτία φορτίου νοσηρότητας παγκοσμίως και ότι θα ξεπερνούσε την ισχαιμική καρδιακή νόσο ως κορυφαία αιτία φορτίου νοσηρότητας, το 2030. Στις ΗΠΑ, το 2017, τα Κέντρα Ελέγχου και Πρόληψης Ασθενειών εκτιμούσαν ότι η κατάθλιψη επηρέαζε πάνω από το 26% των ενηλίκων. Κατά προσέγγιση, ένας στους 20

αναφέρει μέτρια έως σοβαρά συμπτώματα. Εκείνη την περίοδο, προβλεπόταν επίσης ότι το 25% των ενηλίκων Αμερικανών θα υπέφερε από ψυχικές νόσους εντός του έτους και σχεδόν το 50% θα ανέπτυξε τουλάχιστον μία ψυχική νόσο στη διάρκεια της ζωής.¹⁵⁰ Παρόμοια στοιχεία (ίσως όχι τόσο σοβαρά) και τάσεις υπάρχουν στις περισσότερες χώρες σ' όλο τον κόσμο. Στους χώρους εργασίας, το ζήτημα της ψυχικής υγείας έχει γίνει ένα από εκείνα τα γνωστά θέματα που αγνοούνται στις αίθουσες των διοικητικών συμβουλίων των εταιρειών. Το στρες, η κατάθλιψη και το άγχος που σχετίζονται με τη δουλειά, ήδη αρκετά διαδεδομένα, φαίνεται να επιδεινώνονται συνεχώς. Ως αποκαλυπτικό παράδειγμα, αναφέρεται ότι, στα 2017-2018, στο Ηνωμένο Βασίλειο, το στρες, η κατάθλιψη και το άγχος ήταν η αιτία για πάνω από τις μισές εργάσιμες ημέρες (57%) που χάθηκαν για λόγους ασθενείας.¹⁵¹

Για πολλούς ανθρώπους, η εμπειρία της Covid-19 θα αντιπροσωπεύει ένα προσωπικό τραύμα. Οι επιπτώσεις θα διαρκέσουν πολλά χρόνια. Κατ' αρχάς, στους πρώτους μήνες της πανδημίας ήταν πολύ εύκολο να γίνει κανείς θύμα προκαταλήψεων διαθεσιμότητας και υπεροχής. Αυτές οι δύο ψυχικές παρακάμψεις μάς προκαλούν εμμονές και αναμασήματα για την πανδημία και τους κινδύνους της (η διαθεσιμότητα μας ωθεί να βασιζόμαστε σε άμεσα παραδείγματα που έρχονται στον νου, όταν αξιολογούμε μια κατάσταση, και η υπεροχή μας προδιαθέτει να δίνουμε προσοχή σε πράγματα που είναι πιο έντονα ή συναισθηματικά εντυπωσιακά). Επί μήνες, η Covid-19 ήταν η μοναδική είδηση σχεδόν, μια είδηση που αναπόφευκτα ήταν μόνο κακή. Συνεχείς αναφορές θανάτων, κρουσμάτων της νόσου και όλων των άλλων που μπορούσαν να πάνε στραβά, συνοδευόμενες από συγκινησιακά φορτισμένες εικόνες, έτρεφαν ταραγμένες συλλογικές φαντασιώσεις ανησυχίας για τον εαυτό μας και τους αγαπημένους μας. Αυτή η ατμόσφαιρα ανησυχίας είχε καταστροφικές συνέπειες στην ψυχική μας

κατάσταση. Επιπλέον, η διογκωμένη από τα ΜΜΕ αγωνία μπορεί να γίνει μεταδοτική. Όλα αυτά τροφοδοτούσαν μια πραγματικότητα που για πολλούς ισοδυναμούσε με προσωπική τραγωδία, είτε λόγω των οικονομικών επιπτώσεων από την απώλεια εισοδήματος και της θέσης εργασίας και/ή λόγω του συναισθηματικού αντίκτυπου της οικιακής βίας, της μεγάλης απομόνωσης και μοναξιάς ή του ότι δεν μπορούσαν να θρηνήσουν τους αγαπημένους τους που έφευγαν από τον κόσμο τούτο.

Οι άνθρωποι είναι εκ φύσεως κοινωνικές υπάρξεις. Η παρέα και οι κοινωνικές συναναστροφές αποτελούν ζωτική συνιστώσα της ύπαρξής μας. Εάν τις στερηθούμε, ο κόσμος μας γυρίζει ανάποδα. Οι κοινωνικές σχέσεις, σε σημαντικό βαθμό, εκμηδενίζονται από τα μέτρα περιορισμού και φυσικής ή κοινωνικής απόστασης και, στην περίπτωση των εγκλεισμών λόγω της Covid-19, αυτό συνέβη σε μια χρονική στιγμή μεγάλου άγχους, όταν δηλαδή ο κόσμος χρειαζόταν περισσότερο από ποτέ τις κοινωνικές σχέσεις. Τελετουργίες που είναι εγγενείς στην ανθρώπινη κατάσταση – χειραψίες, αγκαλιάσματα, φιλιά και πολλά άλλα – απαγορεύτηκαν. Το αποτέλεσμα ήταν απομόνωση και μοναξιά. Μέχρι στιγμής, δεν γνωρίζουμε ούτε εάν ούτε πότε θα επιστρέψουμε στον προηγούμενο τρόπο ζωής. Σε κάθε στάδιο της πανδημίας, αλλά ιδίως προς το τέλος της γενικής καραντίνας, η ψυχική δυσφορία παραμένει ένας κίνδυνος παρόλο που έχει περάσει η περίοδος του έντονου στρες, είναι αυτό που οι ψυχολόγοι έχουν αποκαλέσει το «φαινόμενο του τρίτου τριμήνου»,¹⁵² αναφερόμενοι στους ανθρώπους που ζουν απομονωμένοι για μια παρατεταμένη χρονική περίοδο (όπως οι εξερευνητές των πόλων ή οι αστροναύτες): έχουν την τάση να βιώνουν προβλήματα και εντάσεις προς το τέλος της αποστολής τους. Όπως αυτοί, αλλά σε πλανητική κλίμακα, η συλλογική αίσθηση της ψυχικής ευεξίας δέχτηκε σοβαρό πλήγμα. Αφού αντιμετωπίσαμε το πρώτο κύμα, τώρα κάνουμε προβλέψεις αν θα έλ-

θει ή όχι άλλο ένα κύμα και αυτό το τοξικό συναισθηματικό μείγμα έχει τον κίνδυνο να παραγάγει μια συλλογική κατάσταση άγχους. Η αδυναμία να κάνουμε σχέδια ή να επιδοθούμε σε συγκεκριμένες δραστηριότητες που αποτελούσαν αναπόσπαστα μέρη της κανονικής ζωής και ζωτικές πηγές ευχαρίστησης (όπως το να επισκέπτεται κανείς συγγενείς φίλους στο εξωτερικό, να κάνει σχέδια για το επόμενο εξάμηνο στο πανεπιστήμιο, να αναζητά μια νέα δουλειά) μπορεί να δημιουργήσει σύγχυση και να προκαλέσει κάμψη του ηθικού. Για πολλούς ανθρώπους, οι εντάσεις και το στρες των άμεσων διλημμάτων, που επέρχονται με τη λήξη του εγκλεισμού, θα διαρκέσουν επί πολλούς μήνες. Είναι ασφαλές να μπω στα μέσα μαζικής μεταφοράς; Είναι πολύ επικίνδυνο να πάω στο αγαπημένο μου εστιατόριο; Είναι σωστό να επισκεφθώ τον ηλικιωμένο συγγενή ή φίλο; Για μεγάλο χρονικό διάστημα, αυτές οι πολύ απλές και συνηθισμένες αποφάσεις θα στιγματίζονται από μια αίσθηση τρόμου – ιδίως για εκείνους που είναι ευάλωτοι λόγω ηλικίας ή κατάστασης της υγείας τους.

Την εποχή της συγγραφής του παρόντος βιβλίου (Ιούνιος 2020), ο αντίκτυπος της πανδημίας όσον αφορά την ψυχική υγεία δεν μπορούσε να ποσοτικοποιηθεί ή να εκτιμηθεί με γενικευμένο τρόπο, αλλά το γενικό περίγραμμά του ήταν γνωστό. Εν ολίγοις: 1) άτομα με προϋπάρχουσες ψυχικές καταστάσεις, όπως η κατάθλιψη, θα υποφέρουν όλο και περισσότερο από διαταραχές άγχους· 2) τα μέτρα κοινωνικής απόστασης, ακόμη και μετά την άρση τους, θα επιδεινώσουν τα προβλήματα ψυχικής υγείας· 3) σε πολλές οικογένειες, η απώλεια εισοδήματος ως επακόλουθο της ανεργίας θα βυθίσει τους ανθρώπους στο φαινόμενο του «θανάτου από απελπισία»· 4) η οικιακή βία και κακομεταχείριση, ιδίως εναντίον των γυναικών και των παιδιών, θα αυξηθεί όσο διαρκεί η πανδημία· και 5) οι «ευάλωτοι» άνθρωποι και τα παιδιά –εκείνοι που χρειάζονται φροντίδα, που μειονεκτούν κοινωνικο-οικονομι-

κά και οι έχοντες αναπηρίες που χρειάζονται άνω του μέσου όρου επίπεδο στήριξης– κινδυνεύουν να εκδηλώσουν αυξημένη ψυχική δυσφορία. Ας δούμε πιο αναλυτικά ορισμένα από τα παραπάνω.

Η εκρηκτική εμφάνιση ψυχικών προβλημάτων συνέβη σε πολλούς ανθρώπους κατά τους πρώτους μήνες της πανδημίας και θα συνεχιστεί στη μετά την πανδημία εποχή. Τον Μάρτιο του 2020 (στην αρχή της πανδημίας), μια ομάδα ερευνητών δημοσίευσε στην ιατρική επιθεώρηση *The Lancet* μια μελέτη η οποία αποφαινόταν ότι τα μέτρα περιορισμού δημιουργούσαν ένα φάσμα σοβαρών προβλημάτων ψυχικής υγείας, όπως τραύμα, σύγχυση και οργή.¹⁵³ Παρόλο που απέφυγε πιο σοβαρά θέματα ψυχικής υγείας, μεγάλη μερίδα του παγκόσμιου πληθυσμού μοιραία θα υποφέρει από στρες σε ποικίλους βαθμούς. Πρώτα απ' όλα, για εκείνους που είναι επιρρεπείς σε ψυχικά προβλήματα, οι εγγενείς στην αντίδραση έναντι του κορονοϊού δοκιμασίες (εγκλεισμός, απομόνωση, άγχος) θα είναι πιο βαριές. Κάποιοι θα τα βγάλουν πέρα με την καταιγίδα, αλλά για ορισμένα άτομα η διαγνωσμένη κατάθλιψη ή το άγχος θα μπορούσαν να κλιμακωθούν σε οξύ κλινικό επεισόδιο. Υπάρχουν επίσης άνθρωποι, σε σημαντικό αριθμό, οι οποίοι παρουσίασαν για πρώτη φορά συμπτώματα σοβαρής διαταραχής της διάθεσης, όπως μανία, σημάδια κατάθλιψης και διαφόρων μορφών ψυχωτικά επεισόδια. Όλα αυτά προκλήθηκαν από γεγονότα τα οποία συνδέονται, άμεσα ή έμμεσα, με την πανδημία και τους εγκλεισμούς, όπως είναι η απομόνωση και η μοναξιά, ο φόβος μετάδοσης της νόσου σ' αυτούς, η απώλεια της δουλειάς, το πένθος και η ανησυχία για τα μέλη της οικογένειας και τους φίλους. Τον Μάιο του 2020, ο κλινικός διοικητής του ΕΣΥ της Αγγλίας για την ψυχική υγεία είπε σε μια κοινοβουλευτική επιτροπή ότι η «ζήτηση για περίθαλψη στον τομέα της ψυχικής υγείας θα μπορούσε να αυξηθεί “σημαντικά” με τον τερματισμό του εγκλεισμού και πιθανώς θα δούμε ανθρώπους που

θα χρειάζονται θεραπεία τραύματος για τα επόμενα χρόνια».¹⁵⁴ Δεν υπάρχει λόγος να πιστέψουμε ότι η κατάσταση θα είναι πολύ διαφορετική σε άλλες χώρες.

Η οικιακή βία αυξήθηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Εξακολουθεί να είναι δύσκολη η μέτρηση της ακριβούς αύξησης, λόγω του μεγάλου αριθμού των περιπτώσεων που δεν αναφέρονται, αλλά είναι, εντούτοις, σαφές ότι η αύξηση των επεισοδίων τροφοδοτήθηκε από τον συνδυασμό άγχους και οικονομικής αβεβαιότητας. Με τις καραντίνες, συνενώθηκαν όλα τα απαραίτητα συστατικά για μια αύξηση της οικιακής βίας: απομόνωση από φίλους, την ευρύτερη οικογένεια και την εργασία, συνεχής εποπτεία και φυσική εγγύτητα με βίαιους συντρόφους (που και οι ίδιοι συχνά βιώνουν μεγάλο στρες) και περιορισμένη ή ανύπαρκτη δυνατότητα απόδρασης από το περιβάλλον αυτό. Οι συνθήκες του καθολικού εγκλεισμού μεγιστοποίησαν την ήδη υπάρχουσα βίαη συμπεριφορά, αφήνοντας ελάχιστη ή καμία δυνατότητα ανάπαυλας εκτός σπιτιού για τα θύματα και τα παιδιά τους. Προβολές του Ταμείου του ΟΗΕ για τον Πληθυσμό δείχνουν ότι με αύξηση της οικιακής βίας κατά 20% στις περιόδους της γενικευμένης καραντίνας, θα υπήρχαν 15 εκατομμύρια περισσότερες περιπτώσεις βίας προκαλούμενης από οικείο άνθρωπο, το 2020, αν η καραντίνα διαρκούσε, κατά μέσο όρο, τρεις μήνες· 31 εκατομμύρια περισσότερες περιπτώσεις, αν η καραντίνα διαρκούσε έξι μήνες, κατά μέσο όρο· 45 εκατομμύρια περισσότερες περιπτώσεις, αν η καραντίνα διαρκούσε, κατά μέσο όρο, εννέα μήνες· και 61 εκατομμύρια περισσότερες περιπτώσεις, αν η περίοδος της καραντίνας διαρκούσε, κατά μέσο όρο, ένα έτος. Πρόκειται για παγκόσμιες προβολές, που περιλαμβάνουν και τα 193 κράτη-μέλη του ΟΗΕ, όπου παρατηρούνται και υψηλά επίπεδα μη καταγγελλόμενης χαρακτηριστικής βίας που βασίζεται στο φύλο. Συνολικά, οι προβολές δείχνουν 15 εκατομμύρια περισσότερες περιπτώσεις βίας με

βάση το φύλο, για κάθε τρίμηνη παράταση μιας γενικευμένης καραντίνας.¹⁵⁵ Είναι δύσκολο να προβλεφθεί πώς θα εξελιχθεί η οικιακή βία στη μετά την πανδημία εποχή. Οι συνθήκες οικονομικής δυσπραγίας την καθιστούν πιο πιθανή, αλλά πολλά θα εξαρτηθούν από το πώς η κάθε χώρα θα παρέμβει σε δύο πεδία μέσω των οποίων εμφανίζεται η οικιακή βία: 1) στη μείωση του έργου πρόληψης και προστασίας, των κοινωνικών υπηρεσιών και της πρόνοιας· και 2) στη συνακόλουθη αύξηση της συχνότητας των επεισοδίων βίας.

Το παρόν υποκεφάλαιο κλείνει με την αναφορά σε ένα ζήτημα που μπορεί να φαίνεται μη τεκμηριωμένη, αλλά έχει σημασία σε μια εποχή αδιάκοπων διαδικτυακών συναντήσεων που θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν στο προσεχές μέλλον: είναι οι βίντεο-συζητήσεις βλαπτικές για την ψυχική ευεξία; Κατά τη διάρκεια της καραντίνας, οι μέσω διαδικτύου συζητήσεις ήταν για πολλούς σωτήριες τόσο επαγγελματικά όσο και από την άποψη της προστασίας της ζωής, επιτρέποντάς μας να διατηρήσουμε τις ανθρώπινες σχέσεις μας, τις μακρινής απόστασης σχέσεις και τη σύνδεση με τους συναδέλφους μας. Δημιούργησαν όμως και ένα φαινόμενο διανοητικής εξάντλησης, που έγινε γνωστό ως «κόπωση Zoom»: ένας όρος που ισχύει για τη χρήση οποιασδήποτε διαδικτυακής διασύνδεσης. Κατά τη διάρκεια της καραντίνας, ζητούνταν τόσο ευρέως οθόνες και βίντεο για επικοινωνιακούς σκοπούς, ώστε η κατάσταση η οποία διαμορφώθηκε ισοδυναμούσε με κοινωνικό πείραμα μεγάλης κλίμακας. Το συμπέρασμα: ο εγκέφαλός μας δυσκολεύεται και ενίοτε αναστατώνεται κατά τις διαδικτυακές αλληλεπιδράσεις, ιδίως εάν, και όταν, αυτού του είδους οι αλληλεπιδράσεις καλύπτουν σχεδόν το σύνολο των επαγγελματικών και προσωπικών επαφών. Είμαστε κοινωνικά ζώα για τα οποία πολλά ελάσσονα και συχνά μη λεκτικά σήματα, που συνήθως εκπέμπονται κατά τη διάρκεια των φυσικών κοινωνικών

αλληλεπιδράσεων, είναι ζωτικά για την επικοινωνία και την αμοιβαία κατανόηση. Όταν μιλούμε σε κάποιον πρόσωπο με πρόσωπο, δεν συγκεντρώνουμε την προσοχή μας μόνο σε ό,τι λέγεται, αλλά σε ένα πλήθος υπο-γλωσσικών σημάτων που βοηθούν να έχει νόημα η αλληλεπίδρασή μας: είναι το κατώτερο μέρος του σώματος απέναντί μας ή στραμμένο αλλού; Τι κάνουν τα χέρια; Ποιος είναι ο τόνος της γενικής γλώσσας του σώματος; Πώς αναπνέει το άλλο άτομο; Μια διαδικτυακή συζήτηση καθιστά αδύνατη την ερμηνεία αυτών των μη λεκτικών σημάτων που είναι φορτισμένα με λεπτά νοήματα και μας αναγκάζει να συγκεντρωθούμε αποκλειστικά στα λόγια και στις εκφράσεις του προσώπου που, μερικές φορές, είναι αλλοιωμένες λόγω της ποιότητας της εικόνας. Σε μια διαδικτυακή συνομιλία, δεν έχουμε τίποτε άλλο πέραν της έντονης και παρατεταμένης επαφής με τα μάτια, που εύκολα γίνεται τρομακτική ή ακόμη και απειλητική, ιδίως όταν υπάρχει ιεραρχική σχέση. Αυτό το πρόβλημα μεγιστοποιείται από τη θέαση της «γαλαρίας», όταν υπάρχει ο κίνδυνος να μην ανταποκριθεί ο οπτικός εγκέφαλος* μόνο και μόνο λόγω του αριθμού των ατόμων που βλέπει. Υπάρχει ένα όριο πέρα από το οποίο δεν μπορεί να αποκωδικοποιήσει μεμιάς τόσο πολλούς ανθρώπους. Οι ψυχολόγοι το ονομάζουν «συνεχή μερική προσοχή». Είναι σαν ο εγκέφαλός μας να επιχειρεί να επιτελέσει πολλαπλό έργο, ματαίως. Στο τέλος της βιντεο-κλήσης, η συνεχής αναζήτηση μη λεκτικών σημάτων, που δεν μπορούν να βρεθούν, κατακλύζει τον εγκέφαλο. Έχουμε το αίσθημα ότι στέρησε η ενέργειά μας και μένουμε με μια αίσθηση βαθιάς έλλειψης ικανοποίησης. Και αυτό, στη συνέχεια, επηρεάζει αρνητικά την ψυχική ευεξία.

* Σύμφωνα με ευρήματα των νευροεπιστημών, η όραση δεν είναι απλώς μια αυτόματη και παθητική αισθητηριακή λειτουργία, αλλά μια πολύπλοκη νοητική διεργασία επεξεργασίας οπτικών πληροφοριών από τον εγκέφαλο. Πηγή: <https://braining.gr/blog> (Σ.τ.Μ.)

Οι επιπτώσεις της Covid-19 αποτέλεσαν την αφορμή για μια ευρύτερη και πιο σοβαρή σειρά προβλημάτων ψυχικής υγείας που επηρεάζουν μεγαλύτερο αριθμό του πληθυσμού· πολλοί άνθρωποι εξ αυτών θα μπορούσαν να μην είχαν βιώσει αυτά τα προβλήματα στο άμεσο μέλλον, αν δεν είχε προκύψει η πανδημία. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο κορονοϊός δεν έπαιξε ενισχυτικό ρόλο στην επανεκκίνηση σε θέματα ψυχικής υγείας. Ωστόσο, εκείνο που κατάφερε η πανδημία σε σχέση με την ψυχική υγεία, όπως και σε πολλά άλλα πεδία, είναι η επιτάχυνση της προϋπάρχουσας τάσης· και κατ' αυτόν τον τρόπο αύξησε τη δημόσια επίγνωση για τη σοβαρότητα του προβλήματος. Η ψυχική υγεία, ο πιο σημαντικός μεμονωμένος παράγοντας που επηρεάζει το επίπεδο ικανοποίησης των ανθρώπων από τη ζωή τους,¹⁵⁶ είχε ήδη προκαλέσει την προσοχή αυτών που διαμορφώνουν την πολιτική. Στη μετά την πανδημία εποχή, ίσως δοθεί σε τέτοια θέματα η προτεραιότητα που τους αξίζει. Και αυτό θα συνιστά ουσιώδη επανεκκίνηση.

3.3. Αλλαγή προτεραιοτήτων

Πολλά έχουν γραφτεί ήδη για τον τρόπο με τον οποίο η πανδημία θα μπορούσε να μας αλλάξει – πώς σκεφτόμαστε για τα πράγματα και πώς πράττουμε. Ωστόσο, βρισκόμαστε ακόμη στις πρώτες ημέρες (ακόμη δεν γνωρίζουμε αν αφήσαμε πίσω μας την πανδημία) και, εν απουσία δεδομένων και έρευνας, όλα τα ενδεχόμενα σχετικά με τους μελλοντικούς εαυτούς μας είναι σε μεγάλο βαθμό υποθετικά. Εντούτοις, μπορούμε να προβλέψουμε ορισμένες πιθανές αλλαγές που συνυφαίνονται με τα θέματα μακρο- και μικρο-επιπέδου που εξετάστηκαν στο παρόν βιβλίο. Η Covid-19

πιθανώς μας ανάγκασε να θέσουμε επί τάπητος εσωτερικά μας προβλήματα με τρόπους που δεν θα σκεφτόμαστε προηγουμένως. Μπορεί να αρχίσουμε να θέτουμε στον εαυτό μας ορισμένα θεμελιώδη ερωτήματα που δεν θα είχαν τεθεί ποτέ, χωρίς την κρίση και τις καραντίνες, και κατ' αυτόν τον τρόπο ρυθμίζουμε ξανά τον ψυχικο-νοητικό μας χάρτη.

Οι υπαρξιακές κρίσεις σαν την πανδημία μάς φέρνουν αντιμέτωπους με τους φόβους και τα άγχη μας και παρέχουν πολλές ευκαιρίες εσωτερικής αναζήτησης. Μας αναγκάζουν να θέσουμε ερωτήματα που έχουν όντως μεγάλη σημασία και μπορούν να μας κάνουν, επίσης, πιο δημιουργικούς ως προς την αντίδρασή μας. Η ιστορία δείχνει ότι νέες μορφές ατομικής και συλλογικής οργάνωσης εμφανίζονται συχνά ύστερα από οικονομικές και κοινωνικές κρίσεις. Έχουμε παρουσιάσει παραδείγματα παλαιών πανδημιών που άλλαξαν ριζικά την πορεία της ιστορίας. Σε καιρούς αντιξοοτήτων, η καινοτομία συχνά ακμάζει – η αναγκαιότητα έχει αναγνωριστεί από παλιά ως η μητέρα της εφεύρεσης. Μπορεί να αποδειχθεί η ισχύς του παραπάνω και στην πανδημία της Covid-19, η οποία ανάγκασε πολλούς από εμάς να «κόψουμε ταχύτητα» και μας έδωσε περισσότερο χρόνο για να στοχαστούμε, μακριά από τον ρυθμό και τη φρενίτιδα του «κανονικού» κόσμου μας (με την πολύ σημαντική εξαίρεση, βεβαίως, των δεκάδων εκατομμυρίων ηρωικών εργαζόμενων στον τομέα της υγείας, στα καταστήματα τροφίμων και στα σούπερ μάρκετ, των γονέων με μικρά παιδιά ή εκείνων που φροντίζουν ηλικιωμένους ή μειονεκτούντες συγγενείς που χρειάζονται συνεχή προσοχή). Προσφέροντάς μας λοιπόν τα δώρα του περίσσιου χρόνου, της μεγαλύτερης ηρεμίας, της περισσότερης απομόνωσης (ακόμη κι αν η υπερβολή της τελευταίας κατέληγε ενίοτε στη μοναξιά), η πανδημία έδωσε την ευκαιρία να σκεφτούμε βαθύτερα το ποιοι είμαστε, τι πραγματικά έχει σημασία και τι θέλουμε, τόσο ως άτομα όσο και ως κοινωνία. Τούτη η

περίοδος μεγαλύτερου συλλογικού στοχασμού θα μπορούσε να αποτελέσει την αφορμή για μια αλλαγή συμπεριφοράς, η οποία θα προκαλούσε, στη συνέχεια, μια βαθύτερη επανεξέταση των πεποιθήσεών μας και των πιστεύω μας. Και αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει σε μεταβολή των προτεραιοτήτων μας, η οποία θα επηρέαζε τον τρόπο που βλέπουμε πολλές πλευρές της καθημερινής ζωής: πώς συναναστρεφόμαστε, πώς φροντίζουμε τα μέλη της οικογένειας και τους φίλους μας, πώς ασκούμε και χειριζόμαστε την υγεία μας, πώς ψωνίζουμε, πώς εκπαιδεύουμε τα παιδιά μας, ακόμη και πώς βλέπουμε τη θέση μας στον κόσμο. Μπορούν να έλθουν στο προσκήνιο προφανή ερωτήματα: γνωρίζουμε ποια είναι τα σημαντικά πράγματα; Είμαστε ιδιοτελείς και επικεντρωμένοι υπερβολικά στον εαυτό μας; Μήπως δίνουμε πολύ υψηλή προτεραιότητα και υπερβολικό χρόνο στην καριέρα μας; Είμαστε σκλάβοι του καταναλωτισμού; Στη μετά την πανδημία εποχή, χάρη σ' αυτή την παύση για σκέψη που μας προσέφερε η πανδημία, οι απαντήσεις σ' αυτά τα ερωτήματα θα έχουν εξελιχθεί συγκρινόμενες με εκείνες που θα είχαμε δώσει προ της πανδημίας.

Ας δούμε, με αυθαίρετο και μη αποκλειστικό τρόπο, ορισμένες από τις δυνητικές αλλαγές η πιθανότητα των οποίων, κατά τη γνώμη μας, ακόμη κι αν δεν είναι πολύ υψηλή, εντούτοις είναι μεγαλύτερη απ' όσο κοινώς θεωρείται.

3.3.1. Δημιουργικότητα

Ίσως είναι κλισέ το να πούμε πως «ό,τι δεν μας σκοτώνει μας κάνει πιο δυνατούς», αλλά ο Φρίντριχ Νίτσε είχε κάποιο δίκιο. Δεν βγαίνουν όλοι από μια πανδημία δυνατότεροι, το αντίθετο, ωστόσο ελάχιστα άτομα το κατορθώνουν, με πράξεις και επιτεύγματα που μπορεί να φαίνονται περιθωριακά εκείνη τη στιγμή, αλλά εκ

των υστέρων έχουν πολύ μεγάλο αντίκτυπο. Η δημιουργική σκέψη βοηθά. Το ίδιο αν βρίσκεται κανείς στην κατάλληλη θέση (όπως στον κατάλληλο κλάδο), τη σωστή στιγμή. Επί παραδείγματι, ελάχιστη αμφιβολία υπάρχει ότι τα αμέσως επόμενα χρόνια θα γίνουμε μάρτυρες μιας έκρηξης δημιουργικότητας μεταξύ νεοφυών επιχειρήσεων και νέων εγχειρημάτων στον ψηφιακό και βιοτεχνολογικό χώρο. Η πανδημία φούσκωσε με ούριους ανέμους τα πανιά και στους δύο κλάδους, υποδεικνύοντας ότι θα δούμε μεγάλη πρόοδο και πολλές καινοτομίες εκ μέρους των πιο δημιουργικών και αυθεντικών ατόμων σ' αυτούς τους τομείς. Οι πιο προικισμένοι επιχειρηματίες θα έχουν χρυσές ευκαιρίες!

Το ίδιο μπορεί να συμβεί στους τομείς της επιστήμης και των τεχνών. Γνωστά επεισόδια περασμένων εποχών συνηγορούν ότι οι δημιουργικοί χαρακτήρες ανθούν σε περιόδους καραντίνας. Ο Ισαάκ Νεύτων άκμασε μέσα στην επιδημία της πανώλης. Όταν το Πανεπιστήμιο Κέιμπριτζ έπρεπε να κλείσει, το καλοκαίρι του 1665 μετά το ξέσπασμα της νόσου, ο Νεύτων επέστρεψε στο οικογενειακό σπίτι στο Λίνκολνσιρ, όπου έμεινε πάνω από ένα έτος. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου αναγκαστικής απομόνωσης που την περιέγραψε ως *annus mirabilis* («έτος θαυμάτων»), είχε μια εκροή δημιουργικής ενέργειας που έθεσε τα θεμέλια των θεωριών του για τη βαρύτητα και την οπτική και, ιδίως, για την ανάπτυξη του νόμου βαρύτητας του αντιστρόφου τετραγώνου* (υπήρχε μια μηλιά πλάι στο σπίτι και η ιδέα του ήλθε καθώς σύγκρινε την πτώση ενός μήλου με την τροχιά της σελήνης).¹⁵⁷

Μια παρόμοια αρχή δημιουργικότητας υπό το κράτος εξαναγκασμού ισχύει στη λογοτεχνία και θεωρείται το έναυσμα ορισμέ-

* Νόμος που περιγράφει ότι η ένταση ενός φαινομένου, όπως της φωτεινότητας ή της βαρυτικής έλξης, μεταβάλλεται αντιστρόφως ανάλογα του τετραγώνου της απόστασης από την πηγή [νόμος της παγκόσμιας έλξης]. Πηγή: https://el.wiktionary.org/wiki/inverse_square_law (Σ.τ.Μ.)

νων από τα πιο γνωστά λογοτεχνικά έργα του δυτικού κόσμου. Οι ειδικοί επιστήμονες υποστηρίζουν ότι το κλείσιμο των θεάτρων στο Λονδίνο, λόγω της επιδημίας του 1593, βοήθησε τον Σαίξπηρ να στραφεί προς την ποίηση. Τότε δημοσίευσε το «Αφροδίτη και Άδωνις», ένα λαϊκό αφηγηματικό ποίημα στο οποίο η θεά ικετεύει για ένα φίλι τον πανέμορφο Άδωνη, «ώστε να διώξει τη μόλυνση απ' το επικίνδυνο έτος». Λίγα χρόνια αργότερα, στις αρχές του 17ου αιώνα, τα θέατρα στο Λονδίνο ήταν πιο συχνά κλειστά παρά ανοιχτά, λόγω της βουβωνικής πανώλης. Μια επίσημη απόφαση όριζε ότι θα έπρεπε να ακυρώνονται οι θεατρικές παραστάσεις, όταν οι θάνατοι από την πανώλη ξεπερνούσαν τους 30 ανά εβδομάδα. Το 1606, ο Σαίξπηρ ήταν πολύ δημιουργικός, επειδή ακριβώς έκλεισαν τα θέατρα λόγω της επιδημίας και ο θίασός του δεν μπορούσε να παίξει. Σε ένα μόνο έτος έγραψε τα έργα *Βασιλιάς Λιρ*, *Μακμπέθ* και *Αντώνιος και Κλεοπάτρα*.¹⁵⁸ Ο Ρώσος συγγραφέας Αλεξάντρ Πούσκιν είχε μια παρόμοια εμπειρία. Το 1830, όταν ενέσκηψε επιδημία χολέρας στο Νίζνι Νόβγκοροντ, βρέθηκε απομονωμένος σε ένα επαρχιακό υποστατικό. Ξαφνικά, ύστερα από πολλά χρόνια προσωπικής αναστάτωσης, αισθάνθηκε ανακουφισμένος, ελεύθερος και ευτυχής. Οι τρεις μήνες που έμεινε σε καραντίνα ήταν οι πιο δημιουργικοί και παραγωγικοί της ζωής του. Τελείωσε τον *Ευγένιο Ονέγκιν* –το αριστούργημά του– και έγραψε μια σειρά από σκετς, ένα εκ των οποίων είχε τον τίτλο «Γλέντι στον Καιρό της Πανούκλας».

Δεν παραθέτουμε αυτά τα ιστορικά παραδείγματα άνθησης της προσωπικής δημιουργικότητας μερικών μεγάλων καλλιτεχνών κατά τη διάρκεια επιδημιών για να ελαχιστοποιήσουμε ή να αποσπάσουμε την προσοχή από τον καταστροφικό οικονομικό αντίκτυπο που έχει προκαλέσει η Covid-19 στον κόσμο της κουλτούρας και της ψυχαγωγίας, αλλά, αντίθετα, για να δώσουμε μια αχτίδα ελπίδας και μια πηγή έμπνευσης. Η δημιουργικότητα υπάρ-

χει εν αφθονία στους χώρους της κουλτούρας και της τέχνης των κοινωνιών μας και η ιστορία έχει δείξει ότι η δημιουργικότητα μπορεί να αποδειχθεί σπουδαία πηγή ανθεκτικότητας.

Υπάρχει πλήθος παρόμοιων παραδειγμάτων. Είναι μια μη συνηθισμένη μορφή επανεκκίνησης, αλλά δεν θα έπρεπε να μας εκπλήσσει. Όταν συμβαίνουν καταστροφές, συχνά ανθούν τόσο η δημιουργικότητα όσο και η επινοητικότητα.

3.3.2. Χρόνος

Στο διήγημα του Τζόσουα Φέρις *Then We Came to the End* (2007), ένας χαρακτήρας παρατηρεί: «Ορισμένες ημέρες έμοιαζαν μεγαλύτερες από άλλες. Ορισμένες ημέρες έμοιαζαν με δύο ημέρες». Αυτό συνέβη σε παγκόσμια κλίμακα ως αποτέλεσμα της πανδημίας: μας άλλαξε την αίσθηση του χρόνου. Εν μέσω των αντίστοιχων εγκλεισμών τους, πολλοί άνθρωποι αναφέρθηκαν στο γεγονός ότι οι ημέρες του περιορισμού έμοιαζαν να διαρκούν μια αιωνιότητα, και όμως οι εβδομάδες περνούσαν εκπληκτικά γρήγορα. Και πάλι με την ουσιαστική εξαίρεση εκείνων που ήταν στα «χαρακώματα» (όλων εκείνων των σημαντικών εργαζόμενων στους οποίους ήδη έχουμε αναφερθεί), πολλοί άνθρωποι μέσα στην каранτίνα αισθάνονταν ίδιες όλες τις ημέρες, η καθεμία ήταν ίδια με την προηγούμενη και με την επόμενη, και η διάκριση ανάμεσα στις εργάσιμες ημέρες και το Σαββατοκύριακο μετά βίας γινόταν αισθητή. Είναι σαν να είχε γίνει άμορφος και αδιαφοροποίητος ο χρόνος, σαν να έχουν εξαλειφθεί όλοι τα σημάδια και οι συνήθεις διαιρέσεις του. Σε ένα θεμελιωδώς διαφορετικό πλαίσιο, αλλά εντός του ίδιου τύπου εμπειρίας, οι φυλακισμένοι που ζουν τον πιο σκληρό και ριζικό περιορισμό το επιβεβαιώνουν. «Οι ημέρες σέρνονται, κι όταν κάποτε ξυπνάς και έχει περάσει ένας

μήνας σκέφτεσαι, “Πού στην ευχή πήγε;”» Ο Βικτόρ Σερζ, ένας Ρώσος επαναστάτης που φυλακίστηκε επανειλημμένα, είχε πει το ίδιο: «Υπάρχουν γρήγορες ώρες και πολύ παρατεταμένα δευτερόλεπτα».¹⁵⁹ Θα μπορούσαν αυτές οι παρατηρήσεις να αναγκάσουν κάποιους από εμάς να επανεξετάσουν τη σχέση τους με τον χρόνο, να αναγνωρίσουν πόσο πολύτιμος είναι και να μην τον αφήνουν να περνά απαρατήρητος; Ζούμε σε μια εποχή ακραίας ταχύτητας, που όλα τρέχουν πολύ πιο γρήγορα από ποτέ, επειδή η τεχνολογία έχει δημιουργήσει μια κουλτούρα αμεσότητας. Σ’ αυτή την κοινωνία «πραγματικού χρόνου», όπου το καθετί είναι αναγκαίο και το θέλουμε αμέσως, αισθανόμαστε μονίμως χρονικά πιεσμένοι και έχουμε το βασανιστικό αίσθημα ότι ο ρυθμός της ζωής συνεχώς αυξάνεται. Θα μπορούσε να το αλλάξει αυτό η εμπειρία της καραντίνας; Θα μπορούσαμε να βιώσουμε σε ατομικό επίπεδο το ισοδύναμο των μεταβολών στις εφοδιαστικές αλυσίδες στη μετά την πανδημία εποχή – συμπίεση της χρονικής επιτάχυνσης προς όφελος της μεγαλύτερης ανθεκτικότητας και της γαλήνης του νου; Θα ήταν δυνατό, προκειμένου να γίνουμε πιο ανθεκτικοί ψυχολογικά, να αναγκαστούμε να επιβραδύνουμε τους ρυθμούς μας και να αποκτήσουμε μεγαλύτερη επίγνωση του χρόνου που διαβαίνει; Ίσως. Θα μπορούσε να είναι αυτό ένα από τα απροσδόκητα θετικά της Covid-19 και των εγκλεισμών. Η μεγαλύτερη επίγνωση και ευαισθησία για τα σπουδαία σημάδια του χρόνου: τις πολύτιμες στιγμές που περνούμε με τους φίλους και τις οικογένειές μας, τις εποχές και τη φύση, τις μυριάδες των μικρών πραγμάτων που απαιτούν ελάχιστο χρόνο (όπως το να μιλήσουμε σε έναν ξένο, να ακούσουμε ένα πουλί ή να θαυμάσουμε ένα έργο τέχνης), αλλά συμβάλλουν στην ψυχοσωματική ευεξία. Ιδού η επανεκκίνηση: στη μετά την πανδημία εποχή, θα μπορούσαμε να έχουμε μια διαφορετική εκτίμηση του χρόνου, επιδιώκοντας μεγαλύτερη ευτυχία.¹⁶⁰

3.3.3. Κατανάλωση

Από την έναρξη της πανδημίας, πολλά μακροσκελή άρθρα και αναλύσεις έχουν αφιερωθεί στον αντίκτυπο της Covid-19 στα καταναλωτικά πρότυπα. Πολλές απ' αυτές τις αναλύσεις δηλώνουν ότι στη μετά την πανδημία εποχή θα έχουμε συνειδητοποιήσει περισσότερο τις συνέπειες των επιλογών και των συνηθειών μας και θα αποφασίσουμε να είμαστε συγκρατημένοι όσον αφορά ορισμένες μορφές κατανάλωσης. Στην άλλη άκρη του φάσματος, κάποιοι, ελάχιστοι, αναλυτές προβλέπουν την «εκδίκηση της κατανάλωσης» να παίρνει τη μορφή μιας μεγάλης αύξησης δαπανών ύστερα από τους εγκλεισμούς, με μια ισχυρή αναβίωση της αλόγιστης συμπεριφοράς και την επιστροφή στην κατάσταση που επικρατούσε προ πανδημίας. Η εκδίκηση της κατανάλωσης δεν έχει συμβεί ακόμη. Ίσως δεν θα συμβεί καθόλου, εάν επικρατήσει εξ αρχής το αίσθημα του αυτοπεριορισμού.

Το υπονοούμενο επιχείρημα στο οποίο βασίζεται αυτή η υπόθεση είναι εκείνο που αναφέρουμε στο κεφάλαιο για την περιβαλλοντική επανεκκίνηση: η πανδημία έδρασε ως ένα δραματικό γεγονός που άνοιξε τα μάτια του κοινού γενικά στη σοβαρότητα των κινδύνων που σχετίζονται με την περιβαλλοντική υποβάθμιση και την κλιματική αλλαγή.

Η μεγαλύτερη επίγνωση και οι έντονες ανησυχίες για την ανισότητα, σε συνδυασμό με τη συνειδητοποίηση ότι η απειλή κοινωνικού ξεσηκωμού είναι πραγματική, άμεση, στο κατώφλι μας, πιθανώς έχουν το ίδιο αποτέλεσμα. Όταν οι καταστάσεις πλησιάζουν σε ένα σημείο καμπίης, η ακραία ανισότητα αρχίζει να υποσκάπτει το κοινωνικό συμβόλαιο και καταλήγει σε αντικοινωνική (ακόμη και εγκληματική) συμπεριφορά, η οποία συχνά κατευθύνεται προς την ιδιοκτησία. Ως αντίδραση, πρέπει να φανεί ότι τα πρότυπα κατανάλωσης αλλάζουν.

Πώς θα μπορούσε να επιτευχθεί αυτός ο στόχος; Θα μπορούσε να μην ευνοείται πλέον η επιδεικτική κατανάλωση: κι αυτό θα γίνει όταν το πιο καινούριο, το πιο εξελιγμένο μοντέλο οποιουδήποτε πράγματος δεν θα αποτελεί πλέον ένδειξη κύρους, αλλά θα θεωρείται, στην καλύτερη περίπτωση, ως κάτι άσχετο και, στη χειρότερη, ως εντελώς αισχρό. Οι ενδείξεις του κύρους θα αναστραφούν. Η προβολή ενός μηνύματος για τον εαυτό μέσω μιας αγοράς και επιδεικτικά ακριβών «πραγμάτων» απλώς μπορεί να γίνει κάτι παρωχημένο. Με απλά λόγια, στον μετά την πανδημία κόσμο που θα ταλανίζεται από την ανεργία, τις αβάστακτες ανισότητες και το άγχος για το περιβάλλον, η κραυγαλέα επίδειξη πλούτου δεν θα είναι πλέον αποδεκτή.

Έμπνευση θα μπορούσε να δώσει το παράδειγμα των Ιαπώνων και των λαών ορισμένων άλλων χωρών. Οι οικονομολόγοι μονίμως ανησυχούν για την πιθανή ιαπωνοποίηση του κόσμου (αναφερόμαστε σ' αυτήν στο τμήμα του μακρο-επιπέδου), αλλά υπάρχουν πολύ περισσότερα θετικά στοιχεία στην περί ιαπωνοποίησης υπόθεση που μας δίνουν μια αίσθηση του πού μπορούμε να προσανατολιστούμε όσον αφορά την κατανάλωση. Η Ιαπωνία έχει δύο διακριτά χαρακτηριστικά που είναι συνυφασμένα: ένα από τα χαμηλότερα επίπεδα ανισότητας μεταξύ των χωρών υψηλού εισοδήματος και, από τη ρήξη της κερδοσκοπικής φούσκας στα τέλη της δεκαετίας του 1980, έχει χαμηλότερο επίπεδο επιδεικτικής κατανάλωσης που την κάνει να ξεχωρίζει. Σήμερα, τη θετική αξία του μινιμαλισμού (που γνώρισε πολύ μεγάλη διάδοση από τη σειρά βιβλίων της Μαρί Κόντο*), την επιδίωξη νοήματος και σκοπού της ζωής σε όλη τη διάρκεια του βίου (*ikigai*) και τη σημασία της φύσης και της εμπάπτισης στο δάσος (*shirin-yoku*)

* Η Μαρί Κόντο (γέννηση 1984) είναι Γιαπωνέζα σύμβουλος οργάνωσης, συγγραφέας και τηλεοπτική «περσόνα». (Σ.τ.Μ.)

τα μιμούνται σε πολλά μέρη του κόσμου, ενώ όλοι υποστηρίζουν τον σχετικά πιο «μετρημένο» ιαπωνικό τρόπο ζωής συγκρινόμενο με τις πιο καταναλωτικές κοινωνίες. Παρόμοιο φαινόμενο μπορεί να παρατηρηθεί στις Σκανδιναβικές χώρες όπου η επιδεικτική κατανάλωση αποδοκιμάζεται και απωθείται. Όμως, αυτό δεν κάνει τους ανθρώπους λιγότερο ευτυχισμένους, το ακριβώς αντίθετο.¹⁶¹ Όπως μας υπενθυμίζουν συνεχώς οι ψυχολόγοι και οικονομολόγοι που ασχολούνται με τη συμπεριφορά, η υπερκατανάλωση δεν ισούται με την ευτυχία. Θα μπορούσε λοιπόν να υπάρξει και άλλη μία επανεκκίνηση σε προσωπικό επίπεδο: η κατανόηση ότι η επιδεικτική κατανάλωση ή η υπερβολική κατανάλωση, οποιουδήποτε είδους, δεν είναι καλή ούτε για τους ανθρώπους ούτε για τον πλανήτη και η συνακόλουθη συνειδητοποίηση ότι η αίσθηση προσωπικής πλήρωσης και ικανοποίησης δεν χρειάζεται την αδιάκοπη κατανάλωση – ίσως χρειάζεται το ακριβώς αντίθετο.

3.3.4. Φύση και ψυχοσωματική κατάσταση

Η πανδημία εκ των πραγμάτων ήταν [είναι] μια άσκηση σε πραγματικό χρόνο όσον αφορά τον τρόπο που διαχειρίζονται οι άνθρωποι τις αγωνίες και τους φόβους, σε μια περίοδο εξαιρετικής σύγχυσης και αβεβαιότητας. Το σαφές μήνυμα που αναδείχθηκε: η φύση είναι ένα τρομερό αντίδοτο σε πολλά από τα σημερινά δεινά. Πρόσφατη και εκτεταμένη έρευνα εξηγεί, πέραν κάθε αμφισβήτησης, γιατί αυτό αληθεύει. Νευροεπιστήμονες, ψυχολόγοι, γιατροί, βιολόγοι και μικροβιολόγοι, ειδικοί της φυσικής αγωγής, οικονομολόγοι, κοινωνικοί επιστήμονες: όλοι, στα αντίστοιχα επιστημονικά αντικείμενά τους, μπορούν πλέον να εξηγήσουν γιατί η φύση μάς κάνει να αισθανόμαστε καλά, πώς ανακουφίζει τον

ψυχικό και σωματικό πόνο και γιατί συνδέεται με τόσο πολλά οφέλη όσον αφορά τη φυσική και ψυχική ευεξία. Αντίθετα, μπορούν επίσης να αποδείξουν γιατί ο αποχωρισμός από τη φύση με όλον τον πλούτο και την ποικιλομορφία της –την άγρια ζωή, τα δέντρα, τα ζώα και τα φυτά– επηρεάζει αρνητικά τη νοητική κατάσταση, το σώμα, τη συναισθηματική ζωή και την ψυχική υγεία.¹⁶²

Οι Αρχές της δημόσιας υγείας και οι αρμόδιοι για την Covid-19 υπενθυμίζουν συνεχώς ότι πρέπει να περπατάμε ή να ασκούμεστε καθημερινά για να διατηρούμε ακμαίες τις δυνάμεις μας – τοποθετούν τα όσα αναφέρθηκαν για τη φύση στην πρώτη γραμμή. Το ίδιο και οι μυριάδες ατομικές μαρτυρίες κατά τη διάρκεια των εγκλεισμών, δείχνοντας πόσο λαχταρούν οι άνθρωποι των πόλεων το πράσινο: το δάσος, το πάρκο, έναν κήπο ή απλώς ένα δέντρο. Ακόμη και σε χώρες που εφαρμόστηκαν αυστηρότατες καραντίνες, όπως στη Γαλλία, οι υπεύθυνοι της δημόσιας υγείας επέμεναν ότι ήταν αναγκαίο να βγαίνουν οι άνθρωποι καθημερινά στο ύπαιθρο. Στη μετά την πανδημία εποχή, πολύ λιγότεροι άνθρωποι θα αγνοούν την κεντρική θέση και τον ουσιώδη ρόλο που κατέχει η φύση στη ζωή τους. Η πανδημία κατέστησε δυνατή, σε μεγάλη κλίμακα, αυτή την επίγνωση (εφόσον τώρα ο κάθε άνθρωπος, σ' όλον τον κόσμο, το γνωρίζει). Θα δημιουργηθεί, συνεπώς, μια πιο βαθιά και προσωπική σχέση με τα θέματα τα οποία παρουσιάστηκαν σε προηγούμενο τμήμα του παρόντος βιβλίου και αφορούν τη διατήρηση των οικοσυστημάτων και την ανάγκη να παράγουμε και να καταναλώνουμε με τρόπους που σέβονται το περιβάλλον. Τώρα γνωρίζουμε ότι χωρίς πρόσβαση στη φύση και σε όλα όσα έχει να προσφέρει από την άποψη της βιοποικιλότητας, βλάπτεται σοβαρά η δυνατότητα των ανθρώπων να διατηρούν τη σωματική και ψυχική τους ευεξία.

Στη διάρκεια της πανδημίας, μας υπενθύμιζαν ότι οι κανόνες της τήρησης κοινωνικών αποστάσεων, καθαρισμού των χεριών

και της μάσκας (συν την αυτο-απομόνωση για τους πιο ευάλωτους) αποτελούν τα συνήθη εργαλεία για να προστατευτούμε από την Covid-19. Ωστόσο, άλλοι δύο ουσιώδεις παράγοντες, που είναι έντονα εξαρτώμενοι από την έκθεσή μας στη φύση, παίζουν επίσης ζωτικό ρόλο στην αύξηση της σωματικής ανθεκτικότητας στον ιό: το ανοσοποιητικό σύστημα και οι φλεγμονές. Και οι δύο σχετίζονται άμεσα με την προστασία μας, όμως το ανοσοποιητικό σύστημα εξασθενεί με την ηλικία, ενώ οι φλεγμονές αυξάνονται. Για να βελτιώσουμε τις πιθανότητες αντίστασης στον ιό, πρέπει να ενισχυθεί το ανοσοποιητικό σύστημα και να κατασταλούν οι φλεγμονές. Τι ρόλο παίζει η φύση σ' αυτό το σενάριο; Η επιστήμη μάς λέει ότι ο ρόλος της είναι ο καθοριστικός! Η χρόνια χαμηλού επιπέδου φλεγμονή που βιώνει το σώμα οδηγεί σε όλων των ειδών τις νόσους και τις διαταραχές, από τα καρδιαγγειακά προβλήματα μέχρι την κατάθλιψη και τη μειωμένη ανοσία. Η επίμονη φλεγμονή εμφανίζεται περισσότερο σε ανθρώπους που ζουν στις πόλεις, σε αστικά περιβάλλοντα και σε βιομηχανικές περιοχές. Είναι πλέον βεβαιωμένο ότι η έλλειψη επαφής με τη φύση είναι παράγοντας που συμβάλλει στην αύξηση των φλεγμονών, και διάφορες μελέτες δείχνουν ότι μόνο δύο ώρες στο δάσος μπορούν να ανακουφίσουν τις φλεγμονές μειώνοντας τα επίπεδα κυτοκίνης (ενός δείκτη της φλεγμονής).¹⁶³

Όλα τα παραπάνω συμπυκνώνονται στις επιλογές του τρόπου ζωής: όχι μόνο στον χρόνο που περνούμε στη φύση, αλλά και στο τι τρώμε, πώς κοιμόμαστε, πόσο ασκούμε. Αυτές είναι επιλογές που προσανατολίζουν σε μια ενθαρρυντική παρατήρηση: η ηλικία δεν πρέπει να είναι συμφορά. Πολλές έρευνες δείχνουν ότι σε συνδυασμό με τη φύση, τη διατροφή και τη φυσική άσκηση μπορεί να επιβραδυνθεί, ενίοτε να αναστραφεί, η βιολογική παρακμή. Δεν υπάρχει τίποτε μοιραίο! Άσκηση, φύση, μη επεξεργασμένα τρόφιμα... Όλα αυτά έχουν διπλό όφελος, βελτιώνουν το

ανοσοποιητικό σύστημα και καταστέλλουν τις φλεγμονές.¹⁶⁴ Και συνδέονται με όσα σημειώσαμε για τις καταναλωτικές συνήθειες. Θα αποτελούσε πραγματική έκπληξη αν όλα τα παραπάνω ευρήματα δεν οδηγούσαν σε μεγαλύτερη επίγνωση σχετικά με την υπεύθυνη κατανάλωση. Στο κάτω κάτω, η κατεύθυνση της τάσης –λιγότερη λεηλασία, μεγαλύτερη βιωσιμότητα– είναι σαφής.

Η επανεκκίνηση για τα άτομα: η πανδημία προσανατόλισε την προσοχή μας στη σημασία της φύσης. Στο άμεσο μέλλον, το να δίνουμε μεγαλύτερη προσοχή στη φύση θα αποκτά, σταδιακά, τεράστιες διαστάσεις.

Συμπέρασμα

Τον Ιούνιο του 2020, σχεδόν έξι μήνες από την αρχή της πανδημίας, ο κόσμος είναι ένα διαφορετικό μέρος. Μέσα σ' αυτό το σύντομο χρονικό πλαίσιο, η Covid-19 προκάλεσε, αφ' ενός, μνημειώδεις αλλαγές και, αφ' ετέρου, διεύρυνε στο μέγιστο τα ρήγματα που ήδη βασάνιζαν τις οικονομίες και τις κοινωνίες μας. Αυξανόμενες ανισότητες, διαδεδομένη αίσθηση της αδικίας, βαθιές γεωπολιτικές διαιρέσεις, πολιτική πόλωση, αυξανόμενα δημόσια ελλείμματα και υψηλά επίπεδα χρέους, αναποτελεσματική ή ανύπαρκτη παγκόσμια διακυβέρνηση, υπερβολική βαρύτητα του χρηματοπιστωτικού τομέα, περιβαλλοντική υποβάθμιση: αυτές είναι ορισμένες από τις μεγάλες προκλήσεις που υπήρχαν προ πανδημίας. Η κρίση του κορονοϊού τις επιδείνωσε. Θα μπορούσε να γίνει η δύναμη που θα πυροδοτήσει μια σειρά βαθιών αλλαγών; Δεν γνωρίζουμε πώς θα είναι ο κόσμος σε δέκα μήνες και ακόμη λιγότερο πώς θα είναι σε δέκα χρόνια από τώρα, αλλά αυτό που όντως γνωρίζουμε είναι ότι αν δεν κάνουμε κάτι για να θέσουμε ξανά σε κίνηση, διορθώνοντας, τον σημερινό κόσμο, ο αυριανός θα είναι γεμάτος πληγές. Στο *Χρονικό Ενός Προαναγγεληθέντος Θανάτου*, του Γκαμπριέλ Γκαρσία Μάρκες, ένα ολόκληρο χωριό προβλέπει την έλευση μιας καταστροφής και όμως κανένας από τους κατοίκους δεν φαίνεται ικανός ή πρόθυμος να την εμποδίσει, μέχρι που είναι πια πολύ αργά. Δεν θέλουμε να είμαστε σαν

αυτό το χωριό. Για να αποφύγουμε τη μοίρα του, χρειάζεται, χωρίς καθυστέρηση, να προχωρήσουμε στη Μεγάλη Επανεκκίνηση. Δεν πρόκειται για κάτι που «είναι καλό να γίνει», αλλά για απόλυτη αναγκαιότητα. Αν δεν αντιμετωπιστούν και δεν διορθωθούν τα βαθιά ριζωμένα δεινά των κοινωνιών και των οικονομιών μας, θα μπορούσε να αυξηθεί ο κίνδυνος να επιβληθεί τελικά μια επανεκκίνηση, όπως έχει γίνει πλειστάκις στην ιστορία, μέσω βίαιων κλονισμών, όπως είναι οι συγκρούσεις, ακόμη και οι επαναστάσεις. Εναπόκειται σε εμάς να πιάσουμε τον ταύρο από τα κέρατα. Η πανδημία δίνει αυτή την ευκαιρία: «αντιπροσωπεύει μια σπάνια, αλλά σύντομης διάρκειας ευκαιρία να στοχαστούμε, να φανταστούμε ξανά και να επανεκκινήσουμε τον κόσμο μας».¹⁶⁵

Η βαθιά κρίση που προκλήθηκε από την πανδημία έδωσε πληθώρα ευκαιριών για να στοχαστεί κανείς πώς λειτουργούν οι οικονομίες και οι κοινωνίες και ποιοι τρόποι δεν είναι λειτουργικοί. Η ετυμηγορία είναι σαφής: χρειάζεται αλλαγή· πρέπει να αλλάξουμε. Μπορούμε, όμως; Θα διδαχτούμε από τα λάθη του παρελθόντος; Θα ανοίξει η πανδημία την πόρτα προς ένα καλύτερο μέλλον; Θα βάλουμε σε τάξη το παγκόσμιο σπιτικό μας; Με απλά λόγια, θα βάλουμε μπροστά τη Μεγάλη Επανεκκίνηση; Είναι ένα φιλόδοξο έργο, ίσως πολύ φιλόδοξο, αλλά δεν έχουμε επιλογή παρεκτός να κάνουμε το παν δυνατό για να επιτύχουμε. Το έργο αυτό αφορά το να γίνει ο κόσμος λιγότερο διαιρετικός, με λιγότερη ρύπανση, λιγότερο καταστροφικός, πιο συμπεριληπτικός, πιο δίκαιος και αμερόληπτος απ' αυτόν που αφήσαμε στην προ της πανδημίας εποχή. Αν δεν γίνει τίποτε ή γίνουν πολύ λίγα πράγματα θα είναι σαν να υπνοβατούμε προς την ακόμη μεγαλύτερη ανισότητα, μεγαλύτερες οικονομικές ανισορροπίες, μεγαλύτερη αδικία και μεγαλύτερη περιβαλλοντική υποβάθμιση. Αν δεν αναληφθεί δράση, αφήνουμε τον κόσμο μας να γίνει ασήμαντος, πιο διαιρεμένος, πιο επικίνδυνος, πιο ιδιοτελής και απλά αφόρητος για με-

γάλα τμήματα του παγκόσμιου πληθυσμού. Η αδράνεια δεν είναι βιώσιμη επιλογή.

Με άξονα τα παραπάνω, η Μεγάλη Επανεκκίνηση απέχει ακόμη πολύ από μια τελειωμένη συμφωνία. Ορισμένοι πιθανώς να αντισταθούν στην αναγκαιότητά της, φοβούμενοι το μέγεθος του έργου και με την ελπίδα ότι η αίσθηση του επείγοντος θα υποχωρήσει και η κατάσταση θα επιστρέψει σύντομα στο «κανονικό». Το υπέρ της παθητικής στάσης επιχείρημα είναι το εξής: έχουμε περάσει ξανά τέτοιους κλονισμούς –πανδημίες, βαριές υφέσεις, γεωπολιτικές διαιρέσεις και κοινωνικές εντάσεις– και θα τους ξαναπεράσουμε. Όπως πάντα, οι κοινωνίες θα ανοικοδομηθούν, το ίδιο και οι οικονομίες. Η ζωή συνεχίζεται! Η συλλογιστική κατά της επανεκκίνησης βασίζεται επίσης στην πεποίθηση ότι η κατάσταση του κόσμου δεν είναι τόσο κακή και ότι πρέπει να διορθωθούν απλώς λίγα πράγματα, οριακά, για να γίνει καλύτερος. Είναι αλήθεια ότι η σημερινή κατάσταση του κόσμου, κατά μέσο όρο, είναι καλύτερη από ό,τι στο παρελθόν. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι, ως ανθρώπινες υπάρξεις, ουδέποτε ήμαστε τόσο καλά. Όλοι οι βασικοί δείκτες που μετρούν τη συλλογική ευημερία (όπως ο αριθμός των ανθρώπων που ζουν στη φτώχεια ή πεθαίνουν σε συγκρούσεις, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, το προσδόκιμο ζωής ή τα ποσοστά εγγραμματοσύνης, ακόμη και ο αριθμός των θανάτων που προκαλούνται από πανδημίες) βελτιώνονταν συνεχώς με το πέρασμα των αιώνων και μάλιστα εντυπωσιακά τις τελευταίες δεκαετίες. Αλλά βελτιώνονταν «κατά μέσο όρο» – μια στατιστική πραγματικότητα που δεν έχει νόημα για εκείνους που αισθάνονται (και πολύ συχνά είναι) αποκλεισμένοι. Συνεπώς, η πεποίθηση ότι ο σημερινός κόσμος είναι καλύτερος από ποτέ, ενώ είναι σωστή, δεν μπορεί να μας χρησιμεύσει ως δικαιολογία για να βολευτούμε στο status quo και να μη διορθώσουμε τα πολλά δεινά που συνεχίζουν να πλήττουν τον κόσμο.

Ο τραγικός θάνατος του Τζορτζ Φλόιντ (του Αφρο-αμερικανού που δολοφονήθηκε από αξιωματικό της αστυνομίας, τον Μάιο του 2020) αποτυπώνει πολύ παραστατικά αυτό το πρόβλημα. Ήταν το πρώτο κομμάτι του ντόμινο ή η χαριστική βολή, σηματοδότησε ένα πολύ σημαντικό σημείο καμπής όπου το συσσωρευμένο και βαθύ αίσθημα αδικίας που βιώνουν οι Αφρο-αμερικανοί στις Ηνωμένες Πολιτείες τελικά ξέσπασε σε μαζικές διαμαρτυρίες. Θα τους υποδείκνυε κανείς ότι «κατά μέσο όρο» η μοίρα τους είναι καλύτερη σήμερα από ό,τι στο παρελθόν, προκειμένου να κατευνάσει τον θυμό τους; Βεβαίως όχι! Εκείνο που μετρά για τους Αφρο-αμερικανούς είναι η κατάστασή τους *σήμερα*, όχι πόσο έχει «βελτιωθεί» συγκρινόμενη με την προ 150 χρόνων εποχή, όταν πολλοί από τους προγόνους τους ζούσαν στη σκλαβιά (η οποία καταργήθηκε επισήμως στις ΗΠΑ το 1865) ή ακόμη στην προ 50 χρόνων εποχή, όταν ο γάμος με λευκό/ή ήταν παράνομος (ο διαφυλετικός γάμος νομιμοποιήθηκε σε όλες τις Πολιτείες το 1967). Ως προς αυτό, δύο σημεία είναι συναφή με τη Μεγάλη Επανεκκίνηση: 1) οι ανθρώπινες δράσεις και αντιδράσεις δεν έχουν τη ρίζα τους στα στατιστικά δεδομένα, αλλά καθορίζονται από συγκινήσεις και συναισθήματα – οι αφηγήσεις οδηγούν τη συμπεριφορά μας· και 2) καθώς η ανθρώπινη κατάσταση βελτιώνεται, καθώς αυξάνεται το επίπεδο ζωής το ίδιο συμβαίνει και με τις προσδοκίες για μια καλύτερη και πιο δίκαια ζωή.

Υπ' αυτή την έννοια, οι εκτεταμένες κοινωνικές διαμαρτυρίες που έλαβαν χώρα τον Ιούνιο του 2020 αντανακλούν την επείγουσα ανάγκη της Μεγάλης Επανεκκίνησης. Συνδέοντας τον επιδημιολογικό κίνδυνο (Covid-19) με τον κοινωνικό κίνδυνο (διαμαρτυρίες), κατέστησαν σαφές ότι, στον σημερινό κόσμο, μετράει και καθορίζει το μέλλον η συστημική σύνδεση ανάμεσα στους κινδύνους, τα προβλήματα, τις προκλήσεις και επίσης τις ευκαιρίες. Στους πρώτους μήνες της πανδημίας, η δημόσια προσοχή δικαιο-

λογημένα εστιάστηκε στις επιδημιολογικές επιπτώσεις και σ' αυτές της υγείας. Όμως, καθώς προχωρούμε, τα πιο ουσιαστικά προβλήματα εντοπίζονται στην αλληλουχία των οικονομικών, γεωπολιτικών, κοινωνικών, περιβαλλοντικών και τεχνολογικών κινδύνων που θα προκύψουν από την πανδημία και στον εξελισσόμενο αντίκτυπό τους στις επιχειρήσεις και τα άτομα.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο ιός της Covid-19 ήταν μια προσωπική καταστροφή για τα εκατομμύρια των ανθρώπων που προσβλήθηκαν απ' αυτόν, για τις οικογένειες και τις κοινότητές τους. Ωστόσο, σε παγκόσμιο επίπεδο, ιδωμένη βάσει του ποσοστού του παγκόσμιου πληθυσμού που προσβλήθηκε, η κρίση του κορονοϊού (μέχρι στιγμής) είναι μία από τις λιγότερο θανάσιμες πανδημίες που έχει βιώσει ο κόσμος τις τελευταίες δύο χιλιετίες. Κατά πάσα πιθανότητα, εκτός εάν η πανδημία εξελιχθεί με απρόβλεπτο τρόπο, οι συνέπειες της Covid-19 από την άποψη της ανθρώπινης υγείας και της θνησιμότητας θα είναι ήπιες συγκρινόμενες με προηγούμενες πανδημίες. Στα τέλη Ιουνίου του 2020 (σε μια εποχή που η πανδημία μαινόταν στη Λατινική Αμερική, τη Νότια Ασία και σε μεγάλο μέρος των ΗΠΑ), η Covid-19 είχε προκαλέσει τον θάνατο σε λιγότερο από το 0,006% του παγκόσμιου πληθυσμού. Θέτοντας αυτόν τον μικρό αριθμό στο πλαίσιο της θνησιμότητας από πανδημίες, η ισπανική γρίπη προκάλεσε τον θάνατο στο 2,7% του παγκόσμιου πληθυσμού και ο ιός της ανθρώπινης ανοσοανεπάρκειας/AIDS στο 0,6% (από το 1980 μέχρι σήμερα). Η πανώλη του Ιουστινιανού, από το ξέσπασμά της, το 541, μέχρι που τελικά εξαφανίστηκε, το 750, αφάνισε σχεδόν το ένα τρίτο του πληθυσμού του Βυζαντίου, σύμφωνα με διάφορες εκτιμήσεις, και ο Μαύρος Θάνατος (1347-1351) θεωρείται ότι σκότωσε το 30-40% του παγκόσμιου πληθυσμού της εποχής. Η πανδημία του κορονοϊού είναι διαφορετική. Δεν αποτελεί υπαρξιακή απειλή ή ένα σοκ που θα αφήσει το αποτύπωμά του στον παγκό-

σμιο πληθυσμό επί δεκαετίες. Ωστόσο, δημιουργεί ανησυχητικές προοπτικές για όλους τους λόγους που ήδη έχουν αναφερθεί: στον σημερινό αλληλεξαρτώμενο κόσμο, οι κίνδυνοι συγχωνεύονται, ενισχύοντας ο ένας τις επιδράσεις του άλλου και μεγιστοποιώντας τις συνέπειές τους. Το μέγιστο μέρος των επερχομένων είναι άγνωστο, αλλά μπορούμε να είμαστε σίγουροι για τα εξής: στον μετά την πανδημία κόσμο, η αδικία θα έλθει στο προσκήνιο στις διάφορες μορφές της, που κυμαίνονται από τη στασιμότητα των πραγματικών εισοδημάτων της μεγάλης πλειονότητας μέχρι τον επαναπροσδιορισμό του κοινωνικού συμβολαίου. Παρόμοια, οι βαθιές ανησυχίες για το περιβάλλον ή ερωτήματα σχετικά με το πώς μπορεί να αναπτυχθεί η τεχνολογία και να χρησιμοποιηθεί προς όφελος της κοινωνίας θα εισέλθουν δυναμικά στην πολιτική ζωή. Όλα αυτά τα θέματα προϋπήρχαν της πανδημίας, αλλά η Covid-19 τα απογύμνωσε μπροστά στα μάτια όλων και τα επέτεινε. Η κατεύθυνση των τάσεων δεν έχει αλλάξει, αλλά, στον απόηχο του κορονοϊού, είναι πολύ πιο ταχεία.

Το απόλυτο προαπαιτούμενο για μια κατάλληλη επανεκκίνηση είναι η μεγαλύτερη συνεργασία εντός και μεταξύ των χωρών. Η συνεργασία – μια «πρωτίστως ανθρώπινη γνωσιακή ικανότητα» που τοποθετεί το είδος μας στη μοναδική και αξιοσημείωτη τροχιά του – μπορεί να συνοψιστεί ως «κοινή πρόθεση» δράσης για έναν κοινό σκοπό.¹⁶⁶ Απλά, δεν μπορούμε να προοδεύσουμε χωρίς αυτή. Θα χαρακτηριστεί η μετά την πανδημία εποχή από περισσότερη ή λιγότερη συνεργασία; Υπάρχει ο μεγάλος κίνδυνος, αύριο, ο κόσμος να είναι ακόμη πιο διαιρεμένος, εθνικιστικός και επιρρεπής στις συγκρούσεις απ' ό,τι σήμερα. Πολλές από τις τάσεις που εξετάστηκαν στο Κεφάλαιο 1 υποδεικνύουν ότι, προχωρώντας προς το μέλλον, ο κόσμος μας θα είναι λιγότερο ανοικτός και συνεργατικός από ό,τι ήταν προ πανδημίας. Εντούτοις, είναι πιθανό ένα εναλλακτικό σενάριο, στο οποίο η συλλογική δράση

εντός των κοινωνιών και η μεγαλύτερη συνεργασία μεταξύ των κρατών δίνουν τη δυνατότητα για μια ταχύτερη και ειρηνική έξοδο από την κρίση του κορονοϊού. Καθώς οι οικονομίες αρχίζουν να λειτουργούν, δίνεται η ευκαιρία να ενσωματώσουν στην ανάκαμψη μεγαλύτερη κοινωνική ισότητα και βιωσιμότητα, επιταχύνοντας αντί να καθυστερούν την πρόοδο προς την εκπλήρωση των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης του 2030 και εγκαινιάζοντας μια νέα εποχή ευημερίας.¹⁶⁷ Τι θα μπορούσε να το καταστήσει αυτό δυνατό και να αυξήσει τις πιθανότητες υπέρ μιας τέτοιας έκβασης;

Το ότι είδαμε τις αποτυχίες και τα ρήγματα στο σκληρό φως που ρίχνει η κρίση του κορονοϊού μπορεί να μας αναγκάσει να δράσουμε ταχύτερα, αντικαθιστώντας τις αποτυχημένες ιδέες, θεσμούς, διαδικασίες και κανόνες με νέους, πιο ταιριαστούς στις τρέχουσες και μελλοντικές ανάγκες. Αυτή είναι η ουσία της Μεγάλης Επανεκκίνησης. Θα μπορούσε η παγκόσμια κοινή εμπειρία της πανδημίας να συμβάλει στην άμβλυση ορισμένων προβλημάτων που αντιμετωπίζαμε όταν άρχισε η κρίση; Μπορεί να αναδυθεί από τα λοκντάουν μια καλύτερη κοινωνία; Ο Αμάρτια Σεν, κάτοχος του βραβείου Νόμπελ στα οικονομικά, νομίζει ότι μπορεί, πιστεύοντας ότι «η ανάγκη να δράσουμε από κοινού ασφαλώς και μπορεί να προάγει την εκτίμηση για τον εποικοδομητικό ρόλο της δημόσιας δράσης»,¹⁶⁸ παραθέτοντας ως απόδειξη παραδείγματα όπως το ότι ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος έκανε τους ανθρώπους να συνειδητοποιήσουν τη σημασία της διεθνούς συνεργασίας και έπεισε χώρες, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, για τα οφέλη της καλύτερης διανομής τροφίμων και της καλύτερης περίθαλψης (και, τελικά, για τη δημιουργία του κράτους πρόνοιας). Ο Τζάρεντ Ντάιμονι, συγγραφέας του *Έθνη σε Αναταραχή: Πώς Αντιμετώπισαν την πιο Κρίσιμη Περίοδο στην Ιστορία τους*, έχει παρόμοια άποψη, ελπίζοντας ότι η κρίση του κορονοϊού θα αναγκάσει την ανθρωπότητα να αντιμετωπίσει τέσσερις υπαρξιακούς κιν-

δύνους που αντιμετωπίζει συλλογικά: 1) τις πυρηνικές απειλές· 2) την κλιματική αλλαγή· 3) τη μη βιώσιμη χρήση ουσιωδών πόρων όπως τα δάση, τα θαλάσσια είδη, την καλλιεργήσιμη γη και το γλυκό νερό· και 4) τις συνέπειες των τεράστιων διαφορών στο βιοτικό επίπεδο μεταξύ των λαών του κόσμου: «Όσο κι αν φαίνεται παράξενο, η επιτυχής επίλυση της κρίσης που προκαλεί η πανδημία μπορεί να μας κινητοποιήσει, ώστε να καταπιαστούμε με τα μεγαλύτερα προβλήματα που μέχρι τώρα διστάζαμε να αντιμετωπίσουμε. Εάν η πανδημία μάς προετοιμάσει, τουλάχιστον, για να ασχοληθούμε με τις υπαρξιακές απειλές, μπορεί το μαύρο σύννεφο του ιού να έχει μια θετική πλευρά. Ανάμεσα στις συνέπειες του ιού, θα μπορούσε αυτή να είναι η πιο μεγάλη, η πιο διαρκής – και ένας σπουδαίος λόγος για να ελπίζουμε».¹⁶⁹

Αυτές οι εκφράσεις ατομικής ελπίδας υποστηρίζονται από πλήθος μελετών που συμπεραίνουν ότι συλλογικά επιθυμούμε την αλλαγή. Σ' αυτές συγκαταλέγονται μια δημοσκόπηση στο Ηνωμένο Βασίλειο, που δείχνει ότι η πλειονότητα των ανθρώπων επιθυμεί μια θεμελιώδη αλλαγή της οικονομίας καθώς θα ανακάμπει, σε αντίθεση με το ένα τέταρτο που επιθυμεί την επιστροφή στα ίδια,¹⁷⁰ μέχρι διεθνείς μελέτες που βρίσκουν ότι μια μεγάλη πλειονότητα πολιτών σε όλο τον κόσμο θέλει, κατά τη διαδικασία της ανάκαμψης από την κρίση του κορονοϊού, να τεθεί σε προτεραιότητα η κλιματική αλλαγή¹⁷¹ και να υποστηριχθεί η πράσινη ανάκαμψη.¹⁷² Σε παγκόσμιο επίπεδο, πολλαπλασιάζονται τα κινήματα που απαιτούν ένα «καλύτερο μέλλον» και καλούν να στραφούμε σε ένα οικονομικό σύστημα που δίνει προτεραιότητα στη συλλογική ευημερία και όχι απλώς στην αύξηση του ΑΕΠ.

Βρισκόμαστε σε ένα σταυροδρόμι. Ο ένας δρόμος οδηγεί σε έναν καλύτερο κόσμο: χωρίς αποκλεισμούς, πιο δίκαιο και με μεγαλύ-

τερο σεβασμό απέναντι στη Μητέρα Φύση. Ο άλλος οδηγεί σε έναν κόσμο που μοιάζει μ' αυτόν που μόλις αφήσαμε πίσω μας – αλλά χειρότερο, να τυραννιέται συνεχώς από δυσάρεστες εκπλήξεις. Συνεπώς, πρέπει να κάνουμε το σωστό. Οι προκλήσεις που προβάλλουν στον ορίζοντα θα μπορούσαν να έχουν μεγαλύτερες συνέπειες από αυτές που φανταζόμαστε, αλλά και η ικανότητα των κοινωνιών να πραγματοποιήσουν μια επανεκκίνηση θα μπορούσε επίσης να είναι μεγαλύτερη απ' όση θα τολμούσαμε προηγουμένως να ελπίζουμε.

Ευχαριστίες

Οι συγγραφείς θα ήθελαν να ευχαριστήσουν τη Mary Anne Malleret για την ανεκτίμητη συνεισφορά της στο χειρόγραφο και για τη σπουδαία βελτίωση του συνολικού του στυλ, που οφείλεται στη δική της «πένα», καθώς και στην κριτική ανάγνωση της Hilde Schwab. Θα ήθελαν επίσης να ευχαριστήσουν την Camille Martin από το Monthly Barometer, για τη βοήθειά της στην έρευνα, και τη Fabienne Stassen, η οποία επιμελήθηκε το βιβλίο με ευσυνειδησία και με την προσοχή στραμμένη στη λεπτομέρεια, παρά τους προφανείς χρονικούς περιορισμούς.

Ευχαριστίες επίσης οφείλονται στους συναδέλφους του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ, οι οποίοι έδωσαν τις συμβουλές τους, διάβασαν, έλεγξαν, μορφοποίησαν, σχεδίασαν, δημοσίευσαν και προώθησαν το παρόν βιβλίο. Περιλαμβάνονται συνάδελφοι στα γραφεία του Σαν Φρανσίσκο, της Νέας Υόρκης, της Γενεύης, του Πεκίνου και του Τόκιο και ειδικοί στα οικονομικά, την κοινωνία, την τεχνολογία, τη δημόσια υγεία και τη δημόσια πολιτική. Ειδικές ευχαριστίες εκφράζονται προς τους Kelly Ommundsen και Peter Vanham, του γραφείου του προέδρου.

Τέλος, οι γνώμες των συμμετεχόντων στο Φόρουμ από όλον τον κόσμο και ανθρώπων με πολύ διαφορετικά υπόβαθρα συνέβαλαν στο να γίνει αυτό το βιβλίο αυτό που, ευτυχώς, είναι: ένα έγκαιρο, ισορροπημένο και ενημερωτικό βιβλίο για την πιο ση-

μαντική δοκιμασία της δημόσιας υγείας, στο διάστημα ενός αιώνα, την οποία ο κόσμος εξακολουθεί να έχει μπροστά του, και για τους τρόπους να την αντιμετωπίσουμε και να μετριάσουμε τον αντίκτυπό της, προχωρώντας μπροστά.

Klaus Schwab και Thierry Malleret

Γενεύη, Ιούλιος 2020

Σημειώσεις

1. Snowden, Frank, *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present*, Yale University Press, 2019.
2. Tuchman, Barbara, *A Distant Mirror – The Calamitous 14th Century*, Random House Trade Paperbacks· Reissue edition, 1987.
3. Solana, Javier, “Our Finest Hour”, Project Syndicate, 28 March 2020, <https://www.project-syndicate.org/commentary/global-socioeconomic-landscape-after-covid19-pandemic-by-javier-solana-2020-03>.
4. Camus, Albert, *The Plague*, μτφρ. Stuart Gilbert, Alfred A. Knopf, Inc., 1948, σ. 80.
5. Mahbubani, Kishore, *The Great Convergence: Asia, the West, and the Logic of One World*, PublicAffairs, Perseus Books Group, 2013.
6. World Economic Forum, *The Global Risks Report 2020, Insight Report*, 15th Edition, http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risk_Report_2020.pdf.
7. Wharton University of Pennsylvania, *Risk Management and Decision Processes Center*, <https://riskcenter.wharton.upenn.edu/wp-content/> “The Ostrich Paradox: Why We Underprepare for Disasters”, Issue Brief, Μάιος 2018, “Why We Underprepare for Disasters”, Issue Brief, Μάιος 2018,

- <https://riskcenter.wharton.upenn.edu/wp-content/uploads/2019/03/Ostrich-Paradox-issue-brief.pdf>.
8. Wagenaar, William A. και Sabato D. Sagaria, “Misperception of Exponential Growth”, *Perception & Psychophysics*, vol. 18, 1975, σσ. 416–422, <https://link.springer.com/article/10.3758/BF03204114>.
 9. CDC, “2019-2020 U.S. Flu Season: Preliminary Burden Estimates”, <https://www.cdc.gov/flu/about/burden/preliminary-in-season-estimates.htm>.
 10. Johns Hopkins University & Medicine, Coronavirus Resource Center, “COVID-19 Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE) at Johns Hopkins University (JHU)”, 24 Ιουνίου 2020.
 11. Simon, Herbert, “The Architecture of Complexity”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 106, no. 6, 1962, σσ. 467-482.
 12. Malleret, Thierry, *Disequilibrium: A World Out of Kilter*, BookBaby, 2012.
 13. Σε αντίθεση με τα γεγονότα τύπου λευκού κύκνου, τα οποία είναι βέβαια, τα γεγονότα τύπου μαύρου κύκνου είναι πολύ σπάνια, δύσκολα προβλέπονται (μη πιθανολογικά) και έχουν τεράστιες συνέπειες. Αποκαλούνται «μαύροι κύκνοι», επειδή θεωρούνταν ότι δεν υπάρχουν τέτοιοι κύκνοι, μέχρι που Ολλανδοί εξερευνητές τους ανακάλυψαν στη δυτική Αυστραλία, στα τέλη του 17ου αιώνα.
 14. Webb, Richard, “Quantum physics”, *New Scientist*, n.d., <https://www.newscientist.com/term/quantum-physics/#>.
 15. Project Gutenberg, “A Journal of the Plague Year by Daniel Defoe”, <http://www.gutenberg.org/ebooks/376>.
 16. Jordison, Sam, “Defoe’s Plague Year Was Written in 1722 But Speaks Clearly to Our Time”, *The Guardian*, 5 Μαΐου

- 2020, <https://www.theguardian.com/books/booksblog/2020/may/05/defoe-a-journal-of-the-plague-year1722-our-time>.
17. Schama, Simon, “Plague Time: Simon Schama on What History Tells Us”, *Financial Times*, 10 Απριλίου 2020, <https://www.ft.com/content/279dee4a-740b-11ea-95fe-fcd274e920ca>.
 18. Jordà, Òscar, Sanjay R. Singh και Alan M. Taylor, “Longer-Run Economic Consequences of Pandemics”, Federal Reserve Bank of San Francisco, Working Paper 2020-09, 2020, <https://www.frbsf.org/economic-research/files/wp2020-09.pdf>.
 19. Bloomberg, “Coronavirus Is Likely to Become a Seasonal Infection Like the Flu, Top Chinese Scientists Warn”, *Time*, 28 Απριλίου 2020, <https://time.com/5828325/coronavirus-covid19-seasonal-asymptomatic-carriers>.
 20. Kristof, Nicholas, “Let’s Remember That the Coronavirus Is Still a Mystery”, *The New York Times*, 20 Μαΐου 2020, <https://www.nytimes.com/2020/05/20/opinion/us-coronavirus-reopening.html>.
 21. Draulans, Dirk, “‘Finally, a Virus Got Me.’ Scientist Who Fought Ebola and HIV Reflects on Facing Death from COVID-19”, *Science*, 8 Μαΐου 2020, <https://www.sciencemag.org/news/2020/05/finally-virus-got-me-scientist-who-fought-ebola-and-hiv-reflects-facing-deathcovid-19#>.
 22. Moore, Kristine, et al., COVID-19: The CIDRAP Viewpoint, Center for Infectious Disease Research and Policy (CIDRAP), 2020, https://www.cidrap.umn.edu/sites/default/files/public/downloads/cidrap-covid19-viewpointpart1_0.pdf.
 23. Cherukupalli, Rajeev and Tom Frieden, “Only Saving Lives Will Save Livelihoods”, *Foreign Affairs*, 13 Μαΐου 2020, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-05-13/only-saving-lives-will-save-livelihoods>.

24. Badger, Emily and Alicia Parlapiano, “Government Orders Alone Didn’t Close the Economy. They Probably Can’t Reopen It”, *The New York Times*, 9 Μαΐου 2020 επικαιροποιημένο, <https://www.nytimes.com/2020/05/07/upshot/pandemic-economy-government-orders.html>.
25. Wighton, Kate, “Lockdown and school closures in Europe may have prevented 3.1m deaths”, Imperial College London, 8 Ιουνίου 2020, <https://www.imperial.ac.uk/news/198074/lockdown-school-closures-europe-have-prevented>.
26. Hsiang, Solomon, et al., “The effect of large-scale anti-contagion policies on the COVID-19 pandemic”, *Nature*, 8 Ιουνίου 2020, <https://www.nature.com/articles/s41586-020-2404-8>.
27. Goodman, Peter S., “Why the Global Recession Could Last a Long Time”, *The New York Times*, 1 Απριλίου 2020, <https://www.nytimes.com/2020/04/01/business/economy/coronavirus-recession.html>.
28. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), “Evaluating the initial impact of COVID-19 containment measures on economic activity”, 10 Ιουνίου 2020, https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=126_126496-evgsi2gmqj&title=Evaluating_the_initial_impact_of_COVID-19_containment_measures_on_economic_activity.
29. CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis, “Scenarios economic consequences corona crisis”, CPB Scenarios, Μάρτιος 2020, <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Scenarios-March-2020-Scenarios-economic-consequences-corona-crisis.pdf>.
30. International Monetary Fund, “World Economic Outlook

- Update”, Ιούνιος 2020, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/06/24/WEOUpdateJune2020>.
31. Politi, James, “What to know about America’s Newly Unemployed”, *Financial Times*, 21 Μαΐου 2020, <https://www.ft.com/content/5924441b-1cb6-4fbd-891b0afb07e163d7>.
 32. Frey, Carl Benedikt, “Covid-19 Will Only Increase Automation Anxiety”, *Financial Times*, 21 Απριλίου 2020, <https://www.ft.com/content/817228a2-82e1-11ea-b6e9-a94cffd1d0bf>.
 33. Jaimovich, Nir και Henry E. Siu, “Job Polarization and Jobless Recoveries”, National Bureau of Economic Research (NBER), Working Paper 18334, Νοέμβριο 2018 αναθεωρημένο, <https://www.nber.org/papers/w18334.pdf>.
 34. Coyle, Diane και Benjamin Mitra-Khan, “Making the Future Count”, πολυγρ., 2017.
 35. Boffey, Daniel, “Amsterdam to Embrace ‘Doughnut’ Model to Mend Post-coronavirus Economy”, *The Guardian*, 8 Απριλίου 2020, <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/08/amsterdam-doughnut-model-mend-post-coronavirus-economy>.
 36. Banerjee, Abhijit V. και Esther Duflo, *Good Economics for Hard Times*, PublicAffairs, 2019.
 37. Στο ίδιο.
 38. Commission on Growth and Development, *The Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development*, World Bank, 2008. Hallward-Driemeier, Mary και Gaurav Nayyar, *Trouble in the Making? The Future of Manufacturing-Led Development*, World Bank Group, 2018.
 39. Ellen MacArthur Foundation, “What is a Circular Economy?”, 2017, <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/circular-economy/concept>.

40. Όπως αποδείχθηκε από την Platform for Accelerating the Circular Economy (PACE), βλ. <https://pacecircular.org>.
41. International Trade Union Confederation (ITCU), “Investing in the Care Economy: A Pathway to Growth”, 8 Μαρτίου 2016, <https://www.ituc-csi.org/investing-in-the-care-economy-a>.
42. Cassidy, John, “Can We Have Prosperity Without Growth?”, *The New Yorker*, 3 Φεβρουαρίου 2020, <https://www.newyorker.com/magazine/2020/02/10/can-we-have-prosperity-without-growth>.
43. OpenDemocracy, “Degrowth: New Roots for the Economy”, 2020, <https://www.degrowth.info/en/open-letter>.
44. McAfee, Andrew, *More from Less*, Simon & Schuster, Inc., 2019.
45. Blanchard, Olivier, “Designing the Fiscal Response to the COVID-19 Pandemic”, Peterson Institute for International Economics (PIIE), ενημέρωση 20-1, 8 Απριλίου 2020.
46. Reinhart, Carmen M. και Kenneth Rogoff, “The Coronavirus Debt Threat”, *The Wall Street Journal*, 26 Μαρτίου 2020, <https://www.wsj.com/articles/the-coronavirus-debt-threat-11585262515>.
47. Reinhart, Carmen M., “This Time Truly Is Different”, Project Syndicate, 23 Μαρτίου 2020, <https://www.project-syndicate.org/commentary/covid19-crisis-has-no-economic-precedent-by-carmen-reinhart-2020-03>.
48. Saez, Emmanuel και Gabriel Zucman, “Keeping Business Alive: The Government Will Pay”, 16 Μαρτίου 2020 αναθ., <http://gabriel-zucman.eu/files/coronavirus2.pdf>.
49. Τα επαρκώς χαμηλά αρνητικά επιτόκια θα έπρεπε να υποστηριχθούν με μέτρα για να αποτραπεί ο αποθησαυρισμός μετρητών από τις χρηματοπιστωτικές εταιρείες, βλ.

- Rogoff, Kenneth, “The Case for Deeply Negative Interest Rates”, Project Syndicate, 4 Μαΐου 2020, <https://www.project-syndicate.org/commentary/advanced-economies-need-deeply-negative-interest-rates-by-kenneth-rogoff-2020-05>.
50. Blanchard, Olivier, “Is There Deflation or Inflation in Our Future?”, VOX, 24 Απριλίου 2020, <https://voxeu.org/article/there-deflation-or-inflation-our-future>.
51. Sharma, Ruchir, “Elizabeth Warren and Donald Trump Are Wrong About the Same Thing”, *The New York Times*, 24 Ιουνίου 2019, <https://www.nytimes.com/2019/06/24/opinion/elizabeth-warren-donald-trump-dollar-devalue.html>.
52. Kumar, Aditi και Eric Rosenbach, “Could China’s Digital Currency Unseat the Dollar?”, *Foreign Affairs*, 20 Μαΐου 2020, <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2020-05-20/could-chinas-digital-currency-unseat-dollar>.
53. Paulson Jr., Henry M., “The Future of the Dollar”, *Foreign Affairs*, 19 Μαΐου 2020, <https://www.foreignaffairs.com/articles/2020-05-19/future-dollar>.
54. Eichengreen, Barry, Arnaud Mehl και Livia Chiu, “Mars or Mercury? The Geopolitics of International Currency Choice”, VOX, 2 Ιανουαρίου 2018, <https://voxeu.org/article/geopolitics-international-currency-choice>.
55. Kissinger, Henry A., “The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order”, *The Wall Street Journal*, 3 Απριλίου 2020, <https://www.wsj.com/articles/the-coronavirus-pandemic-will-forever-alter-the-world-order-11585953005>.
56. Η έκφραση χρησιμοποιήθηκε, και χλευάστηκε επίσης, επανειλημμένα. Για ένα συγκεκριμένο παράδειγμα, βλ. Jones, Owen, “Coronavirus Is Not Some Great Leveller: It Is

- Exacerbating Inequality Right Now”, *The Guardian*, 9 Απριλίου 2020, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/apr/09/coronavirus-inequality-managers-zoom-cleaners-offices>.
57. El-Erian, Mohamed A. και Michael Spence, “The Great Unequalizer”, *Foreign Affairs*, 1 Ιουνίου 2020, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-06-01/great-unequalizer>.
 58. Dingel, Jonathan I. και Brent Neiman, “How Many Jobs Can be Done at Home?”, Becker Friedman institute, White Paper, Ιούνιος 2020, https://bfi.uchicago.edu/wp-content/uploads/BFI_White-Paper_Dingel_Neiman_3.2020.pdf.
 59. Deaton, Angus, “We may not all be equal in the eyes of coronavirus”, *Financial Times*, 5 Απριλίου 2020, <https://www.ft.com/content/0c8bbe82-6dff-11ea-89df-41bea055720b>.
 60. Milanovic, Branko, “The Real Pandemic Danger Is Social Collapse”, *Foreign Affairs*, 19 Μαρτίου 2020, <https://www.foreignaffairs.com/articles/2020-03-19/real-pandemic-danger-social-collapse>.
 61. Σύμφωνα με το Global Protest Tracker of the Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/publications/interactive/protest-tracker>.
 62. Milne, Richard, “Coronavirus ‘Medicine’ Could Trigger Social Breakdown”, *Financial Times*, 26 Μαρτίου 2020, <https://www.ft.com/content/3b8ec9fe-6eb8-11ea-89df-41bea055720b>.
 63. Long, Heather και Andrew Van Dam, “The Black-White Economic Divide Is as Wide as It Was in 1968”, *The Washington Post*, 4 Ιουνίου 2020, <https://www.washingtonpost.com/business/2020/06/04/economic-divide-black-households>.

64. McAdam, Doug, "Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer", *American Journal of Sociology*, vol. 92, no. 1, Ιούλιος 1986, σσ. 64-90, <https://www.jstor.org/stable/2779717?seq=1>.
65. Micklethwait, John και Adrian Wooldridge, "The Virus Should Wake Up the West", Bloomberg, 13 Απριλίου 2020, <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-04-13/coronavirus-pandemic-is-wake-up-call-to-reinvent-the-state>.
66. Knoeller, Herman, "The Power to Tax", *Marquette Law Review*, vol. 22, no. 3, Απρίλιος 1938.
67. Murphy, Richard, "Tax and Coronavirus: A Tax Justice Perspective", Tax Research UK, 24 Μαρτίου 2020, <https://www.taxresearch.org.uk/Blog/2020/03/24/tax-and-coronavirus-a-tax-justice-perspective>.
68. Mazzucato, Mariana, "The Covid-19 Crisis Is a Chance to Do Capitalism Differently", *The Guardian*, 18 Μαρτίου 2020, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/18/the-covid-19-crisis-is-a-chance-to-do-capitalism-differently>.
69. Stiglitz, Joseph E., "A Lasting Remedy for the Covid-19 Pandemic's Economic Crisis", *The New York Review of Books*, 8 Απριλίου 2020, <https://www.nybooks.com/daily/2020/04/08/a-lasting-remedy-for-the-covid-19-pandemics-economic-crisis>.
70. Αυτό φαίνεται ιδίως στο ετήσιο Edelman Trust Barometer, <https://www.edelman.com/trustbarometer>.
71. Δύο εξέχοντα παραδείγματα προέρχονται από το International Panel on Social Progress, *Rethinking Society for the 21st Century*, 2018, <https://www.cambridge.org/gb/academic/subjects/politics-international-relations/political-economy/rethinking-society-21st-century-report-international-panel-social-progress>, και από την World Bank, *Toward a New Social*

- Contract*, 2019, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/30393/9781464813535.pdf>.
72. Kissinger, Henry A., “The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order”, *The Wall Street Journal*, 3 Απριλίου 2020 <https://www.wsj.com/articles/the-coronavirus-pandemic-will-forever-alter-the-world-order-11585953005>.
73. Hu, Katherine, “I Just Don’t Think We Have the Luxury to Have Dreams Anymore”, *The New York Times*, 24 Μαρτίου 2020, <https://www.nytimes.com/2020/03/24/opinion/coronavirus-recession-gen-z.html>.
74. McNulty, Jennifer, “Youth Activism Is on the Rise Around the Globe, and Adults Should Pay Attention, Says Author”, Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας στη Σάντα Κρουζ, 17 Σεπτεμβρίου 2019, <https://news.ucsc.edu/2019/09/taft-youth.html>.
75. Ως ένα παράδειγμα, τον Σεπτέμβριο του 2019, πάνω από 4 εκατομμύρια νέοι διαδήλωσαν ταυτόχρονα σε 150 χώρες, απαιτώντας επείγουσα δράση για την κλιματική αλλαγή· βλ. Sengupta, Somini, “Protesting Climate Change, Young People Take to Streets in a Global Strike”, *The New York Times*, 20 Σεπτεμβρίου 2019, <https://www.nytimes.com/2019/09/20/climate/global-climate-strike.html>.
76. Για μια πραγμάτευση των τρεχουσών μορφών εθνικισμού, βλ. Wimmer, Andreas, “Why Nationalism Works”, *Foreign Affairs*, Μάρτιος/Απρίλιος 2019, <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2019-02-12/why-nationalism-works>.
77. Rudd, Kevin, “The Coming Post-COVID Anarchy”, *Foreign Affairs*, 6 Μαΐου 2020, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-05-06/coming-post-covid-anarchy>.
78. Rodrik, Dani, *The Globalization Paradox*, Oxford University Press, 2012.
79. Pastor, Lubos και Pietro Veronesi, “A Rational Backlash

- Against Globalisation”, *VOX*, 28 Σεπτεμβρίου 2018, <https://voxeu.org/article/rational-backlash-against-globalisation>.
80. Huang, Yanzhong, “U.S. Dependence on Pharmaceutical Products From China”, Council on Foreign Relations, Blog post, 14 Αυγούστου 2019, <https://www.cfr.org/blog/us-dependence-pharmaceutical-products-china>.
 81. Khanna, Parag, “Post-pandemic: Welcome to the Multispeed World of Regional Disparities”, *Global Geneva*, 26 Απριλίου 2020, <https://www.global-geneva.com/post-pandemic-welcome-to-the-multi-speed-world-of-regional-disparities>.
 82. Global Business Alliance, “Inbound Investment Survey”, Μάιος 2020, https://globalbusiness.org/dmfile/Global-BusinessAlliance_InboundInvestmentSurveyFindings_May2020.pdf
 83. Paulson, Henry, “Save Globalisation to Secure the Future”, *Financial Times*, 17 Απριλίου 2020, <https://www.ft.com/content/daf38dc-7fbc-11ea-b0fb-13524ae1056b>.
 84. United Nations, Department of Economic and Social Affairs (DESA), Committee for Development Policy, “Global Governance and Global Rules for Development in the post-2015 Era”, *Policy Note*, 2014, https://www.un.org/en/development/desa/policy/cdp/cdp_publications/2014cdppolicynote.pdf.
 85. Subramanian, Arvind, “The Threat of Enfeebled Great Powers”, Project Syndicate, 6 Μαΐου 2020, <https://www.project-syndicate.org/commentary/covid19-will-weaken-united-states-china-and-europe-by-arvind-subramanian-2020-05>.
 86. Fukuyama, Francis, *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*, Farrar, Straus and Giroux, 2014.

87. Shivshankar Menon, Ινδός, πρώην σύμβουλος εθνικής ασφάλειας, παρατίθεται στο Crabtree, James, “How Coronavirus Exposed the Collapse of Global Leadership”, *Nikkei Asian Review*, 15 Απριλίου 2020, <https://asia.nikkei.com/Spotlight/Cover-Story/How-coronavirus-exposed-the-collapse-of-global-leadership>.
88. Cabestan, Jean-Pierre, “China’s Battle with Coronavirus: Possible Geopolitical Gains and Real Challenges”, Aljazeera Centre for Studies, 19 Απριλίου 2020, <https://studies.aljazeera.net/en/reports/china%E2%80%99s-battle-coronavirus-possible-geopolitical-gains-and-real-challenges>.
89. Anderlini, Jamil, “Why China is losing the coronavirus narrative”, *Financial Times*, 19 Απριλίου 2020, <https://www.ft.com/content/8d7842fa-8082-11ea-82f6-150830b3b99a>.
90. Kynge, James, Katrina Manson και James Politi, “US and China: Edging Towards a New Type of Cold War?”, *Financial Times*, 8 Μαΐου 2020, <https://www.ft.com/content/fe59abf8-cbb8-4931-b224-56030586fb9a>.
91. Lee Hsien Loong, “The Endangered Asian Century”, *Foreign Affairs*, Ιούλιος/Αύγουστος 2020, <https://www.foreignaffairs.com/articles/asia/2020-06-04/lee-hsien-loong-endangered-asian-century>.
92. Fedrizzi, Alessandro και Massimiliano Proietti, “Quantum Physics: Our Study Suggests Objective Reality Doesn’t Exist”, *The Conversation*, 14 Νοεμβρίου 2019, <https://theconversation.com/quantum-physics-our-study-suggests-objective-reality-doesnt-exist-126805>.
93. Jiaming, Li, “Every Move to Stigmatize China Evokes Our Historical Memory”, *Global Times*, 19 Απριλίου 2020, <https://www.globaltimes.cn/content/1186037.shtml>.
94. Bill of Rights Institute, “Founding Principles and Virtues”,

- n.d., <https://billofrightsinstitute.org/founding-documents/founding-principles>.
95. Nye Jr, Joseph S., “No, the Coronavirus Will Not Change the Global Order”, *Foreign Policy*, 16 Απριλίου 2020, <https://foreignpolicy.com/2020/04/16/coronavirus-pandemic-china-united-states-power-competition>
 96. Το τελευταίο βιβλίο του Mahbubani, *Has China Won? The Chinese Challenge to American Primacy*, PublicAffairs, εκδόθηκε τον Μάρτιο του 2020, εν μέσω της κρίσης υγείας.
 97. Mahbubani, Kishore, “How China Could Win Over the Post-coronavirus World and Leave the U.S. Behind”, *MarketWatch*, 18 Απριλίου 14, 2020, <https://www.marketwatch.com/story/how-china-could-win-over-the-post-coronavirusworld-and-leave-the-us-behind-2020-04-14>.
 98. Sharma, Ruchir, “The Comeback Nation”, *Foreign Affairs*, Μάιος/Ιούνιος 2020, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-03-31/comeback-nation>.
 99. Είναι ο υπότιτλος του άρθρου του Kevin Rudd που ήδη παρατέθηκε: “The Coming Post-COVID Anarchy: The Pandemic Bodes Ill for Both American and Chinese Power – and for the Global Order”, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-05-06/coming-post-covid-anarchy>. Όλα τα αποσπάσματα στην παράγραφο αντλούνται από αυτό το άρθρο.
 100. Miyamoto, Takenori, “Interview: US is a mess but China isn’t the solution: Niall Ferguson”, *Nikkei Asian Review*, 21 Μαΐου 2020, <https://asia.nikkei.com/Editor-s-Picks/Interview/US-is-a-mess-but-China-isn-t-the-solution-Niall-Ferguson>.
 101. Signé, Landry, “A New Approach Is Needed to Defeat COVID-19 and Fix Fragile States”, Brookings, 21 Απριλίου 2020, <https://www.brookings.edu/blog/future-development/>

- 2020/04/21/a-new-approach-is-needed-to-defeat-covid-19-and-fix-fragile-states.
102. Όπως αναφέρθηκε στο Monthly Barometer, Ιούνιος 2020.
 103. Miller, Adam, “Call Unanswered: A Review of Responses to the UN Appeal For a Global Ceasefire”, Armed Conflict Location & Event Data Project (ACLED), 13 Μαΐου 2020, <https://acleddata.com/2020/05/13/call-unanswered-un-appeal>.
 104. Quammen, David, “We Made the Coronavirus Epidemic”, *The New York Times*, 28 Ιανουαρίου 2020, <https://www.nytimes.com/2020/01/28/opinion/coronavirus-china.html>.
 105. “Coronavirus and Wildlife Letter: Stimulus Package”, 24 Μαρτίου 2020, <https://www.documentcloud.org/documents/6819003-CoronavirusWildlifeLetterStimulusPackage.html>.
 106. World Economic Forum, “COVID-19 – Food/Nature/Climate”, Internal document, Μάιος 2020.
 107. Cui, Yan, et al., “Air Pollution and Case Fatality of SARS in the People’s Republic of China: An Ecologic Study”, *Environmental Health*, vol. 2, no. 15, 2003, <https://ehjournal.biomedcentral.com/articles/10.1186/1476-069X-2-15>.
 108. Friedman, Lisa, “New Research Links Air Pollution to Higher Coronavirus Death Rates”, *The New York Times*, 7 Απριλίου 2020, <https://www.nytimes.com/2020/04/07/climate/air-pollution-coronavirus-covid.html>. Το επιστημονικό άρθρο που δημοσίευσαν ερευνητές του Χάρβαρντ είναι του Wu, Xiao, et al., “Exposure to Air Pollution and COVID-19 Mortality in the United States: A Nationwide Cross-sectional Study”, Harvard T.H. Chan School of Public Health, 24 Απριλίου 2020 επικαιροποιημένο, <https://projects.iq.harvard.edu/covid-pm>.

109. International Energy Agency (IEA), *Global Energy Review 2020*, Απρίλιος 2020, <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2020>.
110. United Nations Environment Programme (UNEP), *Emissions Gap Report 2019*, 2019, <https://www.unenvironment.org/interactive/emissions-gap-report/2019>.
111. S&P Global and RobecoSAM, *The Sustainability Yearbook 2020*, 2020, <https://www.robeco.com/docm/docu-robecosam-sustainability-yearbook-2020.pdf>.
112. International Energy Agency (IEA), “How Clean Energy Transitions Can Help Kick-start Economies”, 23 Απριλίου 2020, <https://www.iea.org/commentaries/how-clean-energy-transitions-can-help-kick-start-economies>.
113. Hook, Leslie και Aleksandra Wisniewska, “How Coronavirus Stalled Climate Change Momentum”, *Financial Times*, 14 April 2020, <https://www.ft.com/content/052923d2-78c2-11ea-af44-daa3def9ae03>.
114. Chenoweth, Erica, et al., “The Global Pandemic Has Spawned New Forms of Activism – and They’re Flourishing”, *The Guardian*, 20 Απριλίου 2020, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/apr/20/the-global-pandemichas-spawned-new-forms-of-activism-and-theyre-flourishing>.
115. KSTP, “BP Takes \$17.5B Hit as Pandemic Accelerates Emissions Cuts”, 15 Ιουνίου 2020, <https://kstp.com/business/bp-takes-over-17-billion-dollar-hit-as-coronavirus-pandemic-accelerates-emissions-cuts/5760005/>. Hurst, Laura, “Supermajors Find Obstacles, and Opportunities, as Pandemic Drags On”, *World Oil*, 16 Ιουνίου 2020, <https://www.worldoil.com/news/2020/6/16/supermajors-find-obstacles-and-opportunities-as-pandemic-drags-on>.
116. European Commission, “A European Green Deal”, <https://>

- ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.
117. Gray, Emily και Chris Jackson, “Two Thirds of Citizens Around the World Agree Climate Change Is as Serious a Crisis as Coronavirus”, Ipsos, 22 Απριλίου 2020, <https://www.ipsos.com/en/two-thirds-citizens-around-world-agree-climate-change-serious-crisis-coronavirus>.
 118. World Economic Forum, *COVID-19 Risks Outlook: A Preliminary Mapping and Its Implications, Insight Report*, Μάιος 2020, http://www3.weforum.org/docs/WEF_COVID_19_Risks_Outlook_Special_Edition_Pages.pdf.
 119. Se-jeong, Kim, “Seoul City to Implement ‘Green New Deal’ to Mitigate Pandemic Fallout”, *The Korea Times*, 4 Ιουνίου 2020 επικαιροποιημένο, https://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2020/06/281_290628.html.
 120. Systemiq and World Economic Forum, “Building a Nature-Positive Future – Recommendations for Policy-makers to Reset the Economy through the Power of Natural Capital”, Ιούλιος 2020.
 121. Klaus Schwab, *The Fourth Industrial Revolution*, World Economic Forum, 2016, σ. 9.
 122. Αμφότερα παρατίθενται στο Waters, Richard, “Lockdown Has Brought The Digital Future Forward – But Will We Slip Back?”, *Financial Times*, 1 Μαΐου 2020, <https://www.ft.com/content/flbf5ba5-1029-4252-9150-b4440478a2e7>.
 123. Frey, Carl Benedikt και Michael A. Osborne, “The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation?”, *Technological Forecasting and Social Change*, vol. 114, Ιανουάριος 2017, σσ. 254-280, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0040162516302244>.
 124. Heric, Michael, et al., “Intelligent Automation: Getting Em-

- ployees to Embrace the Bots”, Bain & Company, 8 Απριλίου 2020, <https://www.bain.com/insights/intelligent-automation-getting-employees-embrace-bots>.
125. Chotiner, Isaac, “The Coronavirus and the Future of Big Tech”, *The New Yorker*, 29 Απριλίου 2020, <https://www.newyorker.com/news/q-and-a/the-coronavirus-and-the-future-of-big-tech>.
126. Holmes, Oliver, et al., “Coronavirus Mass Surveillance Could Be Here to Stay, Experts Say”, *The Guardian*, 18 Ιουνίου 2020, <https://www.theguardian.com/world/2020/jun/18/coronavirus-mass-surveillance-could-be-here-to-stay-tracking>.
127. Harari, Yuval Noah, “The World After Coronavirus”, *Financial Times*, 20 Μαρτίου 2020, <https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75>.
128. Στο ίδιο.
129. Morozov, Evgeny, “The Tech ‘Solutions’ for Coronavirus Take the Surveillance State to The Next Level”, *The Guardian*, 25 Απριλίου 2020, <https://www.theguardian.com/commentis-free/2020/apr/15/tech-coronavirus-surveillance-state-digital-disrupt>.
130. Thornhill, John, “How Covid-19 Is Accelerating The Shift From Transport to Teleport”, *Financial Times*, 30 Μαρτίου 2020, <https://www.ft.com/content/050ea832-7268-11ea-95fe-fcd274e920ca>.
131. Sneader, Kevin και Shubham Singhal, “From Thinking About The Next Normal to Making It Work: What to Stop, Start, and Accelerate”, McKinsey & Company, 15 Μαΐου 2020, <https://www.mckinsey.com/featured-insights/leadership/from-thinking-about-the-next-normal-to-making-it-work-what-to-stop-start-and-accelerate#>.

132. Αυτή η ιστορία εμφανίζεται στο άρθρο του Kulish, Nicholas, et al., “The U.S. Tried to Build a New Fleet of Ventilators. The Mission Failed”, *The New York Times*, 20 Απριλίου 2020 επικαιροποιημένο, <https://www.nytimes.com/2020/03/29/business/coronavirus-us-ventilator-shortage.html>.
133. BlackRock, *Sustainable Investing: Resilience Amid Uncertainty, 2020*, <https://www.blackrock.com/corporate/literature/investor-education/sustainable-investing-resilience.pdf>.
134. Tett, Gillian, “Business Faces Stern Test on ESG Amid Calls to ‘Build Back Better’”, *Financial Times*, 18 Μαΐου 2020, <https://www.ft.com/content/e97803b6-8eb4-11ea-af59-5283fc4c0cb0>.
135. Strine, Leo και Dorothy Lund, “How to Restore Strength and Fairness to Our Economy”, όπως αναπαράγεται στο “How Business Should Change After the Coronavirus Crisis”, *The New York Times*, 10 Απριλίου 2020, <https://www.nytimes.com/2020/04/10/business/dealbook/coronavirus-corporate-governance.html>.
136. Schwab, Klaus, “Covid-19 Is a Litmus Test for Stakeholder Capitalism”, *Financial Times*, 25 Μαρτίου 2020, <https://www.ft.com/content/234d8fd6-6e29-11ea-89df-41bea055720b>.
137. Merchant, Brian, “Google Says It Will Not Build Custom A.I. for Oil and Gas Extraction”, *OneZero*, 19 Μαΐου 2020, <https://onezero.medium.com/google-says-itwill-not-build-custom-a-i-for-oil-and-gas-extraction72d1f71f42c8>.
138. Baird-Remba, Rebecca, “How the Pandemic Is Driving Labor Activism Among Essential Workers”, *Commercial Observer*, 11 Μαΐου 2020, <https://commercialobserver.com/2020/05/how-the-pandemic-is-driving-labor-activism-among-essential-workers>.
139. Hamilton, Gabrielle, “My Restaurant Was My Life for 20

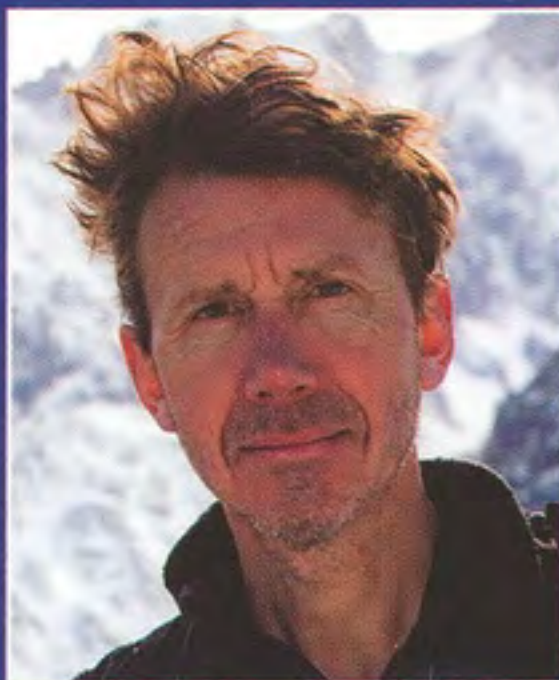
- Years. Does the World Need It Anymore?”, *The New York Times Magazine*, 26 Απριλίου 2020 επικαιροποιημένο, <https://www.nytimes.com/2020/04/23/magazine/closing-pruneres-restaurant-covid.html>.
140. Taparia, Hans, “The Future of College Is Online, and It’s Cheaper”, *The New York Times*, 25 Μαΐου 2020, <https://www.nytimes.com/2020/05/25/opinion/online-college-coronavirus.html>
141. Hess, Amanda, “Celebrity Culture Is Burning”, *The New York Times*, 30 Μαρτίου 2020, <https://www.nytimes.com/2020/03/30/arts/virus-celebrities.html>.
142. Barry, John, *The Great Influenza: The Story of the Deadliest Pandemic in History*, Penguin Books, 2005.
143. Kruglanski, Arie, “3 Ways the Coronavirus Pandemic Is Changing Who We Are”, *The Conversation*, 20 Μαρτίου 2020, <https://theconversation.com/3-ways-the-coronavirus-pandemic-is-changing-who-we-are-133876>.
144. Pamuk, Orhan, “What the Great Pandemic Novels Teach Us”, *The New York Times*, 23 Απριλίου 2020, <https://www.nytimes.com/2020/04/23/opinion/sunday/coronavirus-orhan-pamuk.html>.
145. Case, Anne και Angus Deaton, *Deaths of Despair and the Future of Capitalism*, Princeton University Press, 2020, <https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691190785/deaths-of-despair-and-the-future-ofcapitalism>.
146. Friedman, Thomas L., “Finding the ‘Common Good’ in a Pandemic”, *The New York Times*, 24 Μαρτίου 2020, <https://www.nytimes.com/2020/03/24/opinion/covid-ethics-politics.html>.
147. Facebook, “Knowledge Capsules: Lockdown or No Lockdown”, 26 Απριλίου 2020, <https://m.facebook.com/KnowledgeCapsules1/posts/2374859852804537>.

148. Bazelon, Emily, “Restarting America Means People Will Die. So When Do We Do It?”, *The New York Times Magazine*, 10 Απριλίου 2020, <https://www.nytimes.com/2020/04/10/magazine/coronavirus-economy-debate.html>.
149. Twenge, Jean, “New Study Shows Staggering Effect of Coronavirus Pandemic on America’s Mental Health”, *The Conversation*, 7 Μαΐου 2020, <https://theconversation.com/new-study-shows-staggering-effect-of-coronavirus-pandemic-on-americas-mental-health-137944>.
150. Tucci, Veronica και Nidal Moukaddam, “We Are The Hollow Men: The Worldwide Epidemic of Mental Illness, Psychiatric and Behavioral Emergencies, and Its Impact on Patients and Providers”, *Journal of Emergencies, Trauma, and Shock*, vol. 10, no. 1, 2017, σσ. 4-6, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5316796>.
151. Health and Safety Executive (HSE), “Work Related Stress Depression or Anxiety Statistics in Great Britain, 2018”, Ετήσια Στατιστική, 31 Οκτωβρίου 2018, <http://greeningconsultants.co.uk/wp-content/uploads/2019/03/HSE-Stats-2018.pdf>.
152. Bechtel, Robert B. και Amy Berning, “The Third-Quarter Phenomenon: Do People Experience Discomfort After Stress Has Passed?”, στο A.A. Harrison, Y.A. Clearwater και C.P. McKay (επιμ.), *From Antarctica to Outer Space*, Springer, 1991, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4612-3012-0_24.
153. Brooks, Samantha K., et al., “The Psychological Impact of Quarantine and How to Reduce It: Rapid Review of the Evidence”, *The Lancet*, vol. 395, no. 10227, 14-20 Μαρτίου 2020, σσ. 912-920, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0140673620304608>.
154. Campbell, Denis, “UK Lockdown Causing ‘Serious Mental

- Illness in First-time Patients”, *The Guardian*, 15 Μαΐου 2020, <https://amp-theguardian-com.cdn.ampproject.org/c/s/amp.theguardian.com/society/2020/may/16/uk-lockdown-causing-serious-mental-illness-in-first-time-patients>.
155. United Nations Population Fund (UNFPA), “Impact of the COVID-19 Pandemic on Family Planning and Ending Gender-based Violence, Female Genital Mutilation and Child Marriage”, Interim Technical Note, 27 Απριλίου 2020, https://www.unfpa.org/sites/default/files/resource-pdf/COVID-19_impact_brief_for_UNFPA_24_April_2020_1.pdf.
156. Layard, Richard, “A New Priority for Mental Health”, Paper EA035, Centre for Economic Performance, London School of Economics and Political Science, Μάιος 2015, <http://cep.lse.ac.uk/pubs/download/ea035.pdf>.
157. Falk, Dan, “Must We All Become More Creative because of the Pandemic?”, *Scientific American*, 29 Μαρτίου 2020, <https://blogs.scientificamerican.com/observations/must-we-all-become-more-creative-because-of-the-pandemic>.
158. Pollack-Pelzner, Daniel, “Shakespeare Wrote His Best Works During a Plague”, *The Atlantic*, 14 Μαρτίου 2020, <https://www.theatlantic.com/culture/archive/2020/03/broadway-shutdown-could-be-good-theater-coronavirus/607993>
159. Freedland, Jonathan, “Adjust Your Clocks: Lockdown Is Bending Time Completely Out of Shape”, *The Guardian*, 24 Απριλίου 2020, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/apr/24/lockdown-time-coronavirus-prisoners>.
160. Whillans, Ashley, “Time for Happiness”, *Harvard Business Review*, Ιανουάριος 2019, <https://hbr.org/cover-story/2019/01/time-for-happiness>.
161. Helliwell, John F., Richard Layard, Jeffrey Sachs και Jan-

- Emmanuel De Neve (επιμ.), *World Happiness Report 2020*, Sustainable Development Solutions Network, 2020, <https://happiness-report.s3.amazonaws.com/2020/WHR20.pdf>.
162. Αυτή η έρευνα συνοψίζεται στο Jones, Lucy, *Losing Eden: Why Our Minds Need the Wild*, Allen Lane, 2020.
163. Im, Su Geun, et al., “Comparison of Effect of Two-Hour Exposure to Forest and Urban Environments on Cytokine, Anti-Oxidant, and Stress Levels in Young Adults”, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, vol. 13, no. 7, 2016, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4962166>.
164. Nieman, David C. και Laurel M. Wentz, “The Compelling Link Between Physical Activity and the Body’s Defense System”, *Journal of Sport and Health Science*, vol. 8, No. 3, 2019, σσ. 201-217, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2095254618301005>.
165. Ο Κλάους Σβαμπ στις 3 Μαρτίου 2020· βλ. επίσης, World Economic Forum, “The Great Reset”, 3 Ιουνίου 2020, <https://www.facebook.com/worldeconomicforum/videos/189569908956561>.
166. McGowan, Kat, “Cooperation Is What Makes Us Human”, *Nautilus*, 29 Απριλίου 2013, <http://nautil.us/issue/1/what-makes-you-so-special/cooperation-is-what-makes-us-human>.
167. Cleary, Seán, “Rebuild After The Crisis on Three Pillars: Equity, Security and Sustainability”, *G20 Insights*, Policy Brief, 29 Μαΐου 2020, https://www.g20-insights.org/policy_briefs/rebuild-after-the-crisis-on-three-pillars-equity-security-and-sustainability.
168. Sen, Amartya, “A Better Society Can Emerge From The Lockdowns”, *Financial Times*, 15 Απριλίου 2020, <https://www.ft.com/content/5b41ffc2-7e5e-11ea-b0fb13524ae1056b>.

169. Diamond, Jared, “Lessons From a Pandemic”, *Financial Times*, 27 Μαΐου 2020, <https://www.ft.com/content/71ed9f88-9f5b-11ea-b65d-489c67b0d85d>.
170. Harvey, Fiona, “Britons Want Quality of Life Indicators to Take Priority Over Economy”, *The Guardian*, 10 Μαΐου 2020, <https://www.theguardian.com/society/2020/may/10/britons-want-quality-of-life-indicators-priority-over-economy-coronavirus>.
171. Gray, Emily και Chris Jackson, “Two Thirds of Citizens Around The World Agree Climate Change Is as Serious a Crisis as Coronavirus”, Ipsos, 22 Απριλίου 2020, <https://www.ipsos.com/en/two-thirds-citizens-around-world-agree-climate-change-serious-crisis-coronavirus>.
172. World Economic Forum, *COVID-19 Risks Outlook: A Preliminary Mapping and Its Implications, Insight Report*, Μάιος 2020, http://www3.weforum.org/docs/WEF_COVID_19_Risks_Outlook_Special_Edition_Pages.pdf.

Ο Τιερί Μαηερέ γεννήθηκε το 1961 στο Παρίσι. Είναι διευθυντής του «Μηνιαίου Βαρόμετρου», ενός δελτίου συνοπτικής ανάλυσης προβλέψεων προς ιδιωτικούς επενδυτές, διευθύνοντες συμβούλους και προς στελέχη που επηρεάζουν την κοινή γνώμη και λαμβάνουν αποφάσεις. Η επαγγελματική του εμπειρία περιλαμβάνει την ίδρυση του Δικτύου Παγκόσμιου Ρίσκου, στο πλαίσιο του Διεθνούς Οικονομικού Φόρουμ, και την ευθύνη της ομάδας που ασχολείται με το πρόγραμμά του.

Ο Μαηερέ σπούδασε στη Σορβόνη και στο Παρίσι, στη Σχολή Ανωτέρων Σπουδών στις Κοινωνικές Επιστήμες· επίσης στο Κολλέγιο του Αγίου Αντωνίου της Οξφόρδης. Έχει μεταπτυχιακό δίπλωμα στα οικονομικά και στην ιστορία και είναι κάτοχος διδακτορικού στα οικονομικά. Η καριέρα του εκτείνεται στην επενδυτική τραπεζική, σε δεξαμενές σκέψης, στον ακαδημαϊκό χώρο και σε κυβερνητικά πόστα (με μια τριετία υπηρεσίας στο πρωθυπουργικό γραφείο, στο Παρίσι). Έχει γράψει αρκετά επιχειρηματικά και ακαδημαϊκά συγγράμματα και έχει δημοσιεύσει τέσσερις νουβέλες.

Ζει στο Σαμονί της Γαλλίας με τη σύζυγό του Μαίρη Αν.

Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΠΑΝΕΚΚΙΝΗΣΗ

Βρισκόμαστε μπροστά στην τέταρτη βιομηχανική επανάσταση
ή στη μεγάλη επανεκκίνηση;

Η πανδημία Covid-19 αποδείχθηκε καταλύτης,
υπογραμμίζοντας τις ελλείψεις στο τρέχον σύστημα διακυβέρνησης,
στις επιχειρήσεις και στο εμπόριο,
αλλά και τις κοινωνικές ανισότητες.

Στο βιβλίο εξετάζονται θέματα όπως η καθολική υγειονομική
περίθαλψη, η υπερθέρμανση του πλανήτη,
η κατανομή του πλούτου, οι αλυσίδες εφοδιασμού,
οι εμπορικές ανισότητες. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν
ότι οι κοινωνίες βρίσκονται σε ένα σταυροδρόμι.

Ο ένας δρόμος οδηγεί σε έναν καλύτερο κόσμο,
χωρίς αποκλεισμούς, πιο δίκαιο και με μεγαλύτερο
σεβασμό απέναντι στη μητέρα φύση.

Ο άλλος οδηγεί σε έναν κόσμο που μοιάζει
μ' αυτόν που μόλις αφήσαμε πίσω μας, αλλά χειρότερο
και μονίμως απειλούμενο από δυσάρεστες εκπλήξεις.

Συνεπώς, πρέπει να κάνουμε το σωστό.

Οι προκλήσεις που προβάλλουν στον ορίζοντα θα μπορούσαν
να έχουν μεγαλύτερες επιπτώσεις

από αυτές που φανταζόμαστε, αλλά και η ικανότητα
των κοινωνιών να πραγματοποιήσουν μια επανεκκίνηση
θα μπορούσε να είναι μεγαλύτερη απ' όση θα το ήλθουμε
προηγουμένως να ελπίζουμε.

<http://www.livanis.gr>

